

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВАХРАМЕЄВА Ганна Вікторівна

УДК [904.26:217] (477.75)"-5/0"

ДИСЕРТАЦІЯ
КУЛЬТ ДЕМЕТРИ НА БОСПОРІ: VI-I СТ. ДО Н.Е.

Спеціальність 07.00.04. – археологія
історичні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ (Г.В. Вахрамеєва)

Науковий керівник: Литвиненко Роман Олександрович, доктор історичних наук,
професор

Вінниця – 2020

АНОТАЦІЯ

Вахрамеева Г.В. Культ Деметри на Боспорі VI–I ст. до н.е. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.04 «Археологія». – Донецький національний університет імені Василя Стуса. – Вінниця, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню культу Деметри в Боспорському царстві доримського часу.

Наукова новизна визначається тією обставиною, що запропонована дисертаційна робота є першим узагальненим дослідженням, присвяченим історії культу Деметри в Боспорській державі впродовж VI–I ст. до н.е. Авторкою упорядковано й систематизовано потужну джерельну базу археологічних матеріалів та інших даних, створено каталог найбільш виразних теракот богині та її дочки на Боспорі. Розроблено оригінальну типологію об'ємних статуєток і протом Деметри й Кори-Персефони, що суттєво спрощує і оптимізує роботу з цією групою джерел. Визначено основні іконографічні типи Деметри та Кори-Персефони.

Дослідження боспорського культу Деметри дало змогу конкретизувати періоди розвитку культу богині землеробства на Боспорі й продемонструвати цей процес в історичній динаміці, розглянути місце культу в державному пантеоні, родинній релігії та поховальному обряді. Визначено, що присутність варварських племен у складі Боспорської держави не мало вирішального впливу на шанування Деметри, особливо в архаїчній та класичній часи. Пріоритет античних релігійних норм і традицій у культурі Деметри зберігався протягом VI–I ст. до н.е.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що основні положення та результати цього дослідження можуть бути використані при створенні спеціальних та узагальнених праць з історії культури та релігії античних

суспільств Північного Причорномор'я, при підготовці начальних посібників і підручників, лекційних курсів з археології, всесвітньої історії, історії України, релігієзнавства тощо.

Дослідження релігійного життя у Боспорській державі безпосередньо пов'язане з відкриттям і публікацією сакральних комплексів, витворів релігійного мистецтва, аналізом та інтерпретацією матеріалів культових споруд. Постійне нагромадження археологічних матеріалів, пов'язаних з культовою практикою населення Боспорського царства, об'єктивно підживлювало дослідження питань сакрального життя, як одного з найбільш актуальних та пріоритетних напрямів сучасного антикознавства.

Аналіз історіографії боспорського культу Деметри дозволяє окреслити чотири етапи в історії вивчення культу богині родючості на Боспорі, яка охоплює період від XVIII ст. до сьогодення, а також оцінити рівень дослідженості проблеми, визначивши недостатньо розроблені її аспекти, що потребують додаткового висвітлення. Перший етап (XVIII – початок XX ст.) – перші розкопки боспорських пам'яток, пов'язаних із культом Деметри, перші публікації знахідок, формування концепції; другий етап (1920-і – 1950-і рр.) накопичення джерельної бази, розгляд боспорської релігії в межах загальних досліджень з історії Боспорської держави. Висвітлення окремих питань культу богині родючості та статейні публікації знахідок і результатів розкопок. Третій етап (1960 – 1980-ті рр.) – підвищення інтересу науковців до питань релігійного характеру. Четвертий етап (друга половина 1980-х рр. – до сьогодення) – розширення проблематики та актуалізація дискусійних питань сакрального життя Боспору. Поява узагальнених статей безпосередньо на тему боспорського культу Деметри.

Робота ґрунтується на комплексному опрацюванні археологічних, писемних, епіграфічних, нумізматичних джерел. У дисертаційній роботі було використано архівні джерела – звіти археологічних експедицій, які зберігаються у наукових архівах ІА НАНУ та ІА РАН.

Операційний арсенал дослідження включає комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція), археологічних (стратиграфічний,

типологічний, кореляційний) і спеціально-історичних (хронологічний, історико-порівняльний, історико-реконструктивний) методів.

Розроблено авторську типологію боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони, систематизованих за трьома базовими групами: об'ємні фігурки, протоми-бюсти, протоми-півфігури. В рамках цих груп артефакти поділено на типи й варіанти. Об'ємні статуетки за морфологічними ознаками поділяються на два типи: I.A – богиня, що стоїть, I.B – богиня на троні. Протоми-бюсти поділяються на три типи за хронологічним принципом: II.A – архаїчні, II.B – класичні, II.C – елліністичні. Третя група – протоми-півфігури має також три сюжетно-морфологічні типи: III.A – богиня з предметом у руці, III.B – богиня з руками на грудях та III.C – богиня з опущеними руками. Еволюція типів статуєток, у хронологічному порядку, простежується в техніці виготовлення, обробці і варіації деталей. Все це дозволяє говорити про те, що свобода творчості давніх греків дозволяла варіювати зображення.

Системне дослідження археологічних матеріалів, розглянутих на тлі загальних тенденцій розвитку давньогрецької релігії, а також з урахуванням соціально-політичних та економічних процесів, що мали місце на Боспорі протягом VI–I ст. до н.е., дозволило окреслити й конкретизувати основні етапи розвитку боспорського культу Деметри, визначивши як загальну динаміку цього процесу, так і ключові тенденції для виділених періодів.

Перший період (VI – початок V ст. до н.е.) характеризується проникненням на Боспор і розповсюдженням грецькими колоністами культу Деметри Елевсінської в його архаїчній традиції, широко відомій та популярній у багатьох античних полісах, зокрема в боспорській метрополії – Мілеті. Так як більшість населення новостворених поселень займалась землеробством, то культ богині родючості був один із домінуючих серед культів родинного кола. У першій половині VI ст. до н.е. виникає велике громадське святилище у Німфеї. А на рубежі VI – V ст. до н.е. – у Мірмекії, поблизу Фанагорії (Майська гора) та на Фонталовому півострові. Дослідження цих комплексів підтверджує спадкоємність загально грецьких канонів та традиції метрополії. Особливо яскраво це

простежується на прикладі сакрального комплексу Берегове-4, який розташовувався на мисі біля підніжжя грязьового вулкана, та має схожі риси із головним святилищем Деметри у Елевсіні.

Зміст другого періоду (середина V–IV ст. до н.е.) полягає у піднесенні культу Деметри до статусу державного, що було здійснено династією Спартоکیدів. Основним підтвердженням державного характеру культу є нумізматичні джерела. Саме від IV ст. до н.е. Пантікапей починає карбувати золоті та сріблені монети зі зображенням колоса (атрибуту Деметри) та сатиром або грифоном. Характерним для цього часу є посилення впливу Афін і зв'язків Боспору з Елевсіном. Спартокіди починають відносити себе до Евмольпидів – елевсінських жерців. Ріст землеробської економіки Боспорської держави зумовив піднесення культу Деметри, як богині, що відповідає за цю галузь. У другій половині V ст. до н.е. засновуються нові громадські святилища у Пантікапеї, Кітеї та Феодосії, у яких також простежуються риси елевсінського культу. У IV ст. до н.е. заснують святилища у Горгіпії, Мірмекії, Завітному-V, гроті на горі Сюрташ.

Третій період (III–I ст. до н.е.) припадає на часи кризи III ст. до н.е. та мітрідатівську епоху. Економічна криза, зміни офіційного пантеону Боспору, підтримувана державою синкретизація грецьких, малоазійських, єгипетських та інших культів призвели до змін у релігійному світогляді та скорочення кількості храмів еллінського культу. Також послабила шанування Деметри релігійна політика Мітрідата VI, який широко пропагував культ Діоніса. Поряд із шануванням Деметри та Кори-Персефони, зростає шанування культів інших землеробських божеств – Афродіти, Кібели, Ма, Тюхе, Артеміди, Великої богині, Діоніса, Аттіса тощо. Культ Деметри не мав державного статусу в Понтійській державі, проте його дотримувалися в Боспорі, з огляду на високий статус у домітрідатівські часи.

Таким чином, на східній околиці грецької ойкумени відбулася консервація архаїчних уявлень та шанування Деметри не лише як богині землеробства, а також у її хтонічній іпостасі. Від IV ст. до н.е. культ Деметри включено до

державного пантеону Боспору. Обрядова сторона культу Деметри за весь досліджуваний період відповідала загальноеллінським сакральним традиціям. Тут набули популярності й подальшого розвитку традиційні функції Деметри, як хтонічної богині, покровительки землеробства та законодавиці. Хтонічні ідеї в культурі Деметри, що їх пов'язують з вірою в безсмертя душі, знайшли своє яскраве відображення в поховальній обрядовості. Від III ст. до н.е. спостерігається занепад культу Деметри через економічну кризу та загальноеллінські тенденції синкретизації культів.

Ключові слова: Боспор, релігія, Елевсінський культ, Деметра, Кора-Персефона, святилище, графіті, вотив, теракота.

ABSTRACT

Vakhrameieva G.V. Cult of Demeter in the Bosphorus VI – I c. BC – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Dissertation for the degree of candidate of historical sciences (philosophy doctor) in speciality 07.00.04. «Archaeology». – Vasyl' Stus Donetsk National University, Vinnytsia, 2020

This dissertation is devoted to the study of the cult of Demeter in the Bosphorus of pre-Roman times.

The dissertation is the first complex generalized research devoted to the history of the development of the cult of Demeter in the Bosphorus state during the VI - I centuries BC. A powerful source database of archaeological materials and other data was organized and systematized, a catalog of the most expressive terracottas of the goddess and her daughter on the Bosphorus was created. An original typology of three-dimensional statuettes and protomes of Demeter and Kore-Persephone has been developed, which significantly simplifies and optimizes work with this group of sources, and the main iconographic types of Demeter and Kore-Persephone have been identified. The ancient Greeks creating terracotta were guided by iconography.

The periods of development of the cult of the goddess of agriculture in the Bosphorus are concretized and this process is demonstrated in the historical dynamics, the place of the cult in the state pantheon, family religion and funeral rite is considered. It is determined that the presence of barbarian tribes in the Bosphorus state did not have a decisive influence on the worship of Demeter, especially in archaic and classical times. The priority of ancient rules and traditions in the cult of Demeter was maintained in the course during the VI - I centuries. B.C.

The practical importance of the thesis is that the main ideas and results of this research can be used in the creation of special and general works on the history of culture and religion of ancient societies of the Northern Circum-Pontic area, preparation

of student guides and manuals, lecture courses in archaeology, world history, history of Ukraine, religious studies etc.

The study of religious life in the Kingdom of Bosphorus is directly connected with opening and publication of sacral complexes, works of religious art, analysis and interpretation of the materials of cult structures. Constant accumulation of archaeological materials associated with the cult practice of population of the Bosporan Kingdom objectively encouraged the study of the questions of sacral life as one of the most important and priority prospects of modern Classics.

Analysis of the historiography of the Bosporan cult of Demeter allows singling out four stages in the history of the study of the fertility goddess cult in the Bosphorus, which embraces the period from XVIII c. up to nowadays, and evaluating the level of the problem investigation, while defining its undercharacterized aspects, which require additional clarification. First stage (XVIII – beginning of XX c.) – first excavations of Bosporan artifacts related to the cult of Demeter, beginning of sources formation, first publications of findings, conception formation; second stage (1920s – 1950s) – extension of the base of sources, consideration of Bosporan religion as part of general studies of the history of the Kingdom of Bosphorus. Clarification of certain questions of the cult of the fertility goddess and article publications of findings and the results of excavations. Third stage (1960 – 1980-s) – increased interest of scientists in religious matters. Fourth stage (second half of 1980-s – until nowadays) – extension of the terms of reference by means of debatable issues of the sacral life of Bosphorus. Appearance of general articles on the Bosporan cult of Demeter.

The paper is based on complex elaboration of archaeological, written, epigraphic and numismatic sources. In the thesis, we have used archive sources – reports of archaeological expeditions kept in the scientific archives of the IA NASU and IA RAS.

The operating arsenal of the research comprises a complex of general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction), archaeological (stratigraphical, typological, correlational) and special historical (chronological, comparative-historical, reconstructive-historical) methods.

We have worked out original typology of Bosporan terracottas of Demeter and

Kore-Persephone, systematized according to three basic groups: dimensional figurines, protomas-busts, and protomas-semifigurines. Within these groups, the artifacts are divided into types and variants. Dimensional figurines by the morphological characteristics are divided into two types: I.A – standing goddess, I.B –enthroned goddess. Protomas-busts are divided into three types by the chronological principle: II.A – archaic, II.B – classic, II.C – Hellenic. The third group – protomas-semifigurines – also has three narrative-morphological types: III.A – goddess with an object in her hand, III.B – goddess with her arms folded on her breast and III.C – goddess with her arms loose. The evolution of the types of statuettes, chronologically, is observed in the manufacture technique, elaboration and variation of details. All of this makes it possible to state that artistic freedom of ancient Greeks allowed creation of diverse images.

System analysis of the archaeological materials, taking into account the general tendencies of Greek religion, social, political and economic processes on the territory of Bosphorus, allowed specifying separate periods of development of the Bosporan cult of Demeter, identifying both the overall dynamics of this process and key trends for selected periods.

The first period (VI – beginning of V centuries BC) is characterized by appearance in Bosphorus and Greek colonist's extension of the cult of Eleusinian Demeter in archaic traditions, which was widely known and popular in many ancient poleis, including the metropolis of Bosphorus – Miletus. As the majority of the population of the newly created settlements was engaged in agriculture, the cult of the fertility goddess was one of the predominant among the cults of the family circle. In the first half of VI c. BC, there arises a large public sanctuary in Nymphaion And on the cusp of VI –V c. BC – in Myrmaekion, near Phanagoria (May Mountain) and on the Fountain peninsula. Study of these complexes confirms heredity of general Greek canons and metropolitan traditions. It is most clearly traced through the example of the sacral complex Berehove-4, which was located on the cape at the foot of the mud volcano, and has features similar to the main sanctuary of Demeter in Eleusis.

The content of the second period (half of the V BC – IV centuries BC), connected with the Spartokid dynasty which raised the status of the cult of Demeter to the

countrywide one. The main confirmation of the countrywide nature of the cult is numismatic sources. It is since IV c. BC that Panticapaeum starts minting golden and silver coins with depiction of a wheat head (Demeter's attribute) and satyr or griffon. This period is characterized by intensified influence of Athens and relations of Bosphorus with Eleusis. The Spartokids started identifying themselves with the Eumolpidae – Eleusinian priests. Growth of the agricultural economy of the Bosporan Kingdom, also conditioned prominence of the cult of Demeter as the goddess responsible for this field. In the second half of V c. BC, new public sanctuaries are founded in Panticapaeum, Citea and Theodosia, where the features of the Eleusinian cult are also traced. In IV c. BC, sanctuaries are created in Gorgippia, Myrmaekion, Zavitne-V, cove at Syurtash Mountain.

The third period (III – I centuries BC) comprises the times of the crisis of III century BC and the Mithridatic epoch. Due to the economic crisis, changes in the official pantheon of the Bosporan Kingdom, syncretization of Greek, Asian, Egyptian and other cults, which was supported by the state and led to changes in the religious worldview of the population, the number of temples dedicated to the Hellenic cult of Demeter was decreased. Veneration of Demeter was also weakened by the religious policy of Mithridates VI, who widely propagated the cult of Dionysus. Apart from veneration of Demeter and Kore-Persephone, growing veneration cults of other agricultural deities – Aphrodite, Cybele, Ma, Tyche, Artemis, Great Goddess, Dionysus, Attis and others. Demeter's cult did not have a countrywide status in the Kingdom of Pontus but it was maintained in Bosphorus as the cult of Demeter and Kore-Persephone had a high status in pre-Mithridatic times.

Thus, living in the outskirts of the oecumene conditioned conservation of the archaic visions and veneration of Demeter not only as the goddess of agriculture but also in her chthonic hypostasis. We can state that since the IV century BC Demeter's cult enters into the state pantheon of Bosphorus. The ceremonial aspect of Demeter's cult for the whole studied period corresponded to general Hellenic sacral traditions. Here the traditional functions of Demeter, as a chthonic goddess, protectrix of agriculture and lawmaker, gained popularity and further development. Chthonic ideas in Demeter's cult

found their vivid manifestation in burial ceremonies; they are associated with the belief in eternity of the soul. Since the III century BC, the decline of Demeter's cult is traced due to the economic crisis and general Hellenic tendencies of the syncretization of cults.

Keywords: Bosphorus, religion, Eleusinian cult, Demeter, Kore-Persephone, sanctuary, graffiti, votive, terracotta.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях та іноземні публікації:

1. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Боспора / А. В. Вахрамеева, Л. Г. Шепко // Историчні та політологічні дослідження. – Донецьк, 2011. – № 1-2 (47-48). – С. 284-289.
2. Вахрамеева А. В. Типология терракотовых статуэток Деметры и Кори-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Гілея: науковий вісник. – Вип. 62 (№ 7). – К., 2012. – С. 695-699.
3. Вахрамеева А. В. Проблемы типологии древнегреческих терракот (историографический аспект) / А. В. Вахрамеева // Грані. – Донецьк, 2015. – № 4 (120). – С. 158-163.
4. Вахрамеева А. В. Образ Деметры на троне в терракотах Боспора / А. В. Вахрамеева // Донецький археологічний збірник. – 2016. – № 20. – С. 98-102.
5. Вахрамеева Г. В. Зображення Кори-Персефони у боспорських теракотах (VI-I ст. до н.е.) / Г. В. Вахрамеева // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог: Вид. Національний університет Острозька академії, 2016. – С. 139-142.
6. Вахрамеева Г. В. Культ Деметри у сакральному житті Боспору (VI-I ст. до н.е.) / Г. В. Вахрамеева // Древности 2016: Харьковський історико-археологічний ежегодник. – 2016. – Вип. 14. – С. 16-23.
7. Вахрамеева Г. В. Інформативність фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України у контексті створення каталогу боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони / Г. В. Вахрамеева // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2017. – Вип. 21. – С. 425-430.
8. Вахрамеева А. В. Деметра в государственном пантеоне Боспорского царства / А. В. Вахрамеева // Журнал Белорусского государственного университета. История. – 2018. – № 3. – С. 78-83.

9. Вахрамеева Г. В. Розквіт культу Деметри за часів правління династії Спартокідів на Боспорі / Г. В. Вахрамеева // Вісник КНУ. Серія «Історія». – 2018. – № 136. – С. 11–15.

Статті в інших наукових виданнях та матеріали конференцій:

10. Вахрамеева А. В. Культ Деметры на Европейском Боспоре / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2010. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, типография «ГиК», 2010. – С. 23-25.

11. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в археологических памятниках Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету. Т. 1 / Ред. кол. С. В. Беспалова та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2010. – С. 136-142.

12. Вахрамеева Г. В. Релігійні уявлення населення Боспору на прикладі культу Деметри / Г. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Маріуполь, 26 листопада 2010 р.) / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2010. – С. 285-286.

13. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Белгородский диалог-2011: тезисы III Междунар. науч. конф. студ., маг. и аспирантов. / Отв ред. С. Н. Прокопенко (г. Белгород, 15-17 апреля 2011 г.). – Белгород, 2011. – С. 38.

14. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в посвященных надписях Боспора / А. В. Вахрамеева // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 26-27.

15. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в религиозных представлениях населения Боспорского царства / А. В. Вахрамеева // Філософські виміри сучасної соціальної реальності. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Т. II. – Донецьк, 2011. – С. 16-19.

16. Вахрамеева А. В. К вопросу о культе Деметры в археологических памятниках Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Археологія: спадок віків: Матеріали міжнародної наукової конференції. студентів, аспірантів, та молодих вчених / Редкол: чл-кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник та ін. – К., 2011. – С. 105-109.

17. Вахрамеева А. В. Образ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Наука в інформаційному просторі: матеріали VII міжнар. наук-практ. конф. (м. Донецьк, 29-30 верес. 2011 р.): Т. 2. – Донецьк: Біла К.О., 2011. – С. 3-6.

18. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2011. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2011. – С. 41-48.

19. Вахрамеева А. В. Изображения Деметры в терракотах на примере Пантикапея и Фанагории / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2011. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2011. – С. 48-52.

20. Вахрамеева А. В. Образ Деметры по материалам коропластики Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Маріуполь, 2 грудня 2011 р). / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2011. – С. 177-179.

21. Вахрамеева А. В. Деметра в религиозном мировоззрении жителей Боспора (по материалам терракотовой пластики) / А. В. Вахрамеева // Белгородский диалог-2012: тезисы междунар. науч. форума молодых историков / отв. ред. С. Н. Прокопенко. – Белгород, 2012. – С. 98-99.

22. Вахрамеева А. В. Классификация протом Деметры и Кору-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (м. Маріуполь, 23 листопада 2012 р.) / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2012. – С. 9-10.

23. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в Боспорском царстве (по материалам археологических источников) / А. В. Вахрамеева // Вісник Маріупольського державного університету / під ред. К. В. Балабанова. – Вип. 4-5. – Маріуполь, 2012. – С. 61-65.

24. Вахрамеева А. В. Деметра в религиозном мировоззрении жителей Боспора (по материалам терракотовой пластики) / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2012. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2012. – С. 63-70.

25. Вахрамеева А. В. Типология протом Деметры и Керы-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2012. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2012. – С. 70-74.

26. Вахрамеева А. В. Проблема культа Деметры и Керы-Персефоны на Боспоре в исторических исследованиях / А. В. Вахрамеева // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 45-46.

27. Вахрамеева А. В. Спутники Деметры в терракоте Боспора / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2013. – Белгород, 2013. – С. 59-63.

28. Вахрамеева А. В. К вопросу о типологии древнегреческих терракот / А. В. Вахрамеева // Историчні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Дніпропетровськ: Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 205-207.

29. Вахрамеева А. В. К вопросу актуальности изучения древнегреческих культов на Боспоре / А. В. Вахрамеева // Сучасні соціально-гуманітарні дискурси. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.): у 5-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ "Інновація", 2015. – Ч. 5. – С. 100-102.

30. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в сакральной жизни раннего Боспора / А. В. Вахрамеева // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти

профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков: ООО «НТМТ», 2015. – С. 70-73.

31. Вахрамеева Г. В. Боспорські протоми Деметри та Кори-Персефони / Г. В. Вахрамеева // Історичні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Дніпропетровськ: Пороги, 2017. – С. 15-17.

32. Вахрамеева Г. В. Іконографія боспорської Деметри та Кори-Персефони (VI–I ст. до н. е.) / Г. В. Вахрамеева // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – К.: Стародавній світ, 2017. – С. 73-76.

33. Вахрамеева Г. В. Деметра Елевсінська на Боспорі (VI–I ст. до н. е.) / Г. В. Вахрамеева // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веках ХНУ имени В. Н. Каразина: тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25-26 октября 2018 г.). – Харьков: ООО «НТМТ», 2018. – С. 16-19.

34. Вахрамеева Г. В. Каталогізація боспорських теракот елевсінських богинь (VI–I ст. до н.е.) / Г. В. Вахрамеева // Музейні читання пам'яті М. Біляшівського і Д. Щербаківського: науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018. – С. 234-240.

35. Вахрамеева Г. В. Культ Деметри в окремих містах і поселеннях Боспору в архаїчний час / Г. В. Вахрамеева // Донецький археологічний збірник. – № 21. – Вінниця: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2018. – С. 77-94.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	24
1.1. Стан наукової розробки проблеми культу Деметри на Боспорі.....	24
1.2. Аналіз джерел.....	37
1.3. Методологія та методика роботи.....	47
РОЗДІЛ 2. БОСПОРСЬКІ ТЕРАКОТИ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ.....	62
2.1. Типологія об'ємних зображень Деметри та Кори-Персефони.....	62
2.2. Типологія протом-бюстів.....	72
2.3. Протоми - півфігури.....	76
РОЗДІЛ 3. КУЛЬТ ДЕМЕТРИ В МІСТАХ І ПОСЕЛЕННЯХ ЗА АРХАЇЧНОЇ ДОБИ	81
3.1. Історичні умови становлення культу Деметри	81
3.2. Відображення культу Деметри у написах.....	87
3.3. Заснування громадських святилищ на честь Деметри.....	89
3.4. Родинний культ Деметри	100
3.5. Деметра та Кора-Персефона у поховальному обряді	106
РОЗДІЛ 4. РОЗКВІТ КУЛЬТУ ЕЛЕВСІНСЬКИХ БОГИНЬ В КЛАСИЧНИЙ ТА РАННЬОЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС	111
4.1. Популяризація культу Деметри при Спартокідах.....	111
4.2. Деметра в епіграфіці Босрпору	115
4.3. Культ Деметри у громадських святилищах.....	120
4.4. Прояви родинного культу Деметри у теракотах	131
4.5. Елевсінські божества у похованнях	136

РОЗДІЛ 5. ЗАНЕПАД КУЛЬТУ ДЕМЕТРИ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ОСТАННІХ СПАРТОКІДІВ ТА МІТРИДАТІВСЬКОЇ ДОБИ	142
5.1. Економічна криза і трансформація культу Деметри в елліністичний період.	142
5.2. Матеріали святилищ, як свідчення синкретизації культу	149
5.3. Культ Деметри у домашніх святилищах та матеріалах некрополя.	157
ВИСНОВКИ.....	165
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	169
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	208
ДОДАТОК А. КАТАЛОГ БОСПОРСЬКИХ ТЕРАКОТ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ VI-I СТ. ДО Н.Е.	209
ДОДАТОК Б.1. СХЕМА-ТИПОЛОГІЯ БОСПОРСЬКИХ ОБ'ЄМНИХ СТАТУЕТОК ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ VI-I СТ. ДО Н.Е.	306
ДОДАТОК Б.2. СХЕМА-ТИПОЛОГІЯ БОСПОРСЬКИХ ПРОТОМ-БЮСТІВ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ VI-I СТ. ДО Н.Е.	307
ДОДАТОК Б.3. СХЕМА-ТИПОЛОГІЯ БОСПОРСЬКИХ ПРОТОМ-ПІВФІГУР ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ VI-I СТ. ДО Н.Е.	308
ДОДАТОК В. РОЗПОДІЛ БОСПОРСЬКИХ ТЕРАКОТ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ ЗА ХРОНОЛОГІЄЮ.....	309
ДОДАТОК Г. БОСПОРСЬКІ МОНЕТИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ДЕМЕТРИ АБО КОЛОСУ	310
ДОДАТОК Г. БОСПОРСЬКІ ГРАФІТИ З ПРИСВЯТАМИ ЕЛЕВСІНСЬКИМ БОЖЕСТВАМ.....	315
ДОДАТОК Д. ІЛЮСТРАЦІЇ	328

ВСТУП

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена загальною спрямованістю сучасних наукових розробок, присвячених релігійним уявленням населення античного Північного Причорномор'я. Як відомо, одним з ключових елементів полісної ідеології та культурного життя була релігія. Вона прямо чи дотично пов'язувалась з усіма сферами життя людини за античної доби. Вивчення історії релігії стародавніх греків дозволяє зрозуміти розвиток культури та світогляд еллінів. В духовному житті античного суспільства особливе місце посідали релігійні уявлення, пов'язані з вірою в жіноче божество природи, заступницю землеробства. Вони відтворилися в образах елевсінських богинь Деметри та Кори-Персефони. Зв'язок Деметри зі землеробством сприяв неабиякій популярності її культу по грецькому світові.

Вивчення ідеологічних явищ, зокрема й культу Деметри, видається доволі складним завданням. Шанування богині відбувалося в різних формах, серед яких виділяються релігійно-культові церемонії, практики, образотворчість, міфотворчість тощо. Серед різних проявів цього культу особливе місце посідають теракотові статуетки, в яких втілювався образ богині. Вони дозволяють конкретизувати та простежувати зміни культу богині, особливо в Боспорському царстві, для якого характерним є незадовільна збереженість сакральних комплексів і обмеженість письмових джерел стосовно цього питання.

Дослідження релігійного життя у Боспорській державі безпосередньо пов'язане з відкриттям та публікацією сакральних комплексів, витворів релігійного мистецтва, аналізом та інтерпретацією матеріалів з культових споруд. Постійне нагромадження археологічних матеріалів, пов'язаних з культовою практикою населення Боспорського царства, об'єктивно підживлювало дослідження питань сакрального життя, як одних з найбільш актуальних та пріоритетних напрямів сучасного антикознавства. Історіографія культу Деметри на Боспорі охоплює порівняно невелику кількість робіт, які можна поділити на

такі групи: 1. Узагальнені праці, в яких є коротка характеристика релігійного життя на Боспорі та, власне, й культу Деметри (В. Ф. Гайдукевич, В. Д. Блаватський); 2. Монографії, присвячені релігії Північного Причорномор'я та Боспору (А. С. Русяєва, М. В. Скржинська, С. Ю. Саприкін); 3. Дослідження культур та сакральних комплексів окремих поселень (М. М. Кобиліна, В. Ф. Гайдукевич, Д. Є. Чистов, Н. В. Молева, Є. О. Молев, І. Д. Марченко, О. А. Завойкін, О. О. Масленников та інші). 4. Праці, присвячені вивченню та публікації окремих видів джерел з цього питання: теракот, присвятних графіті, епіграфічних написів тощо (М. М. Кобиліна, В. І. Денисова, А. С. Русяєва, Т. А. Ільїна, Є. А. Молев, Н. В. Молева, Л. Г. Шепко, М. Ю. Вахтіна, О. В. Горська та інші). Варто зазначити, що також окремих аспектів боспорського культу Деметри дослідники торкаються під час дослідження інших культур: культ Діоніса (Н. В. Кузіна), культ Афродіти (Д. С. Бунін) та інші.

Водночас слід зазначити, що така актуальність не підкріплена узагальнювальними працями з означеної проблеми монографічного рівня, а відтак потребує подальшого розгляду, зокрема й через зростання матеріалів розкопок. І саме ця обставина є одним з вагомих чинників, що визначають актуальність підготовленого дисертаційного дослідження.

Сучасного звучання дослідженню додає й те, що давньогрецька культура та релігія є невід'ємною і вагомою складовою європейської та світової цивілізації. Терени України, разом із іншими регіонами Європи, зазнали виразного античного впливу, який не лише збагатив її культуру, а й визначив майбутній цивілізаційний вектор та інтеграцію українського Надчорномор'я до загальноєвропейських історичних процесів.

Отже, все вищезазначене зумовлює необхідність здійснення узагальнювального комплексного дослідження землеробського культу Деметри на Боспорі, з урахуванням доступної сьогодні джерельної бази, досягнутого рівня осмислення цієї проблеми у працях попередників.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідницьких тем кафедри всесвітньої історії Донецького

національного університету імені Василя Стуса «Актуальні проблеми всесвітньої історії» (державний реєстраційний № 0110U001501), «Від праісторичних часів до глобальних трансформацій XXI сторіччя» (№ 0115U006666).

Об'єктом дослідження є археологічні комплекси і артефакти, епіграфічні, письмові та нумізматичні матеріали, що несуть інформацію про сакральне життя Боспорського царства.

Предметом дослідження виступає культ Деметри на Боспорі впродовж VI – I ст. до н.е. та пов'язані з ним вірування і практики.

Метою дисертаційної роботи є комплексне дослідження розвитку культу Деметри в Боспорському царстві доримського часу.

Задля досягнення поставленої мети необхідно розв'язати **наступні завдання**:

1. критична оцінка стану наукової розробки проблеми культу Деметри у Боспорській державі;
2. упорядкування і систематизація джерельної бази;
3. створення каталогу виробів короластів, що зображують землеробських богинь Деметри та Кори-Персефони;
4. розробка типології боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони;
5. дослідження розвитку культу Деметри на теренах Боспорської держави протягом VI–I ст. до н.е. з виявленням його динаміки і сутності притаманних різним етапам процесів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період VI – I ст. до н.е. Нижня хронологічна межа визначена виникненням грецьких колоній на теренах Боспору. Верхня межа зумовлена завершенням елліністичного періоду в історії Боспорської держави в рамках загальної періодизації історії Давньої Греції.

Територіальні межі дослідження відповідають теренам Боспорської держави часів її розквіту впродовж VI – I ст. до н.е.: Східний Крим і Таманський півострови, пониззя Дону та Прикубання.

Джерельна база складається з комплексу археологічних, епіграфічних, нумізматичних матеріалів, свідчень античних авторів. Корпус опрацьованих теракот нараховує 708 одиниць. У дисертаційній роботі були використані архівні

джерела – звіти археологічних експедицій, які зберігаються у наукових архівах ІА НАНУ та ІА РАН.

Методи дослідження зумовлено поставленою метою і визначеними завданнями. В дисертації використані загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція), археологічні – стратиграфічний і кореляційний для визначення хронології комплексів і знахідок, типологічний (для систематизації артефактів і створення типології теракот); спеціально-історичні – хронологічний, реконструктивний (для відтворення історичних процесів).

Наукова новизна визначається тією обставиною, що запропонована дисертаційна робота є першим узагальненим дослідженням, присвяченим історії розвитку культу Деметри в Боспорській державі впродовж VI – I ст. до н.е.

Авторкою упорядковано і систематизовано потужну джерельну базу археологічних матеріалів та інших даних, створено каталог найбільш виразних теракот богині та її дочки на Боспорі.

Розроблено оригінальну типологію об'ємних статуєток і протом Деметри й Кори-Персефони, що суттєво спрощує і оптимізує роботу з цією групою джерел, визначено основні іконографічні типи Деметри та Кори-Персефони.

Дослідження боспорського культу Деметри дало змогу конкретизувати періоди розвитку культу богині землеробства на Боспорі й продемонструвати цей процес в історичній динаміці, розглянути місце культу в державному пантеоні, родинній релігії та поховальному обряді.

Визначено, що присутність варварських племен у складі Боспорської держави не мало вирішального впливу на шанування Деметри, особливо в архаїчній та класичній часи. Пріоритет античних релігійних норм і традицій у культурі Деметри зберігався протягом VI – I ст. до н.е.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що основні положення та результати дослідження можуть бути використані при створенні спеціальних та узагальнювальних праць з історії культури та релігії античних суспільств Північного Причорномор'я, при підготовці начальних посібників, підручників,

лекційних курсів з археології, всесвітньої історії, історії України, релігієзнавства тощо.

Особистий внесок Протягом кількох сезонів автор брала безпосередньо участь в дослідженні поселення Завітне-V, зокрема святилища, матеріали якого увійшли до реєстру джерел з даної теми. У статті, виданій у співавторстві з Л. Г. Шепко, авторці належить систематизація матеріалів коропластики, що зображують Деметру та Кору-Персефону, визначення їх основних іконографічних типів.

Апробація результатів дисертаційного дослідження здійснювалась через доповіді на засіданнях Відділу античної археології Інституту археології НАН України, кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса, на конференціях всеукраїнського та міжнародного рівнів: Білгород РФ (2009, 2010, 2011, 2011, 2012, 2012, 2013), Дніпропетровськ (2010, 2011, 2014, 2015, 2016), Маріуполь (2010, 2011, 2012), Харків (2010, 2011, 2013, 2015, 2018), Біла Церква (2011), Донецьк (2011), Львів (2016), Київ (2017, 2017, 2017, 2018), Опішня (2018). Окремі положення дослідження було представлено на конкурсі наукових робіт НАН України на здобуття премій для молодих вчених та студентів вищих навчальних закладів у 2013 р.

Публікації: Основні положення, отримані результати та висновки дисертаційного дослідження відбито у 35 наукових працях, зокрема у 8 статтях, що опубліковані у фахових виданнях, затверджених МОН України, та в 1 закордонному фаховому виданні (Білорусь). Решту праць надруковано в журналах, матеріалах і тезах конференцій, виданих в Україні та Російській Федерації.

Структура та загальний обсяг роботи. Згідно поставленої мети та дослідницьких завдань визначено структуру дисертації, яка складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, що налічує 403 позицій, а також шости додатків. Загальний обсяг рукопису складає 337 сторінок, основний текст займає 168 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми культу Деметри на Боспорі

Аналіз історії вивчення боспорського культу Деметри дозволяє визначити чотири етапи в історіографії культу богині родючості на Боспорі:

1. XVIII – початок XX ст. – перші розкопки боспорських пам'яток, пов'язаних із культом Деметри, початок формування джерел, перші публікації знахідок, формування концепції;

2. 1920-і – 1950-і рр. – накопичення джерельної бази, розгляд боспорської релігії в рамках загальних досліджень з історії Боспорської держави. Висвітлення окремих питань культу богині родючості та статейні публікації знахідок і результатів розкопок.

3. 1960 – 1980-ті рр. – підвищення інтересу науковців до питань релігійного характеру. Друк монографій і статей присвячених теракотам.

4. Друга половина 1980-х рр. – до сьогодні – розширення проблематики за рахунок дискусійних питань сакрального життя Боспору. Поява узагальнювальних статей безпосередньо на тему боспорського культу Деметри.

Інтерес до старожитностей Північного Причорномор'я, зокрема Боспору виник у кінці XVIII ст. Цьому сприяли: розширення мережі університетів, відкриття в них історичних і філологічних кафедр, освоєння та введення до наукового обігу нових видів джерел: археологічних, нумізматичних, епіграфічних [Тункина 2002, с. 17-19; Кузищин 1980, с. 99-100]. Із середини XIX ст. до кола наукових інтересів дослідників Боспору увійшли питання колонізації, взаємин між еллінами і варварами та процесу варваризації, економічне життя і деякі аспекти релігії тощо. Центрами вивчення Північного Причорномор'я стали археологічні товариства (Одеське товариство історії та старожитностей, Петербурзьке археолого-нумізматичне товариство, Імператорське Російське

археологічне товариство) [Тункина 2002, с. 330-331]. Важливою подією стало видання збірки «Древности Боспора Киммерийского хранящиеся в Императорском музее Эрмитажа» у 1854 р., де було опубліковано пам'ятки із розкопок курганів Пантікапею. Хоча для цього видання характерно переважання погляду на предмети із художньої точки зору, воно стало основою інтерпретації та датування пам'яток античного мистецтва Північного Причирномор'я [Тункина 2002, с. 338-339].

У 1848 р. виходить монографія А. Б. Ашика де серед опису богів, яких шанували боспоряни, фігурує Деметра Фесмофорія. Це твердження базувалось на епіграфічному напису знайденому у 1824 р в Пантікапеї (КБН 18) [Ашик 1848 с. 31]. Каталогізацією боспорських монет, серед яких трапляються зображення атрибутів Деметри займався П. Й. Бурачков [Бурачков 1884].

У 1859 р. була створена Імператорська археологічна комісія, яка очолила археологічне дослідження Боспору. Результати розкопок та їх аналіз публікувались у виданнях ІАК – «Отчет императорской комиссии» та «Известия императорской археологической комиссии», які і зараз є цінним матеріалом для дослідження пам'яток Боспору [Императорская археологическая комиссия...2009, с. 83-84]. Основні недоліки висновків вчених ХІХ – початку ХХ ст. полягають в обмеженості джерельної бази та відсутності чіткої методики. Але чимало висловлених тоді гіпотез згодом набули нового змісту й існують до сьогодні.

Серед вчених початку ХХ ст., які торкалися у своїх працях боспорського культу Деметри, слід відзначити М. І. Ростовцева, який займався вивченням і систематизацією багатьох пам'яток Боспору, зокрема й матеріалів кургану Велика Близниця, де було знайдено поховання жриці Деметри. Головний науковий висновок М. І. Ростовцева, згідно з яким Боспорське царство є греко-варварською державою, в якій мав місце процес активної варваризації грецького населення. [Ростовцев 1913]. Саме завдяки йому, в історіографії поряд із точкою зору про переважання еллінського у культурно-релігійному житті боспорських греків, з'явився напрям, послідовники якого вважають, що процеси еллінізації варварів і варваризації відбувалися паралельно [Шауб 2007, с. 27; 2010, с. 104; Шепко 2012,

с. 5]. У першій половині ХХ століття в центрі уваги науковців опинилися питання політичного й соціально-економічного життя Боспору, відтак релігійні проблеми розглядалися переважно в загальних дослідженнях. В. Ф. Гайдукевич у огляді культів Боспору, основну увагу приділив пам'яткам, пов'язаним із культом Деметри в Пантікапеї та Німфеї. Спираючись на економічний фактор вчений зазначив, що культ Деметри був популярним серед боспорян, адже від землеробства залежав добробут населення [Гайдукевич 1949, с. 159-176]. Це твердження не втрачає своєї актуальності та знаходить своє відображення у сучасних дослідженнях (С. Ю. Саприкін, А. С. Русяєва, О. А. Завойкін, О. О. Масленников та інші). Також у своїх статтях В. Ф. Гайдукевич публікував теракоти Деметри та Кори-Персефони з розкопок Мірмекія, Тірітаки та Німфею в 1930-х рр. [Гайдукевич 1940].

В. Д. Блаватський у своїх працях також розглядав деякі питання сакрального життя боспорян, але спеціального дослідження цій темі не присвятив. Роботи В. Д. Блаватського дають уявлення про економічні чинники, які сприяли популярності культу богині землеробства та підняли його на державний рівень [Блаватский 1953]. Короткі описи пантікапейських виробів коропластів, пов'язаних з культом Деметри, подано у статтях та монографіях В. Д. Блаватського [Блаватский 1953; 1962; 1964]. Він зазначає, що на території Пантікапею було знайдено багато статуєток більшість з яких за сюжетами належить до кола землеробських божеств: Деметра, Кора, Діоніс: До іконографічних рис богині дослідник відносить широкий овал обличчя, пухкі щоки, маленькій рот, масивне підборіддя [Блаватский 1964, с. 74,87]

Певні аспекти боспорської релігії висвітлюються у статтях-звітах про археологічні знахідки та їхній аналіз. Наприклад М. А. Наливкіна, у своїй статті опублікувала статуєтки та протоми з розкопок Мірмекія й Тірітаки 1933-1940 рр. Цінними є детальні описи теракот та їх аргументована інтерпретація, що спирається не тільки на сюжетно-морфологічні ознаки але й аналогії. Актуальною для сьогодення є трактування притиснутих до грудей рук, як жесту, що входить до іконографічних ознак богині землеробства [Наливкина 1952].

У 1965 р. при розкопках Горгіпії було знайдено велике скупчення теракот Деметри та Кори-Персефони, що дозволило дослідникам цього комплексу, зокрема Цветаєвій Г. А., інтерпретувати його, як святилище Деметри [Цветаєва 1968]. Зараз більшість сучасних дослідників (Є. М. Алексєєва, С. Ю. Саприкін, А. С. Русяєва) підтримує цю гіпотезу, хоча відомі також її противники. Так, І. Ю. Шауб вважає, що цих матеріалів замало для трактування розкопаної пам'ятки в якості святилища [Шауб 2010 с. 106].

Велика робота по систематизації та інтерпретації малої пластики Боспору, зокрема Пантікапею та Фанагорії була здійснена М. М. Кобиліною. Дослідниця простежує еволюцію теракотового виробництва на Боспорі, надає відомості про основні типи короластики та стилістичні, технічні особливості статуєток. Авторка /наголосила на домінуванні зображень Деметри та її дочки серед жіночих статуєток та протом Пантікапея та Фанагорії, особливо у період VI-IV ст. до н.е. Однак значна частка теракот не має конкретного опису і визначеного сюжету. [Кобылина 1961].

На початку 1970-х рр. вийшла узагальнювальна збірка за редакцією М. М. Кобиліної «Терракоты Северного Причерноморья» [САИ 1970, I, II; 1974, III, IV]. Завдяки плідній роботі багатьох дослідників, до єдиної збірки потрапили теракоти, знайдені від XIX ст. до 70-х років XX ст. Наразі це єдина праця, яка містить таку об'ємну інформацію щодо боспорських теракот. Твори короластів поділено за місцями відкриття (місто, некрополь, теменос тощо). [САИ, 1970, I, II; 1974, III, IV]. Окрім каталожних даних, до кожної групи теракот подано коротку вступну статтю із коротким описом пам'ятки та з аналізом теракотової пластики поселення [Кобылина 1970; 1974, 1974а, Арсеньева 1974; Грач 1974; Кастанаян 1970; Кругликова 1970, 1970а; Марченко 1974а, 1974б ; Пругло 1970, 1970а, 1970б]. Більшість інтерпретації, описи теракот із цих зводів використовуються сучасниками дослідниками, а також слугують основою для визначення сюжетів нових знахідок.

Ще однією узагальнювальною працею стала монографія В. І. Денисової (Пругло) «Коропластика Боспора», в якій більш детально розкрито історію

коропластики Мірмекія, Тірітаки, Ілурата. Основну увагу приділено дослідженню історії розвитку місцевого виробництва, та імпорту. У додатках до монографії надано каталог теракот, основним недоліком якого є відсутність опису виробів, що ускладнює роботу з ним. Однак змістовні описи деяких протом і статуєток з вказівкою на каталожний номер є у самому тексті монографії. У питаннях релігійного життя В. І. Денисова дотримується гіпотези про сінкретизацію грецьких культів із місцевими варварськими, тому культу Деметри вона не приділяє уваги, натомість висловлює припущення про домінування культу місцевого жіночого божества. При цьому в корпластиці авторка навпаки простежує переважання еллінських типів традиції [Денисова 1981].

У межах вивчення коропластики цікавою є стаття Ф. М. Штительман щодо атрибуції протоми Деметри із зібрань Київського музею західного та східного мистецтв (Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків). Особливість цієї протоми полягає у тому, що її було передано музею Б. І. та В. І. Ханенками за невідомих обставин, а інвентарну картку втрачено під час Другої світової війни. До сьогодні невідомо жодного аналогу цій теракоті Деметри. Ф. М. Штительман віднесла її до аттичних виробів і датувала V ст. до н.е. [Штительман 1970]. Особлива цінність праці дослідниці полягає в тому, що вона збрала усі дані про цю протому, ввівши їх до наукового обігу. Але запропоновану інтерпретацію було розкритиковано деякими дослідниками, адже протому було куплено пізніше, а первинне місцезнаходження її невідоме. Крім того, висновок Штительман про теракоту як аттичний виріб є не більше, ніж гіпотеза, не підкріплена аналогічними знахідками [Денисова 1981, с 7; Шауб 2007, с. 54].

Коропластиці Горгіпії присвятила свої статті Є. М. Алексеева. [Алексеева 1987; 2009]. Результати досліджень втілено у монографії «Античний город Горгіппия», в якій подано відомості про шанування богині Деметри мешканцями Горгіпії. На користь офіційності культу Деметри авторка, як і Г. А. Цвєтаєва, наводить факт наявності святилища богині землеробства в околицях міста.

Основну увагу вона приділяє знайденим у Горгіпії теракотам Деметри та Кори-Персефони [Алексеева 1987].

Дослідженням святилища Майська гора займалась І. Д. Марченко. Знайдені там теракоти вона поділила на 25 іконографічних типів. Спираючись на дані розкопок, дослідниця спочатку віднесла святилище до культу Афродіти Апатури, але під впливом нових знахідок змінила свою думку на користь землеробських богинь [Марченко 1963].

Теракоти Майської гори в якості предмета свого дисертаційного дослідження обрала Т. А. Ільїна. Нею було зібрано та проаналізовано величезну кількість виробів короластики (1186 пр.), що були знайдені при розкопках Майської гори. Проведений нею іконографічний та «механічний» аналіз дозволив скоригувати висновки І. Д. Марченко. Так із 25 іконографічних типів Т. А. Ільїна залишила 13, а археомагнітний аналіз дозволив уточнити датування пам'ятки до середини V – середини III ст. до н.е. Вона підтримує висновки про спадковість та запозичення еллінських типів у місцевій короластиці та відмічає, що з часом ці традиції занепадають, що призводить до падіння якості теракоти. Щодо культової інтерпретації Майської Гори, то дослідниця віднесла цій комплекс до святилища хтонічних божеств де відправлялися культу Деметри та її дочки, Афродіти, Артеміди. В цілому культуру Боспорського царства вона визначає локальним варіантом загальногрецької культури [Ільїна 2008].

Важливий внесок у вивчення релігії сільського населення Боспору зроблено І. Т. Кругликовою. Їй належить перше всебічне узагальнювальне дослідження боспорської хори. До кола наукових інтересів І. Т. Кругликової входили проблеми релігійного життя сільського населення Боспорського царства. Вона систематизувала відомі на той час епіграфічні та археологічні джерела, які містять інформацію про сакральний світогляд мешканців сільських поселень європейського Боспору. Особливу увагу дослідниця приділила землеробським культурам, зокрема й культу Деметри. Цінними є її висновки щодо кризи III ст. до н.е. та спричинених нею змін у землеробських культурах. Так, з одного боку, вона відзначає занепад шанування культу Деметри, який пов'язано з економічною

кризою, а з іншого – синкретизм землеробських культів грецьких та азійських божеств [Кругликова 1970б, 1975]. Висунуті І. Т. Кругликовою ідеї не втратили своєї актуальності та були розвинені вченими вже наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., зокрема В. М. Зіньком [Зінько 2007]. та О. О. Масленниковим [Масленников 2007]. Основну увагу вони приділяли сільським поселенням європейського Боспору. В. Н. Зінько опублікував монографію «Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского (VI-I вв. до н.э.)». Окремий розділ в ній присвячено сакральним пам'яткам хори. Автор звертає увагу на домінування землеробських жіночих культів [Зінько 2007]. Короткий огляд sub-urban та extra-urban святилища європейського Боспору В. Н. Зінько також надав у окремій статті. Основна мета цієї роботи – загальний огляд культових пам'яток хори Європейського Боспору VI-I ст. до н.е. Спираючись на епіграфічні дані, знахідки вівтарів та теракот дослідник відзначив переважання землеробських культів у розглянутих їм поселеннях, зокрема Деметри. Також автор визначив коло питань, що потребують дослідження у цьому напрямі [Зінько 2008].

Найґрунтовніше дослідження релігійних пам'яток хори європейського Боспору належить О. О. Масленникову. Монографія є особливо цінною тому, що містить результати польових практик автора, детальні описи місцевостей, приміщень, знахідок та їх інтерпретацію, зокрема сільських святилищ землеробських богинь: Полянка, Генеральське-Східне, Бузкова бухта та інших. Важливим є висновок вченого про домінування еллінських релігійних традиції та порівняльний аналіз обрядів Боспору із давньогрецькими, та використання грецьких писемних джерел, зокрема Павсанія, для інтерпретації сакральних пам'яток боспорської хори. Аргументуючи наявність елевсінського культу у вищезгаданих святилищах автор шукає аналогії у головному святилищі Деметри в Елевсіні. Також приділяється увага хтонічним проявам землеробського культу [Масленников 2007].

Дискусійним є також питання поховального культу. Некрополь Золоте досліджувала В. М. Корпусова. Під час розкопок цієї пам'ятки були знайдені артефакти, пов'язані з культом Деметри (теракоти, гемми та інші). Дослідниця

влучно відзначила, що такі знахідки є свідченням шанування хтонічного культу богині землеробства боспорським населенням. Крім того, В. Н. Корпусова звернула увагу на залишки хлібних зерен у похованнях. Це дало їй підстави провести аналогію з Аттикою та іншими грецькими полісами, інтерпретувавши їх як прояв землеробських культів [Корпусова 1983].

У 1983 р. вийшла стаття С. Ю. Сапрыкіна, присвячена саме культу Деметри на Боспорі. Вчений наводить переконливі аргументи на користь переважання грецьких традицій в шануванні богині, зокрема елевсінського культу, простежує зв'язок розквіту культу Деметри з економічним підйомом та торгівлею хлібом Боспорського царства. Коротко охарактеризовані основні пам'ятки, пов'язані із культом богині землеробства: святилище у Німфеї, Велика Близниця, Майська гора та інші. Серед проявів культу Деметри, вчений приділив увагу теракотам і висловив гіпотезу, що статуетки без атрибутів відносяться до тієї богині, культ якої був домінуючим у землеробській релігії. У архаїчний та ранньокласичний час це була Деметра та її дочка [Сапрыкин 1983].

Інтерес до сакральної історії Боспорського царства збільшився на початку ХХІ ст. Низка праць з історії релігії Північного Причорномор'я містить нариси, присвячені боспорському культу Деметри [Русяева 2005; Сапрыкин 2009; Шауб 2007, Braund, 2018]. Проблеми боспорського культу богині землеробства розглядаються і в дисертаційних дослідженнях, серед інших питань, пов'язаних з релігією Боспору. Так, 2007 р. М. Є. Бондаренко захистив кандидатську дисертацію, останній розділ якої стосується державного пантеону Боспорської держави, до якого він включає і Деметру [Бондаренко 2007]. Святилища азійського Боспору стали предметом аналізу в кандидатській дисертації Ю. Н. Кузьміної (2011 р.) [Кузьмина 2011]. Культ Боспору в якості теми для свого дослідження обрав німецький дослідник І. Олеріх «Kultorte und Heiligtümeraufdem Gebiet des Bosporanischen Reiches» (2011 р.) [Ohlerich 2011]. Суттєвим мінусом його роботи є використання монографій і статей радянського періоду, за відсутності уваги до праць пізнішого часу.

На сучасному етапі досліджень, для якого характерна детальна розробка питань, зросла кількість публікацій присвячених окремим знахідкам, пам'яткам, пов'язаних з релігією Боспору.

Зросла увага до епіграфічних матеріалів, до графіті та діпінті, що пов'язані з боспорськими культами.

Класифікацію боспорських графіті зробив І. А. Ємець розділив їх на чотири групи: повсякденні, виробничо-торговельні відносини, сакральні та невідомого призначення. В огляді сакральних графіті є деякі описи найбільш розповсюджених присвят Деметрі, зокрема у Кітеї, Німфеї та інших поселеннях [Ємець 2005].

300 графіті та діпінті боспорської хори зібрали та упорядкували С. Ю. Сапрыкін та О. О. Масленников. Слід вказати, що епіграфіка хори майже не вивчена, тож таке дослідження є актуальним та цінним для вивчення цього джерела. Серед опублікованих графіті та діпінті є присвяти Деметрі, їх інтерпретацію дослідники підкріплюють аналогіями з інших античних поселень [Сапрыкин, Масленников 2001].

О. В. Горська систематизувала сакральні графіті Німфею. Із 93 храмових графіті, дослідниця лише 13 впевнено відносить до присвятних, з яких 7 містили повне ім'я Деметри. Не залишились поза увагою графіті із розкопок городища, особливо зроблені на денці, оскільки такі присвяти відносять до хтонічного культу [Горская 2002]. А. С. Намойлик критикує деякі інтерпретації О. В. Горської: так вона вбачає філологічні помилки у трактуванні скорочень ΔΕ, як присвята Деметри, так як це неможливо для іонійського діалекту [Намойлик 2018, с. 34]. Хоча О. В. Горська, у цьому трактування якраз спирається на діалект [Горская 2002, с. 115].

А. С. Намойлик присвятила графіті Німфею свою кандидатську дисертацію. Дослідниця зібрала та проаналізувала 820 німфейських графіті. У додатках до дисертації є каталог цих графіті. До присвят з храму Деметри вона відносить 84 графіті, а не 13, як О. В. Горська. Аналіз графіті дозволив їй зробити висновки про шанування елевсінської тріади у німфейському святилищі. Цікаво, що присвяти

Деметрі це лише половина з графіті, знайдених на території комплексу, також є присвяти іншим божествам [Намойлик 2018].

Сакральні графіті Кітея опублікували у своїх статтях Н. В. Молева та Є. О. Молев. Так Є. О. Молев у своїй статті дав загальну характеристику написів із кітейського святилища. Як і у Німфеї, більшість графіті нанесено на дещо посудини, деякі з них містять присвяти Деметрі та Корі-Персефоні, що дозволило досліднику зробити висновок про шанування її культу мешканцями Кітею [Молев 2002]. Яскраво ілюструє шанування елевсінського культу графіті присвячене тріаді, опубліковане та інтерпретоване Н. В. Молевою та Є. О. Молевим [Молев, Молева 2015].

Для вивчення культу Деметри мають значення дослідження, які присвячені нумізматиці Боспору. Видатним фахівцем у цій галузі був В. О. Анохін. У своїй монографії він систематизував основний масив боспорських монет [Анохин 1986]. Із сучасних дослідників нумізматики Боспору слід назвати Н. А. Фролову [Фролова 2010]. Завдяки цим роботам ми маємо дані щодо монет з зображенням Деметри та колосу.

Також дослідники присвячують окремі статті теракотам, адже інтерес до цієї групи джерел не зменшується, а нові знахідки сприяють розширенню джерельної бази і можливостей для їх інтерпретації.

М. Ю. Вахтіна відмітила домінування жіночих землеробських зображень у коропластиці Порфмія. До Деметри авторка відносить протоми у калафі із округлим обличчям, протоми з руками на грудях інтерпретує як Деметру або Корі-Персефони. Вона підкреслює, що це традиційне зображення Деметри та її дочки і це дає можливість віднести до її зображень фрагменти теракот, які зображують задрапіровану жіночу фігуру. Більшість з них були знайдені у домашніх святилищах, то ж є проявами землеробсько-хтонічних культів у родинному колі [Вахтина 2010a].

Елліністичним теракотам Танаїса присвятила статтю Н. І. Суворова. Вона, як і багато інших дослідників, до зображень Деметри відносить протоми з руками на грудях у стефані чи калафі. Знайдені вироби коропластів авторка відносить до

проявів домашніх культів і демонструють, що для Танаїса, як і для інших поселень Північного Причорномор'я характерно домінування землеробського культу [Суворова 2013].

А. Г. Язовських проаналізувала вироби коропластів, що були знайдені при розкопках Єлизаветівського городища. Вона надала детальні описи теракот та їх іконографічну інтерпретацію [Язовских 2002].

Теракотам, знайденим на некрополі Кітею приділила увагу З. В. Ханутина. Здебільшого це зображення Деметри та Кібели. Вони є відображенням хтонічних культів землеробських богинь. Дослідниця відзначила схожість сюжетів із поховань зі знахідками при розкопках кітейського святилища [Ханутина 2013].

О. М. Бутягін опублікував результати розкопок мірмікейського сакрального комплексу, які розширили уявлення про етапи функціонування цієї пам'ятки. Унікальною знахідкою стало відкриття у 2003 р. скарбу – бронзового глечика із 99 сатерами Кізіка [Бутягин 2004].

С. Каратас збирила та проаналізувала дані, щодо монет та злитків знайдених у античних святилищах Деметри та висловила дві гіпотези щодо мірмікейського скарбу, який на її думку міг бути як звичайним скарбом так і приношенням божеству. Цікаво, що святилищ де були відкриті подібні скарби небагато, авторка наводить дані, що із 118 археологічно підтверджених святилищ Деметри лише в 10 були знайдені монети або бронзові злитки [Karatas 2018].

У рамках вивчення мірмікейського святилища цікавою є версія Д. Є. Чистова щодо інтерпретації святилища Деметри у Мірмекії, як приватного будинку із святилищем, господар якого займав поважне місце серед мешканців міста [Чистов 2004].

Відображенню міфу про Деметру в боспорському живописі присвятила свою статтю О. О. Зинько. Для нас є цікавими її роздуми щодо розписів кургану Велика Близниця. Так дослідниця, спираючись на міфологічну традицію висловила припущення, що у верхній точці склепу розміщено зображення Кори та пов'язує це з похованням «солом'яної баби» із зерном, яку викопували навесні та виявляли паростки [Зинько 2007].

Розкопками і вивченням одного з найбільших сакральних комплексів – Берегове-4 – займається О. А. Завойкін. Він присвятив цьому святилищу низку своїх статей, у яких довів зв'язок святилище Берегове-4 з елевсінськими богинями. Доволі цікавими є роздуми автора щодо образів Матері і Дочки, елевсінської тріади, на матеріалах Берегове-4 [Завойкин 2002, 2003, 2003а, 2006, 2007]. Спільно з Д. В. Журавльовим, О. А. Завойкін опублікував статтю про світильники, знайдені під час розкопок Фонталовського півострова. Автори провели паралелі з Елевсінським святилищем, де світильники використовували під час містерії, і висунули припущення щодо сакрального значення цих предметів [Журавлев, Завойкин 2004]. На нашу думку, ця гіпотеза має право на існування, адже у культурних шарах Берегового-4 не знайдено жодних залишків господарської діяльності, лише сакральні пам'ятки.

Свій внесок у справу вивчення релігійних пам'яток Боспору зробила Н. В. Молева [Молева 2001, 2002, 2002 а-ж, 2009]. Їй належить серія робіт, присвячених Кітейському святилищу, розкопками якого вона займалась. Цікавими є її роздуми стосовно ранніх святилищ Боспору [Молева 2002в]. Окрема стаття Н. В. Молевої стосується іконографії Деметри і Кібели. Привертають увагу її роздуми, щодо статуєток типу богиня на троні, без атрибутів, які вона відносить до зображень Деметри [Молева 2009]. Також дослідниця присвятила окрему статтю Деметрі у кітейському святилищі. Вона відзначила домінування культу Деметри на початковому етапі існування святилища, а з IV ст. до н.е. богиня шанується разом із Афродітою, Великою Мати (Кібелою), Гераклом, Діонісом (Іакхом), що свідчить про вплив елевсінських містерій. Н. В. Молева виокремила ознаки сакрального комплексу, який присвячено Деметрі. Це важливо не тільки для усвідомлення, що у кітейському святилищі шанували Деметру Елевсінську, а і для визначення інших святилищ [Молева 2015].

Культами Феодосії, провідне місце серед яких посідала Деметра, займається Е. Б. Петрова. Вона систематизувала пам'ятки, що стосуються землеробського культу в Феодосії та зробила висновок про входження Деметри в трійку найважливіших богів феодосійського пантеону [Петрова 2000, 2001].

Л. Г. Шепко, С. Л. Соловйов опублікували результати розкопок Завітного-V, під час яких було відкрито теменос, де відправлявся культ Деметри [Шепко, Соловьев 2012].

Всі ці публікації об'єднує те, що їх особлива цінність полягає у тому, що вони вводять до наукового обігу нові джерела для вивчення сакрального життя боспорян, актуалізують старі знахідки та містять цінні висновки щодо визначення сюжетів та культів у окремих містах та поселеннях Боспору.

До кола наукових інтересів М. В. Скрижинської належать питання давньогрецьких свят і містерій на теренах Північного Причорномор'я. Вона узагальнила знання про ці події в Елладі та на матеріалах Північного Причорномор'я проаналізувала місцеві традиції святкування. Зокрема, Елевсінським містеріям надано розділ у монографії, де авторка висуває гіпотезу щодо проведення подібних свят на Боспорі [Скрижинская 2004, 2009, 2010, 2010а, 2012].

Вагомий внесок у вивчення й систематизацію культів населення Північного Причорномор'я зробила А. С. Русяєва. У науковому доробку дослідниці – понад 200 праць, частина з яких стосується власне боспорського культу Деметри. На сьогодні це найбільша праця [Русяева 2009], безпосередньо присвячена цьому питанню. Але, як справедливо зазначає сама дослідниця, її об'єму недостатньо для розгляду усіх джерел і точок зору щодо культу елевсінських богинь. У статті, окрім розгляду святилищ на честь Деметри, теракот, матеріалів нумізматики та інших пам'яток, є гіпотези авторки щодо місцевих міфів, пов'язаних із Деметрою. Як і С. Ю. Саприкін, А. С. Русяєва є прибічницею переважання еллінської основи в культурі та світогляді боспорян. Особливу увагу дослідниця приділила проявам елевсінського культу та шануванню Деметри Тесморфори на теренах Боспору [Русяева 2009].

Систематизації даних стосовно культу Деметри на Боспорі присвятила свої статті й авторка даної дисертації. Із залученням археологічних, епіграфічних, нумізматичних та інших джерел, було проаналізовано розвиток боспорського культу Деметри (VI-I ст. до н.е.) протягом трьох періодів історії культу богині

родючості: архаїчний (VI-V ст. до н.е.); період розквіту у класичний та раньоеліністичний час (кінець V-початок III ст. до н.е.); період занепаду (III-I ст. до н.е.) [Вахрамеева 2010, 2010а-б, 2011а-д, 2012, 2012а-б,г, 2013а, 2017б-в, 2018, 2018а,в-г; Вахрамеева, Шепко 2011]. Окремо було систематизовано теракоти, які зображають богиню землеробства та її дочку, розроблено їх типологію [Вахрамеева 2011, 2011г-є, 2012, 2012а,в-д, 2013а, 2014, 2016, 2016а 2017, 2017а, 2018б; Вахрамеева, Шепко 2011].

Не дивлячись, на 200 років вивчення, на сьогоднішній час деякі питання релігії Боспору не можна вважати вирішеними, а також немає комплексної узагальненої роботи, присвяченої боспорському культу Деметри.

1.2. Аналіз джерел

Для всебічного розгляду культу Деметри нами було залучено комплекс наявних джерел: свідчення античних авторів, епіграфічні пам'ятки, археологічні та нумізматичні матеріали.

Дані античних авторів. Для Боспору є характерною порівняно невелика кількість писемних джерел. А ті, які доступні, є вкрай нечисленими та фрагментарними. В них відсутні будь-які свідчення про пантеон богів Боспорського царства. Так, єдиним джерелом, де згадується боспорське свято на честь Деметри за часів Мітридата, є твір римського історика V ст. Павла Орозія «Історія проти язичників» (Adv. Pag. VI, 5.1). Але боспорські культу були перенесені колоністами на нові землі, а тому їм притаманні загальногрецькі риси. У цьому випадку доцільно залучити ширші дані античних авторів. Хоча ця група джерел дає характеристику культу Деметри у грецькому пантеоні та не містить прямої інформації щодо культу богині родючості на Боспорі, натомість твори античних авторів можуть бути використані для порівняльного аналізу культової практики на Боспорі. Також вони дозволяють уточнити й доповнити висновки, пов'язані з культом елевсінських богинь у Боспорській державі, що їх одержано з інших джерел.

Найбільш ранні писемні відомості про культ Деметри в Елладі містяться в епічних творах Гомера та Гесіода. Особлива цінність цих текстів полягає в тому, що вони містять перші записи міфу, опис характеру обряду, культових епітетів і формул звернень до різних божеств, зокрема до Деметри.

Поєми Гомера «Іліада» та «Одіссея» дають деякі уявлення про місце богині родючості у світогляді греків архаїчної доби (Hom. Il. II, 296; V, 500; XIV, 326; Od. V, 125; XIV, 420). Особливе значення мають «Гомерівські гімни». Цю назву носить збірка 33 гекзаметричних творів різної довжини, які присвячено богам. Гімни перераховували епітети бога, просили про заступництво, розповідали міф про цього бога. На думку дослідників, їх було створено в VII-V ст. до н.е., проте їхні автори невідомі. Гімн «До Деметри», згідно лінгвістичного аналізу, датується VII ст. до н.е., складається з 495 віршів та є аттичною легендою про двох богинь. Він пояснює походження елевсінських містерій. Це єдина повна версія міфу про Деметру та Кору-Персефону, яка дійшла до нас у повному обсязі. Аналіз міфу дозволяє не лише розкрити деякі деталі елевсінських містерій, а, з огляду на загальногрецьку поширеність міфу, також висловити припущення щодо інтерпретації деяких культових дій та зображень на Боспорі (Hom. Hymn. V; XIII).

Гесіод зібрав всі відомі міфи про походження богів у своїх творах «Теогонія» та «Роботи і Дні». У «Теогонії» автор надає відомості про народження Деметри та стисло викладає основну сутність міфу (Hes. Theog. 454, 912-914, 969). У поемі «Роботи і дні» відображено землеробські та хронічні риси культу цієї богині (Hes. Erg... 32; 300-301; 465-469; 598-599; 805-806).

Орфічні гімни – збірка філософсько-релігійного характеру, яку відносять до VI ст. до н.е. В них чітко простежуються архаїчні риси, проте остаточно їх було оформлено в II ст. до н.е. Він складається з 87 гекзаметричних гімнів. Сороковий гімн, що його присвячено Деметрі Елевсінській, розкриває зв'язок богині з природою, а також наділяє її хронічними рисами. В цьому тексті Деметру не лише пов'язують із землеробством, але з усім живим, тобто вона дає життя (Hymn. Orph. XL). Окремо орфіки склали гімн Персефоні (XXIX), в якому богиня славилась у двох іпостасях – як дочка Деметри, заступниця живого, та як жінка

Плутоса, цариця царства мертвих «Ты одна – и жизнь, и смерть для людей многобедных» (Переклад О. В. Смика) (Hymn. Orph. XXIX, 15). Також в орфічних гімнах містяться згадки про Евбулея, брата Триптолема (Hymn. Orph. XXIX, 8; XVIII, 11).

До періоду еллінізму відносять збірку гімнів Каллімаха. Деметрі присвячено VI гімн (Callim. VI). Відмінною рисою гімну стало співчуття горю матері та наділення богині людськими рисами. Це є характерним для всієї елліністичної літератури, яка ставила на перше місце почуття та людину. Тому саме цей гімн, хоча за сюжетом він збігається з гомерівським, дає можливість побачити різницю у сприйнятті Деметри в архаїчний та елліністичний періоди.

Інші джерела, які розповідають міф про Деметру та Кору-Персефону, відносяться до більш пізнього часу. Так, у V книзі «Історична бібліотека» Діодора Сицилійського (I ст. до н.е.) є припущення, що Кору було викрадено в Сицилії, а під землю Аїд з нею зійшов поблизу Сіракуз. На згадку про цю подію, мешканці Сіракуз приносили жертви біля джерела Кори (Diod. Sic.V, 3-4). Цікавим є й те, що, за словами Діодора, не афіняни, а сицилійці першими отримали знання про зерно (Diod. Sic.V, 5.2). Тобто події, які у Гомера проходять в Елевсіні, Діодор відносить до Сицилії. Це може бути пов'язане з тим, що у кожній місцевості провадились свята й культові дії, ідентичні за змістом до елевсінських містерій. Також Діодор розкриває значення імені Деметри «Тесмофора». Цей титул вона отримала від сицилійців за те, що подарувала їм справедливі закони (Diod. Sic.V, 5.2).

Однак, інші давньогрецькі автори, все ж таки, подають переказ міфу про Деметру, близький до гомерівського. Так, Псевдо-Аполлдор у «Міфологічній бібліотеці», яка є одним з найбільших зібрань грецької міфології, розповідає про страждання богині у пошуках дочки, а також про Триптолема та поширення ним землеробства за дорученням Деметри (Apoll. I, 5).

Важливі згадки про святилище Деметри в Мілеті, релігійні вірування іонійців та інших дійшли до нас у викладі Геродота (Her., IX, 97). В четвертій книзі, що її присвячено Скіфії, згадується святилище Деметри на мису Гіпполай (Her., IV, 53).

Також автор згадує важливі містерії, присвячені Деметрі – елевсінські та тесмофорійські, але зазначає, що подробиці цих свят утаємничені (Her., II, 171; VIII, 65).

Відомий давньогрецький географ та історик Страбон у своїй «Географії» також згадав елевсінські містерії (Strab., II, 3.4; IX, 1.12; X, 3.10). Він надає короткі описи храмів Деметри та Кори (Strab., VIII, 3.14; IX, 5.14). Для розгляду питання культу Деметри на Боспорі важливими є дані щодо святилища Деметри в Мілеті, адже саме іонійці колонізували Боспор (Strab., XIV, 1.3).

До II століття належить «Опис Еллади» Павсанія, в якому автор зібрав відомості про пам'ятки Давньої Греції. Той факт, що автор виклав у своєму творі не лише свої спостереження, а ще систематизував і залучив дані з більш ранніх творів, які до нас дійшли, свідчить про те, що «Опис Еллади» може бути джерелом не тільки з історії та культури сучасної Павсанію доби, а й більш ранніх часів. Автор подав детальний список найвидатніших пам'яток архітектури та мистецтва Стародавньої Греції, серед яких згадуються храми та статуї Деметри (Paus I. I, 4; II, 4; XIII, 7; XIV, 1; XXII, 3; XXXI, 1-2; XXXVII, 1, 4; XXXIX, 4; XLII, 7; XLIV, 4; II. IV, 7; XI, 1-3; XIII, 7; XVIII, 3; XXI, 5; XXII, 2; III. XIV, 5; XVIII, 5; XX, 5-6; XXI, 7; XXV, 6; IV. XVII, 1; XXXI, 7; V. V, 4; XVII, 1 XXVI, 2; VII. XXI, 4; XXIV, 1-2; XXV, 5; XXVII, 3; VIII. V, 5; VIII, 1; X, 1; XIV, 8; XV, 1; XXI, 2; XXV; XXVII, 4; XXXI, 1; XXXV, 2, 6; XXXVI, 4, XXXVII, 1; XLII; XLIV, 5; LIV, 4; IX. IV, 2-3; VIII, 1; XVI, 3; XIX, 4-5; XXII, 5; XXIV, 2; XXV, 5; XXXIX, 3; X. XXVIII, 6; XXXV, 1, 5).

Крім того, Павсаній описав місцеві вірування та подав відомості про міфологічних героїв. Так, у 1 книзі «Аттіка» він стисло переказав міф про Деметру та повідомив про Тріптолема і про те, що афіняни претендують на першість у вирощуванні хліба; саме їм першим Деметра передала ці знання (Paus I. XIV, 2-3; XXXIX, 1; IV. XXX, 3 XXV). Павсаній також детально виклав місцеві легенди та свята, які пов'язані з богинею родючості (Paus I. XXXVII, 2; XLIII, 2; II. XII, 5; XIV; XVIII, 3; XXII, 4; IV. I, 4-5; XXXIII, 5; VII. XXI, 5; XXVII, 3; VIII. VIII, 1; XIV, 8; XXV, 5; XXXVII, 6; XLII; IX. XXV, 5; XXXI, 6; XXXIX, 1-2; X.

XXVIII, 1). Важливим для вивчення культу Деметри є згадки автором епітетів, якими наділяли богиню родючості (Paus I. XXII, 3; XXXI, 1-2; XLII, 7; XLIV, 4; II. XI, 3; III. XIV, 5; XX, 5; VII. XXIV, 2; VIII. V, 5; XV, 1; XXV, 3; XLII, 1; IX. VI, 2; XVI, 3; XXXIX, 3; X. XXVIII, 6).

Наступну групу джерел складають епіграфічні пам'ятки, які частково компенсують брак письмових джерел з боспорської тематики [Вахрамеева 2010, с. 24]. На жаль, їх також небагато і більшість з них ушкоджені та фрагментарні. Для дослідження державних культів важливе значення мають декрети, присвятні та будівельні написи. Вони дозволяють подекуди виділити періоди найвищого розквіту, простежити еволюцію, розглянути характер та особливості культу Деметри, визначити місцезнаходження храмів і вівтарів, а також є одним з джерел, що дозволяє встановити, яких конкретно божеств шанували у святилищі. Особливе значення мають написи, залишені від імені держави чи офіційних осіб. Здебільшого боспорські написи релігійного характеру викарбувано на постаментах або стелах. Що стосується культу Деметри, то, на жаль, написів, де згадується богиня та її дочка, виявлено дуже мало (КБН: 8, 14, 18, 130). Перш за все, це присвятні написи жриць на постаментах чи вівтарях IV ст. до н.е. Також слід зазначити, що усі ці написи походять з розкопок Пантікапею. У 1824 р. було знайдено мармуровий постамент з присвятою Деметрі Тесмофорії. У 1864 р. було відкрито уламок вапнякової плити з написом присвятою Деметрі. (КБН 8). Ще одна присвята Деметрі була зроблена на постаменті для статуї (КБН 14). Ці присвяти були зроблені від імені жриць Деметри та можуть свідчити про полісний статус культу Деметри у столиці Боспору. Цікавим для вивчення ролі елевсінських богинь у поховальному культі є епітафія I ст. до н.е. – I ст. н.е., де померла незаміжня дівчина порівнюється із Корою (КБН 130).

Не менш важливим джерелом є присвятні графіті та діпінті. Вони мають особливе значення, якщо містять повний текст або знайдені при розкопках сакрального комплексу. Однак варто зазначити, що більшість графіті є фрагментарними та являють собою скорочення імен божеств. Чимало з них було знайдено при розкопках боспорських святилищ (Німфей, Кітей, сільські

святилища) [Толстой 1953, Емец, 2005; Молев 2002; Сапрыкин 2001; Горская 2002; Намойлик 2018].

Наразі найбільш вивченими є графіті Німфея. Хронологічний діапазон знахідок з присвятами Деметрі та елевсінським божествам охоплює період від другої половина VI до II ст. до н.е. Більшість з них були знайдені при розкопках святилища Деметри. Серед присвятних графіті переважають скорочення імен Деметри, Кори та Іакха. Більшість з них нанесено на денце посудин. [Толстой, 1953. № 110, 116, 117, 120, 122, 128; Горская 2002 с. 115-116, № 3-7, 10; Намойлик 2018, В.1-10, 11, 13, 65 А.85-87, 89, 90, 93]. Аналогічна ситуація спостерігається при розкопках Кітею. Більшість знайдених графіті датуються IV ст. до н.е. та походять з кітейського сакрального комплексу [Молев, Молева 2003, с. 253; Молев 2010а, III.19, 29, 58, 72, 74, 79, 83, 102, 150, 199; Молев 2002, с. 147, 149-150, рис. 1.3-4; Молева 2015, с. 106]. Також у нашому розпорядженні є графіті IV ст. до н.е. з поселень хори європейського Боспору (мис Зюк та Андріївка Південна) [Масленников Сапрыкин 2007, с. 22, 3.2, с. 131, 659.4; Кругликова 1975, с. 239, рис. 95].

Вивчення графіті дозволяє простежити та встановити періоди підйому та занепаду культу. Однак через те, що більшість з них є скороченнями імен, виділити з них сакральні можливо лише за наявності відповідного археологічного контексту або за аналогіями.

Для визначення статусу культу та його місця в полісі важливим джерелом є **нумізматичні дані**. Антична традиція передбачала зображення на монетах богів та їхніх атрибутів. Завдяки плідній роботі вчених від XIX ст., зараз маємо потужний корпус монет Боспору з доволі надійною хронологією. Попри широку розповсюдженість культу Деметри, в нашому розпорядженні є незначна кількість монет зі зображенням богині та її атрибутів. Найдавніша монета зі зображенням Деметри – феодосійський діобол IV ст. до н.е. [Мельников, 2000 С. 217, № 15.]. Пантікапейські монети із зображенням Деметри з'являються вже в I ст. до н.е. [Анохин 1986, № 272]. Від IV ст. до н.е. розповсюджуються золоті статери із зображенням сатира, грифона та символу богині родючості – колосу [Анохин

1986, 91,92,97,109,102,115, 116]. II ст. до н.е. датують монети з Аполлоном та колосом [Бурачков, 1884, таб. XXII, рис. 146-147; Анохин 1986, № 162, 163], Афіною та колосом [Анохин 1986, № 181], биком, плугом і колосом [Анохин 1986, № 165]. У I ст. до н.е. з'являються монети із зображенням Артеміди та колосу [Анохин 1986, 192], а також Діоніса та колосу [Анохин 1986, № 202 а]. Зображення Деметри та її атрибутів на монетах дають можливість стверджувати, що богиня землеробства входила в офіційний пантеон Боспорської держави.

Найбільш репрезентативна група джерел з цієї проблеми представлена **археологічними матеріалами**. Дані, що їх отримано за результатами розкопок святилищ, міст, хори та некрополів, мають значення для встановлення датування, визначення періодів розквіту та занепаду культу, його ролі в соціумі та світогляді. На сьогодні систематичні розкопки проведено на площах понад двох десятків боспорських міст, поселень хори та некрополів.

Розкопки пам'яток боспорської держави почались ще у XIX ст. Найбільш цікавими є дослідження, розпочаті в 30-х роках XX ст., оскільки саме в цей час було відкрито низку сакральних комплексів на Керченському й Таманському півостровах і розпочато їх систематичне вивчення. Звіти про розкопки зберігаються в ІА НАНУ та ІА РАН. Особливо відзначимо роботу таких знаних дослідників, як В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич, М. М. Кобиліна, М. М. Худяк, І. Д. Марченко, І. Т. Кругликова та інші.

Якщо говорити про територію Європейського Боспору, то вона є найкраще вивченою. На теперішній час археологічні розкопки охоплюють не лише такі відомі боспорські міста, як Пантікапей, Німфей, Кітей, Мірмекій, на площі яких були відкриті святилища, де проводилися обряди на честь Деметри, але й сільські поселення та extra-urban святилища, які розташовувались окремо від житлових комплексів.

Систематичні розкопки Німфею почались у 1939 р. Саме у цьому році М. М. Худяком було відкрито святилище на честь Деметри [Худяк 1940, с. 23]. Після Другої світової війни дослідник продовжив розкопки святилища [ІА РАН Ф-1 Р-1/181, с. 3-6; Худяк 1952, с. 258; 1962, с. 42]. Слід зазначити, що святилище

Деметри у Німфеї належить до перших святилищ, де яскраво простежується культ Деметри. При його розкопках було знайдено близько 500 фрагментів теракот, понад 200 світильників [Скуднава 1970, с. 83; Аветиков, Журавлев, 2014 с.7].

Розкопками Тірітаки та Мірмекію із 1934 по 1966 рр. займався В. Ф. Гайдукевич. Важливим відкриттям у 1938 р. став архаїчний будинок, у якому були знайдені теракоти Деметри та Кори-Персефони. На сьогоднішній час вони є одним із найдавніших проявів культу богині землеробства на Боспорі [Гайдукевич 1952, с. 74-76]. Також у 1930-х рр. на околиці міста було відкрито святилище Деметри, у якому було знайдено понад 200 теракот. У 1966 р. при розкопках Мірмекію було відкрито зольник, який В. Ф. Гайдукевич інтерпретував, як святилище Деметри у Мірмекії. У 2003 р. в стіні храму було відкрито унікальний скарб із сатерами [Бутягин 2004, с. 48-53].

Ще у ХІХ ст. П. Дюбрюкс звернув увагу на кітейський сакральний комплекс, розкопки якого почав у 1920-х рр. Ю. Ю. Марті, а у 1950-х – В. Ф. Гайдукевич, який у 1965 р. інтерпретував його як зольник, за аналогією із зольником у Мірмекії З 1974 р. кітейську експедицію очолює Є. А. Молев, який разом із своєю дружиною продовжує розкопки святилища, де були знайдені чисельні теракоти та графіті із присвятами. Саме завдяки ним вдалось визначити, що тут шанувались елевсінські богині [Молева 2002в, с. 17; 2002 с. 78].

Широко вивченим є Кримське Приазов'я, де проводить розкопки Східно-Кримська експедиція ІА РАН під керівництвом О. О. Масленникова. На початку ХХІ ст. експедиція продовжила розкопки сільських поселень, що були розпочаті у 1970-80 рр. Зокрема святилища на поселені Полянка, Генеральсько-Східне, Бузкова бухта та інші. Свій вклад у вивчення боспорських сакральних пам'яток внесла експедиція Донецького національного університету (Л. Г. Шепко) спільно з Державним Ермітажем (С. Л. Соловйов) та Ягеллонським університетом (Е. Папуці-Владика), яка проводила дослідження поселення Завітне-V, де були знайдені вівтар і теракоти богині землеробства [Шепко 2011, с. 15, 12, 13; НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2009/148, Спр. 2010/260; Шепко, Соловьев 2012, с. 471-272; Вахонеев, Соловьев 2019, с. 98].

Азійська частина Боспору є менше вивченою, порівняно із європейською. Інтенсивні розкопки проходили переважно на території Таманського півострову та Нижньої Донщини. У Анапі під час риття траншеї між вулицями Протапова та Леніна в 1965 р. відкрили велике скупчення теракот Деметри та Кори-Персефони. У кінці 1950-1960-ті рр. І. Д. Марченко провела розкопки на вершині Майської гори, де було відкрито рештки будівель та розщелину, заповнену теракотами. Останки будівлі були інтерпретовані дослідницею як храм в антах або скарбниці [Марченко 1963].

Одним із найбільш цікавих об'єктів є сакральний комплекс Берегове-4, дослідження якого розпочались у 1960-х рр. У 1987 р. Б. Г. Петерс провів розкопки центральної частини святилища [Петерс 1991, с. 80-81]. З 1999 р. комплекс досліджується Приазовським загonom Таманської експедиції РАН під керівництвом О. А. Завойкіна, який опублікував деякі результати розкопок та знахідки, пов'язані із елевсінським культом [Завойкин 2002, 2003, 2003а, 2006, 2006а, 2007, 2007а, 2016, 2017].

У 2010 р. було розкопано храм Деметри VI-V ст. до н.е. поблизу хутора Вісник (Краснодарський край, РФ). спільною археологічною експедицією ІА РАН, Південно-Російського Центру археологічних досліджень (Краснодар) та ПМК РАН (СПб) [Чевелёв, Кашаев, Сударев 2011, с. 403, 411; Сударев, Гарбузов 2015 с. 163].

Слід зазначити, що майже в усіх містах і багатьох сільських поселеннях при розкопках житлових будинків знаходять домашні святилища та пов'язані з релігійними уявленнями предмети. Такі матеріали свідчать, перш за все, про родинні культу.

Розкопки некрополів, з одного боку, є джерелом для вивчення приватних уявлень про богиню, з іншого – державного (поховання жриць). Особливістю культових знахідок при розкопках некрополів є те, що вони виступали частиною поховального обряду та вказували на хтонічні функції богині, її роль у потойбічному світі. Важливі дані дають нам розписи склепів, які зображують

сцени міфів, пов'язаних з Деметрою (Велика Близниця) [Передольская 1955; Зинько 2007, 2009; Русяева 2009].

Під час розкопок виявляють чимало пам'яток образотворчого мистецтва. Перш за все, це архітектурні деталі храмів, вівтарів. Вони зображують богиню та її дочку, а також сакральні дії, пов'язані з містеріями та обрядами на її честь [Русяева 2009, с. 110; Кузьмина 2011 с. 26]. Міфологічні уявлення давніх греків також відбиває вазопис. При аналізі матеріалів вазопису слід враховувати, що розписна імпортна кераміка, знайдена на Боспорі, дозволяє говорити, що його мешканцям були знайомі ті чи інші міфологічні сюжети, та не може бути прямим джерелом у вивченні боспорських культів [Скржинская 2009, с. 89-95].

Наймасовішими серед сакральних знахідок є матеріали коропластики, які мали вотивне значення та присвячувалися богам. Значну кількість їх знаходять при розкопках сакральних комплексів [Бунин 2005, с. 26; Кузьмина 2011 с. 42]. Загалом, більшість дослідників відносить дрібну пластику до джерел родинних культів і наголошує, що вона не може бути одним з основних джерел державних культів [Шевченко 2011, с. 38]. Але великих боспорських скульптур Деметри, які свідчать про належність храму до певного божества, наразі майже немає в розпорядженні дослідника. Тому найчастіше теракоти є єдиним джерелом, що дозволяє нам визначити, на честь яких божеств відправлялися культи в тому чи іншому святилищі, виявляти релігійні зв'язки з різними культурними центрами, поширеність розглядуваного культу та еволюцію релігійно-світоглядних уявлень населення Боспору, а також іконографічні особливості божества.

Крім того, у дисертаційній роботі були використані архівні джерела – звіти археологічних експедицій, які зберігаються у Науковому архіві ІА НАНУ та частково ІА РАН. При роботі із фондом експедиції ІА НАНУ перевагу було віддано звітам польових досліджень із середини 70-х до сьогодення, адже частина матеріалів коропластики до 1970 р. були впорядковані та видані у зводі «Теракоти Северного Причорномор'я».

Таким чином, наявні в нашому розпорядженні джерела – відомості античних авторів, пам'ятки епіграфіки, нумізматичний матеріал, рештки сакральних будов

та вівтарів, вироби античних коропластів, розписи, вазопис тощо – дозволяють дослідити культ Деметри в Боспорському царстві, доповнити та уточнити раніше сформовані уявлення про шанування цієї богині у згаданому регіоні. Основним джерелом виступає комплекс археологічних джерел. Кожна з груп джерел несе в собі інформацію про певні сторони релігійного життя та світогляду боспорян, і тільки комплексне використання всього корпусу джерел надає можливість розв'язання завдань, поставлених в дослідженні.

1.3. Методологія та методика роботи

Методологічною основою роботи є комплексний підхід до джерел, що виражається в поєднанні та інтеграції письмової традиції, даних епіграфіки та різного роду археологічних матеріалів, а також у поєднанні та використанні різних методів. Джерелознавчий підхід дозволяє взяти одну або групу джерел і вилучити з них усе необхідне для конкретного дослідження. З іншого боку, проблемний підхід дозволяє не плутатися у великій кількості джерел і визначити, які з них належать до теми [Мельникова 2008, с. 7-8; Щапова 2000 с. 69].

В основу дисертаційного дослідження покладені універсальні принципи об'єктивності, системності та історизму. Принцип **об'єктивності** передбачає пошук об'єктивного змісту джерел і відбір з них достовірних фактів. Абсолютну об'єктивність можна визначити як відтворення об'єкта таким, яким він існує сам по собі, поза та незалежно від людини та її свідомості. Ця умова повністю не піддається реалізації, оскільки світ завжди відбивається крізь пізнання суб'єкту і завжди відображується з різним, але неминучим ступенем спотворень і упущень. Тому можна прагнути тільки до зменшення суб'єктивності й збільшенню відносної об'єктивності. В історичному пізнанні збільшення об'єктивності ускладнюється, насамперед, тим, що дослідник всі знання про об'єкт дослідження сприймає крізь призму джерел, які несуть відбиток суб'єктивності людей минулого [Мельникова 2008, с.9; Щапова 2000, с. 12-13]. В нашому випадку принцип об'єктивності вимагає обережної оцінки тих чи інших сторін культу

Деметри та використання широкого кола джерел, які найбільш точно відображують релігійний світогляд боспорян.

Важливу роль відіграє принцип **системності**, що передбачає визнання і врахування впливу численних факторів (політичних, економічних, соціальних, культурних тощо) на досліджуване явище. Канони системного методу припускають наявність у пізнавальній діяльності ряду послідовних етапів: опис та характеристика елементів, що складають систему; з'ясування способів взаємодії цих елементів у системі; визначення місця розглянутої системи, як підпорядкованої системі більшого порядку [Клейн 2001, с. 32; Мельникова 2008, с. 9]. У нашому випадку, системний розгляд культу Деметри передбачає вивчення не лише самого культу, але і його місця в релігійному світогляді боспорян, зв'язків з іншими культурами, характеристику релігійних персонажів, пов'язаних з ним, враховуючи політичні, економічні та соціальні фактори. Культ Деметри є частиною суспільства як системи, тому зміни частини системи призводять до зміни всієї системи. Такий погляд дозволяє спостерігати розвиток та еволюцію культу Деметри.

Принцип **історизму** дозволяє дати оцінку періодові в цілому, а також передбачає розгляд історичних явищ, фактів, подій і процесів відповідно до конкретних історичних обставин у взаємозв'язку, зміні та розвитку – тобто в динаміці. Будь-яке історичне явище треба вивчати в розвитку: як воно виникло, які етапи у своєму розвитку пройшло, чим насамкінець стало [Тош 2000, с. 81-102; Клейн 2001, с. 42]. Принцип історизму дозволяє розглядати культ Деметри на Боспорі у розвитку: його виникнення, еволюцію, наслідки. Вивчення особливостей культу богині родючості в Боспорській державі не можливе без розуміння її місця та ролі в боспорському суспільстві.

Історизму протистоїть принцип універсалізму, який наголошує на єдності людської природи, а отже і релігійного світогляду [Клейн 2001, с. 31].

Вивчення особливостей релігійного життя стародавніх суспільств не було би можливим без дотримання принципу детермінізму, який передбачає взаємозалежність, закономірність історичних явищ, формальну схожість речей,

традиції, явищ, в основі яких лежать схожі умови та чинники, взаємозв'язок та взаємодію явищ з умовами та чинниками в яких вони виникли [Клейн 2001, с. 30]. Саме використання принципу детермінізму дозволяє застосовувати аналогії для інтерпретації речей та різних аспектів боспорського культу Деметри. Але як і з принципом об'єктивності, слід пам'ятати про суб'єктивність діяльності людини та складність історичних явищ, які ніколи не повторюються повністю. Це враховується при використанні протилежного детермінізму – принципу індетермінізму [Клейн 2001, с. 41].

Також для інтерпретації боспорських пам'яток важливу роль відіграють принципи уніформізму та актуалізму. Вони ґрунтуються на припущенні, що в минулому діяли ті ж самі закони розвитку людства, а отже існує можливість оцінити явища минулого, спираючись на сучасний досвід [Клейн 2001, с. 31]. Зрозуміло, що ці принципи слід використовувати із застереженням, адже сучасні умови розвитку суспільства та минулі суттєво відрізняються.

Отже, ми бачимо, що більшість принципів утворюють пари або бінарні опозиції, які знаходяться у своєрідному протистоянні та єдності. Саме ця діалектика принципів, на думку Л. С. Клейна, дозволяє досліднику врахувати та зіставити опозиційні принципи до конкретної ситуації та узгодити їх у власному дослідженні [Клейн 2001, с. 44-46].

Методи: Вибір конкретних методів обумовлено насамперед методологією дослідження, а також метою і дослідницькими завданнями, з урахуванням специфіки джерельної бази. Загальнонауковими методами, які використано в даній роботі, є методи аналізу та синтезу, індукції, дедукції.

Метод аналізу передбачає розчленування об'єкту дослідження на структурні елементи. Метод синтезу – поєднання елементів досліджуваного об'єкта в єдине ціле.

Метод індукції являє собою логічний спосіб виведення гіпотез, суджень, висновків на основі фактів. За допомогою метода дедукції здійснюється обґрунтуванні висунутих гіпотез, припущень на підставі попередніх уявлень,

загальних законів [Ковальченко 2003, с. 182]. Обидва ці методи перебувають у творчій взаємодії.

Спеціально-історичними методами є проблемно-хронологічний, – який дозволяє розбити тему на вузькі питання та розглянути їх враховуючи хронологію, джерелознавчого аналізу, який застосовувався для відбору джерел, зовнішньої та внутрішньої їх критики. При дослідженні пам'яток образотворчого мистецтва застосовувався метод мистецтвознавчого аналізу. При розробці типології теракот Деметри та Кори-Персефони використовувалися типологічний, іконографічний, та порівняльний методи. При вивченні численного археологічного матеріалу застосовувався низка археологічних методів датування – стратиграфічний, кореляційний, аналогій. В певних дослідницьких процедурах застосовано статистичний метод.

Не менш важливим методом, що забезпечує досягнення поставлених цілей і завдань, є метод історичної реконструкції, який дозволяє відновити обрядовий бік культу Деметри. Застосування історико-порівняльного методу надало можливість провести аналогії та зіставити культ Деметри на Боспорі з її шануванням в інших полісах, виявити загальногрецькі та місцеві риси культу богині родючості в Боспорському царстві.

Методика: На території Боспорського царства теракоти Деметри та Кори-Персефони, як імпортовані, так і місцеві, трапляються при розкопках міських і сільських святилищ, некрополів, майстерень короластів і приватних будинків. Найчастіше вони є єдиним джерелом, яке дозволяє визначити гіпотетичну сакральну належність археологічного комплексу.

Першим етапом у опрацюванні боспорських теракот Деметри й Кори-Персефони стало збирання зображень богинь та їх каталогізація. Створення бази даних знахідок можна вважати окремим завданням археологічного дослідження, адже її укладання, по суті, є важливою складовою систематизації джерел, яка впливає на подальші етапи дослідження [Вахрамеева 2018б, с.234-235].

Каталогізація – це тривалий, кропіткий і доволі складний процес, який традиційно включає наступні основні етапи.

1. *Виявлення та збирання матеріалу.* Однією з найбільш трудомістких справ у науковому дослідженні є збір даних. В археології це стосується насамперед матеріалів розкопок і присвячених їм публікацій. При роботі з ними слід враховувати особливості жанру публікації та можливий суб'єктивізм автора публікації в історичній інтерпретації артефактів [Гарден, 1983, с. 64]. Крім суб'єктивності авторського опису, існують проблеми з якістю опису та рівнем методичних засад, який існував на момент публікації/опису джерела. Особливо гостро ця проблема відчувається для тих артефактів, які було втрачено. Також повному виявленню та збиранню потрібних досліднику матеріалів заважають такі фактори, як ступінь доступності й опублікованості даних [Вахрамеева 2018б, с.235].

2. *Добір.* Серед масиву археологічних джерел потрібно відібрати ті артефакти, які буде включено до каталогу. Зазвичай, добір матеріалів підпорядковано цілі та завданням, які ставить перед собою дослідник. [Вахрамеева 2018б, с.235].

3. *Поділ знахідок за визначеними критеріями.* В залежності від принципів побудови каталогу, можливе застосування різних критеріїв організації матеріалу. Наприклад, у хронологічному каталозі визначним критерієм для поділу артефактів виступатиме їхня дата; в іконографічному каталозі на першому місці стоятиме характер та сюжет предмету; в географічному матеріали будуть групуватися за місцем знахідки або виготовлення [Гарден, 1983, с. 57-58]. Таким чином, слід зазначити, що критеріїв поділу артефактів може бути декілька. Порядок поділу знахідок може бути різним і цілком залежить від принципів і методичних підходів упорядника каталогу [Вахрамеева 2018б, с.235-236].

4. *Опис артефактів за єдиними критеріями.* Опис є одним з найважливіших елементів дослідження та засобом представлення наукових даних [Мартынов, 2002, с. 110]. Характер опису знахідок зазвичай залежить від призначення каталогу. Один і той же артефакт може бути описано з різних боків, залежно від призначення каталогу. Вибір конкретного засобу опису матеріалів залежить від розуміння автором способів використання створеного ним каталогу та історичної

інтерпретації археологічних об'єктів [Гарден, 1983, с. 44, 60]. Сам опис слід робити змістовним і водночас коротким, дотримуватись загальноприйнятої термінології [Щапова, 2007, с. 6; 2000, с. 50-53].

5. *Довідковий апарат.* Після опису знахідки, або наприкінці каталогу потрібно вказати вихідні дані наукового звіту або публікації, які містять дані про цей артефакт. Деякі каталоги включають до довідкового апарату інформацію про аналогії та їх публікації [Вахрамеева 2018б, с. 236].

Необхідність у створенні каталогів виникає через неабияке розширення джерельної бази та збільшення обсягу інформації, що вилучається з них.

Каталоги теракот посідають важливе місце в наукових працях. Так, додатком до монографії В. І. Денисової «Коропластика Боспора» став каталог теракот з Мірмекія, Тірітаки, Ілурата. Спочатку теракоти розподілено за місцем знахідки та хронологією. В середині цих розділів, по-можливості, дається поділ на сюжетні підрозділи: жіночі божества, Сілен, Афродіта та Ероті тощо. Окремо у таблицях подаються технологічні ознаки й характер глини. Останнім додатком до монографії є таблиці зі світлинами каталогізованих виробів [Денисова, 1981, с. 124-157]. Невеличкі каталоги статуєток можна знайти у статтях деяких дослідників Боспору. Вони дозволяють отримати зовнішній опис теракот, що аналізуються у статті [Молева, 2009; Кузина, 2012; Шепко, 2006; Завойкин, 2006].

Створені каталоги значно спрощують роботу з добору та вивчення боспорських теракот, дозволяють отримати більш-менш повну картину щодо знахідок статуєток на різних поселеннях. Разом з тим, каталоги також мають деякі недоліки, які ускладнюють їх використання в дослідницькій практиці. Не всі теракоти знайшли в каталогах повне відображення. Деякі укладачі при створенні бази даних на перше місце виносять кількісну характеристику колекцій, недооцінюючи детальні описи предметів, що, безумовно, знижує інформативну цінність видання. Також в деяких каталогах відсутнє або є недостатньо повним ілюстративне оформлення. Окремо варто відзначити, що власне боспорські теракоти елевсінських богинь не були каталогізовані [Вахрамеева 2018б, с. 236-237].

Практика камеральної обробки матеріалу розкопок передбачає відбір цілих теракот, а також їхніх фрагментів для колекції. Взяті з культурного шару знахідки здебільшого шифруються і зберігаються в музейних фондах. Польові описи та археологічні звіти дають уявлення про форму, розмір і матеріал статуеток і протом, що дозволяє використовувати звіти археологічних розкопок для формування каталогу [Вахрамеева 2017б с.426; 2018б с. 237-238].

На практиці при роботі зі звітами можна зустріти різні за якістю й повнотою описи виробів коропластів. Об'єктивним фактором цього є те, що більшість теракот представлені фрагментами, які неможливо віднести до певного типу. Суб'єктивним чинником може виступати й відсутність наукового інтересу вченого до теракот, або брак спеціальних знань у цій галузі. Крім того, відсутня єдина методика щодо інтерпретації статуеток. Більшість виробів коропластів у описах позначається лише сполученням «фрагмент теракоти», з якого неможливо здобути потрібну для укладання каталогу конкретних теракот інформацію. Але в більшості звітів автори надають зображення фрагменту статуетки у додатках, що дозволяє отримати інформацію щодо виробу. Оскільки теракоти є продуктом масового виробництва та мають аналоги, іноді навіть за фрагментом можна віднести виріб до конкретного типу статуеток. Так, наприклад, у звіті О. О. Масленникова трапляється дещо узагальнений опис окремих теракот – «голова статуетки», а у додатках розміщено фото. Вивчення світлин у деяких випадках дозволяє інтерпретувати зображення як Деметру [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 1988/37, № 456]. Ще одним прикладом такого опису може стати інформація щодо протоми № 34 зі звіту розкопок Мірмекія у 1984 р. Ю. О. Виноградова. Автор лише зазначає, що знайдено фрагмент, а додаткової інформації щодо сюжету та морфології виробу не надає. Більш детально ознайомитись з цим фрагментом можна у додатках [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Виноградов, 1984/90, № 34].

На жаль, відсутність ілюстрації керамічного виробу у додатках до звіту разом з браком детального опису у тексті звіту не дають змогу отримати інформації, потрібної для каталогізації теракот. Зрозуміло, що більшість таких фрагментів є ушкодженими та не підлягають класифікації [Вахрамеева 2017б, с.427].

Деякі описи є детальнішими, проте не надають повного уявлення про теракоти. Прикладом цього може стати опис у звіті І. Г. Шургая з розкопок Ілурату. Автор описує деякі вироби так: «протома богині в калафі» [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Шургая, 1981/66, с. 16, рис. 40]. Іншим прикладом детального розпису теракот може виступати звіт Л. Г. Шепко, в якому подається коротка морфологічна характеристика протом: «протома богині з руками на грудях у стефані та покривалі. Склеєно з двох фрагментів»; поруч з описом надається невелике зображення богині; крім цього, фото теракоти надається у додатках до звіту [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2010/260, арк. 22, рис. 185]. Такі описи дозволяють зрозуміти, що ми маємо справу з жіночим божеством. Наявність фото у додатках надає можливість зробити дослідникові свої висновки щодо об'єкту дослідження, адже у деяких богинь схожа іконографія: у калафі або стефані та покривалі може бути зображена як Деметра або Кора, так і Кібела та інші [Вахрамеева 2017б, с.427].

Найбільш яскраві та цілі вироби дослідники мають змогу віднести до конкретного божества, тобто визначити сюжет. У нашому випадку цікавими є ті статуетки, що їх автор звіту інтерпретує, як Деметру, або Кору. Такі трапляються у звітах з розкопок як хори європейського Боспору (О. О. Масленников) [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 1987/184, № 102], так і міст [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 1985/127, № 31; Спр. 1982/75, № 181].

Отже, вищезазначене додатково актуалізує справу створення каталогу теракот Деметри та Кори-Персефони, реалізація якої суттєво підвищить можливості залучення цих важливих матеріалів у науково-дослідницькій роботі. Усвідомлюючи це, проте не маючи реальної можливості реалізувати таке завдання, автор дисертації уклала тематичний каталог найбільш яскравих теракот елевсінських богинь, які походять з боспорських пам'яток VI – I ст. до н.е., представлений у додатках до дисертаційного дослідження (Додаток А). Слід зазначити, що значна частина теракот не має конкретних атрибутів, що дозволяють її інтерпретувати як Деметру чи Кору-Персефону. В історіографії склалась традиція відносити такі вироби до кола землеробських богинь без

конкретного визначення, тому вони були також включені в каталог, як землеробські богині, які можуть бути зображеннями Деметри, адже насамперед ця богиня була покровителькою землеробства. Хронологічні межі каталогу: VI ст. до н.е. – I ст. н.е.

Основним завданням каталогу є спрощення пошуку та аналізу інформації. Каталог боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони VI-I ст. до н.е. (Додаток А) дозволяє зосередитися на головному джерелі культу елевсінських богинь в Боспорській державі, виділити найбільш розповсюджені типи даних виробів коропластів і створити на його основі типологію боспорських теракот, які стосуються культу Деметри. Крім того, каталог дає змогу здійснювати розподіл теракот у часі, визначати географічне поширення типів та співвідношення імпортованих і місцевих виробів [Вахрамєєва 2018б, с. 238-239].

Також доцільно дати визначення основних понять типології та класифікації, оскільки однією з основних проблем у цій сфері є термінологічне розбіжність в інтерпретації понять та ознак виявлених типів.

Єдиного змісту таких термінів, як класифікація, типологія що мають принципове методологічне значення, в археології не розроблено.

Термінологічний словник-довідник «Классификация в археологии», який можна вважати чи не найкращим зведенням понятійного апарату відповідного напрямку на пострадянському просторі, дає таке визначення: «Класифікація – виділення різних груп матеріалу та опис цих груп таким чином, щоби були зрозумілими спільність всередині кожної групи та відмінності між ними» (переклад наш – А.В.) [Классификация в археологии, 1990, с. 9].

Типологія – це угруповання предметів за кількома параметрами, тобто через комплексність ознак. У широкому сенсі слова: будь-яке впорядкування безлічі об'єктів, яке дозволяє автору робити висновки щодо фактів, які не містяться в первинному поданні цих об'єктів. У вузькому сенсі: будь-яка організація якогось комплексу археологічних матеріалів, заснована на систематичному зіставленні їх внутрішніх і зовнішніх ознак [Классификация в археологии, 1990, с. 10-11].

Французький дослідник Жан-Клод Гарден дотримується приблизно тієї ж інтерпретації даних понять і додає, що в операційному сенсі типологія – це вияв систематичних відповідностей між внутрішніми властивостями об'єктів та їх зовнішніх даних за допомогою рекурентних операцій [Гарден, 1983, с. 269].

Як систему супідрядних понять в будь-якій області знання або діяльності людини, визначає класифікацію Ю. Л. Щапова. Вона має виконувати функцію вивчення, сприяти переходу з емпіричного рівня на теоретичний, на рівень системного підходу [Щапова, 1988, с. 32-33]. А типологія – це метод наукового пізнання, в основі якого лежить групування систем за допомогою узагальненої моделі або типу. Типологія допомагає опису та систематизації археологічних речей [Щапова, 1988, с.45].

Проблеми класифікації та типології в археології успішно розробляв Л. С. Клейн. На його думку, класифікація і типологія різняться за своїм походженням. Так, класифікація – це традиційний розділ логіки, поділ обсягу понять за класичним принципом: строго, жорстко оформлено [Клейн, 2012, с. 246-247; 1991, с.3]; а типологія – це спосіб угруповання, який виявляє вузлові пункти зміни матеріалу, групуючи його за подібністю параметрів навколо цих пунктів [Клейн, 1991, с. 37].

Не залишилися осторонь від цієї проблеми М. М. Грибов, Є. А. Молев. Вони також дали визначення поняттям класифікація та типологія. Так, класифікація – це стандартизована процедура, метою якої є розбиття будь-якої сукупності матеріалу за системою заздалегідь заданих жорстких принципів, вишикуваних у послідовну ієрархічну систему. А метою побудови типології є виявлення в археологічному матеріалі прихованих неявних, але таких, що існували колись в реальності, об'єднань тих чи інших об'єктів в групи, які зображають цілком певні закономірності або традиції [Грибов, 2010, с. 6].

На відміну від Л. С. Клейна, Є. М. Колпаков вважає, що типологією можна назвати будь-який різновид класифікації. Він зауважує, що попри те, що в археології прийнято розрізняти типологію та класифікацію, більшість дослідників при цьому не пояснюють, в чому полягає ця відмінність. А ті відмінності, на які

вказують вчені, є формальними та не показують великої різниці, адже будь яка археологічна класифікація не є вичерпною [Классификация в археологии, 2013, с. 35-38]. Цієї інтерпретації дотримуються також англійські дослідники Брайан Фаган та Крістофер Де Корс, які трактують типологію, як систему класифікації, яка заснована на побудові типів [Фаган, 2007].

Свій погляд на відмінність цих двох термінів висловив М. П. Грязнов. Він зазначив, що класифікація – це упорядкування матеріалу в службових цілях, тобто для зручності його зберігання, вивчення та опису. А типологія, на його думку, ставить завдання відкрити та дати характеристику групам, які існували в реальному історичному часі [Грязнов, 1969, с. 18-22].

Таким чином, класифікація і типологія є двома спорідненими поняттями. Межа між класифікацією і типологією є умовною, а застосування їх в певних областях знання значною мірою залежить від історичних традицій (форм класифікації). Але певна різниця між ними все-таки є. Класифікація звертається до логічної сторони операції, до сортування, співвідношення об'єктів з класом і класів між собою. Звертаючись до типології, дослідник зосереджує увагу на змістовній стороні групування. Типологія орієнтована на відображення реальної складності зв'язків і на вирішення теоретичних проблем, що ускладнюють опис та інтерпретацію матеріалу, а тому не підпорядковується формально-логічним вимогам класифікації. Систематизація об'єктів будується на дослідженні закономірностей, закладених в них самих, виявленню груп ознак з такими кордонами та характеристиками, які відображують особливості даної групи [Классификация в археологии, 1990, с. 30]. Деякі типи виділяються інтуїтивно, тобто впорядкування матеріалу відбувається на основі подібності чи відмінності, або на основі спостережуваних, але невизначених характеристик [Классификация в археологии, 1990, с. 12].

Таким чином, класифікація передбачає жорсткий поділ на класи, та існує для створення штучних груп за наміченими ознаками. А типологія може бути розмитою, тобто не має чіткого розподілу особливостей та існує для виділення

норм, ідеалів, встановлення співвідношень між ними, еволюції [Клейн, 2012, с. 246-248].

При роботі з боспорськими теракотами Деметри та Кори-Персефони доцільно працювати у межах типології, адже завданням цього дослідження є виділення умовних, найбільш розповсюджених типів, на які можна поділити вироби коропластів, що зображують богиню та її дочку.

Слід визнати, що сьогодні не існує єдиної системи ознак типології теракот. Створені наприкінці XIX – першій половині XX ст. принципи типології засновані в більшості своїй на характеристиці зовнішніх ознак статуєток (Ф. Вінтер, Р. Гігінс, Г. Белов та ін.). Удосконалення та поява нових методів у вивченні коропластики призвело до виникнення нових способів систематизації творів дрібної пластики (А. Русяєва, Т. Ільїна, Г. Меркер). Проте слід зазначити, що досі відсутня єдина схема аналізу статуєток, яка є конче необхідною для всебічного дослідження давньогрецьких теракот.

У дослідженнях використовують три основних принципи типології античних теракотових виробів, які залежать від цілей дослідження: технологічний, територіально-хронологічний і сюжетно-морфологічний.

Технологічний підхід найчастіше використовується для вибірки теракот однієї майстерні з метою детального вивчення її технологічних особливостей (спосіб виробництва, характеристика глиняного тіста, масштаб). На перше місце при такому способі угруповання виходять технологічні ознаки, тобто ознаки, що містять характеристики сировинного матеріалу та характеристики, що є результатом технології виготовлення [Классификация в археологии, 2013, с 40]. На думку Г. Меркер, така типологія має обмежену сферу застосування, тому що працює лише при невеликій вибірці теракот, а фрагментарність та погана збереженість більшості теракот не дозволяють ідентифікувати всі статуєтки за конкретними майстернями. Крім того, дана типологія не торкається сюжетних та морфологічних особливостей зразків [Merker, 2000, р. 4]. Що стосується теракот Деметри на Боспорі, то цей принцип може бути використаний для визначення процентного співвідношення імпортованих виробів з місцевими, розподілу їх за

античними центрами виробництва. Слід зазначити, що при характеристиці культу ці дані мають другорядне значення.

Територіально-хронологічний принцип включає такі чинники, як хронологія (архаїка, класичний період та інші) та місце знахідки (місто, некрополь, теменос тощо). Даний спосіб використано в дослідженнях Р. Гігінса, М. М. Кобиліної, В. І. Денисової. Р. Гігінс при складанні зводу теракот Британського музею взяв за основу такі ознаки, як сюжет, місце знахідки, розміри теракоти, характер глини, а також технічні й стилістичні особливості [Higgins, 1954, p. 9]. Вироби коропластів, знайдені на Боспорі до 1961 р., були систематизовані М. М. Кобиліною. Вона розподілила теракоти за хронологічними групами, дала відомості про основні типи виробів коропластів. Крім того, авторка приділила увагу стилістичним і технічним особливостям статуєток [Кобылина 1961]. Також за територіально-хронологічним принципом побудовано каталог В. І. Денисової, що характеризує теракоти Мірмекія, Тірітаки, Ілурата. Вона виділила деякі сюжети творів коропластів: жіночі божества, Афродіта та Ероті, маски Діоніса, Сатира, та інші [Денисова, 1981], але тільки для частини зразків.

Отже, при упорядкуванні матеріалу за територіально-хронологічним принципом не приділяється уваги сюжетом теракот, тому значна їх частка залишається не атрибутованою [Русяева, 1982, с. 26-27].

Наступний принцип типології виробів коропластів – сюжетно-морфологічний, який конкретизує увагу на окремих стилістичних ознаках і дозволяє простежити еволюцію кожного типу, виділити в артефакті типові частини або елементи [Русяева, 1982, с. 26-27; Щапова, 2007, с. 10-11]. А. С. Русяева, керуючись сюжетно-морфологічним підходом, розділила теракотові статуєтки Північно-Західного Причорномор'я на три групи: міфологічні персонажі, жанрові статуєтки і тварини. Коропластика досліджується за групами в еволюційно-хронологічному порядку: від виникнення кожного типу до його зникнення. Розглядаються окремі стилістичні ознаки [Русяева, 1982, с. 26-27]. Американська дослідниця Г. Меркер при характеристиці та класифікації теракот святилища Деметри та Кори на Акрокорінфі також використовує цей

метод з урахуванням хронології. Г. Меркер підкреслює, що найкраща класифікація – це та, яка передає образи, котрі містять ідеї культу і зміни в ньому, а також типологічні особливості періоду [Merker, 2000, p. 14]. Т. А. Ільїна у своїй дисертації з метою обробки та багатостороннього аналізу теракот святилища на Майській горі, застосувала метод іконографічного аналізу. Вона розділила протоми на морфологічні типи: бюсти та півпостаті, які у свою чергу розбила на сюжетні групи [Ильина, 2008].

Враховуючи поставлені у дисертаційному дослідженні завдання, найбільш прийнятним і раціональним є сюжетно-морфологічний принцип створення типології боспорської короластики, яка зображує Деметру та Кору з урахуванням хронологічних ознак. Оскільки весь масив теракотової пластики можна поділити на об'ємні статуетки, протоми-бюсти та протоми-півфігури, то буде логічним на цьому побудувати типологію. Адже кожна з цих груп має свої типотвірні ознаки. Враховуючи докорінні відмінності між трьома групами, буде доречним представити три схеми типології: окремо об'ємних статуеток (Додаток Б.1.), окремо протом-бюстів (Додаток Б.2) та окремо протом-півфігур (Додаток Б.3).

Для полегшення оперування даними у подальшому при описанні застосована індексація таксономічних одиниць. Римською цифрою позначено належність до групи, до типу – латинською літерою, до варіанту – арабською цифрою (Додаток Б).

Висновки: Отже історія вивчення боспорського культу Деметри починається від XVIII ст. та поділяється на чотири етапи. Завдяки плідній праці дослідників у науковий обіг було введено та систематизовано багато боспорських пам'яток пов'язаних із культом Деметри (храмів, епіграфічних написів, теракот, розписів тощо). Також шанування богині землеробства розглядалось у рамках досліджень сакрального життя боспорян, населення Північного Причорномор'я. Із кінця 80-х рр. з'являються статті присвячені безпосередньо культу Деметри на Боспорі. Незважаючи на велику кількість публікації культ Деметри не ставав предметом дослідження монографічного рівня. Залишається актуальним питання

систематизації джерел та їх інтерпретації, особливо теракотової пластики. Джерельна база дослідження включає в себе писемні, епіграфічні нумізматичні пам'ятки та археологічні знахідки. Їх комплексне залучення дає можливість розглянути культ богині землеробства на різних рівнях: державному, полісному, родинному.

Археологічні дослідження останніх десятиліть в містах і сільських поселеннях Боспору істотно розширили базу джерел і, через це є сенс провести каталогізацію і типологічний аналіз відомих до теперішнього часу теракот, пов'язаних з культом Деметри. Для створення типології боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони було обрано сюжетно-морфологічний принцип, адже він дає можливість зосередитись на іконографічних ознаках Деметри та її дочки, які є важливим елементом у вивченні культу богині землеробства.

Використання зазначених у розділі принципів і методів дозволило системно і комплексно дослідити культ Деметри на Боспорі в VI –I ст. до н.е., зробити висновки, розставити акценти в проблемі, вийти на відповідний рівень узагальнень.

РОЗДІЛ 2

БОСПОРСЬКІ ТЕРАКОТИ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ

2.1. Типологія об'ємних зображень Деметри та Кори-Персефони

Першу групу в типології боспорських терракот Деметри та Кори-Персефони складають боспорські об'ємні зображення. За морфологічними ознаками, цю групу можна поділити на два типи: богиня, що стоїть та богиня, що сидить (богиня на троні) [Вахрамеева, Шепко 2011, с. 285; Вахрамеева 2016, с. 99]. Такі самі типи виокремила А. С. Русяєва серед теракот елевсінських богинь, які були знайдені у Північно-Західному Причорномор'ї [Русяєва, 1982, с. 29-44].

Наступний нижчий таксономічний рівень – варіанти. Кожен тип поділяється за кількістю фігур у композиції на два варіанти: одиночні статуетки та багатофігурні композиції. Кожен варіант має свої власні різновиди, що пов'язані із розвитком короластики у часі або сюжетними особливостями (Додаток Б.1).

Богиня, що стоїть (І.А) Тип «богиня, що стоїть» з'явився у короластиці під впливом великих скульптурних виробів. Зображення людини, що стоїть, було дуже розповсюджене в античній скульптурі та теракоті [Svana 2015, р. 459]. Щодо трактування цих образів існували деякі труднощі. Так, спочатку архаїчні статуетки людини, що стоїть, відносили до жіночих образів. Зараз основна проблема полягає в інтерпретації образу, тому що ці статуетки найбільш наближені до жанрових і не завжди є можливість виявити серед них зображення богині. Також грецькі майстри могли використовувати єдину стандартну модель, змінюючи її морфологічні деталі, в залежності від поставленої ними мети (одяг, головні убори, положення рук, атрибути) [Ferret 2020]. Крім того, ці статуетки, як і статуетки богині на троні, усередині є порожніми, що робить їх більш крихкими. Тому більшість статуеток доходить до нашого часу пошкодженими, що також утруднює віднесення їх до конкретного типу.

Боспорських статуток, які можуть відноситись до подібних зображень Деметри чи Кори-Персефони не багато, але цей тип, особливо у одиночному варіанті зустрічається протягом усього обраного хронологічного періоду (Додаток В).

Одиночні статуетки (I.A.1). Деякі із статуток цього типу можуть трактуватися як зображення Кори-Персефони, або як смертних жінок, що були присвячені богині [Svana 2015, p. 462]. Кора-Персефона може зображуватися як з атрибутом в руках, так і без нього. Подібний варіант набув поширення в Аттиці, Родосі та інших культурних центрах Давньої Греції [Higgins 1954, p. 246, Русяева 1982, с. 44]. Прикладом таких теракот на Боспорі може бути одиночна статуетка Кори з Пантікапею, яка зображує дівчину з вінком у руці та полосом на голові. Цей виріб коринфського виробництва, датується кінцем VI ст. до н. е. Виготовлена в однобічній формі (Додаток А.1.1,6) [САИ III, 1974, с. 16 табл. 3,1; Передольская, 1962, с. 52.; Сапрыкин, 1983, с. 62]. Серединою VI ст. до н. е. датується статуетка Кори, що стоїть, з архаїчного будинку Тірітаки (Додаток А.1.6,2) [Кобылина, 1961, с. 29]. До кінця VI – початку V ст. до н. е. відноситься фігурка Кори, знайдена поблизу Журавок (сільській окрузі Феодосії). У зігнутій руці богині є атрибут, можливо, квітка (Додаток А.1.9,2) [Петрова, 2000, с. 170]. Зображення Кори у такій позі, можливо, пов'язане з міфологією: Кора-Персефона збирала квіти в момент викрадення; Кора виходить з підземного царства та повертається до матері.

Грецькі короласти могли зображувати Кору із опущеними руками, що демонструє знахідка IV ст. до н.е. із Кітея. Кора-Персефона одягнена в хітон і гіматій, який закріплено на правому плечі круглою фібулою (Додаток А.1.4,18) [Кузина, 2009, с. 235, рис. 2.4.]. Зі святилища Майська гора походить статуетка Кори у довгому високо підперезаному хітоні, складки якого облягають груди, торс і ноги. На голові полос, прикрашений пальметами (Додаток А.2.2,74) [Марченко, 1962, табл. IV. 7; САИ IV, 1974, с. 35, табл. 40.4; Ильина, 2008, с. 210, №. 31, рис. 12.1].

У святилищі Деметри в Німфеї, де було відкрито багато різних теракот, знайдено статуетку богині, що стоїть, яка виготовлена із місцевої глини в імпортованій матриці. Вона одягнена у хітон, який дугоподібними складками спускається до колін. Руки зігнуті в ліктях. Бракує голови й частини рук (Додаток А.1.3,12) [САИ I-II, 1970, с. 88, табл. 32,5]. За таких обставин важко визначити її іконографічну належність до конкретної богині.

Що стосується теракот елліністичного часу, то здебільшого їх інтерпретують як жінку, що стоїть, і вони є дуже близькими до жанрових теракот. Тому лише деякі з цих виробів умовно можна інтерпретувати як богиню.

При розкопках Золото-східного городища (Сюрташ) було знайдено фрагмент елліністичної статуетки у вінку. О. О. Масленников зазначає, що це може бути голова Деметри, але вінок з квітів може вказувати і на Кору або на Афродіту або на Аріадну, тощо (Додаток А.1.9,25) [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 1992/27, арк. 18, оп. 15, рис 16.10]. Враховуючи те, що інші подібні зображення інтерпретуються як Кора-Персефона, то на нашу думку, другий варіант іконографічної приналежності більш вірний.

Багатофігурні композиції (I.A.2). Для виробів кінця V – початку IV ст. до н. е. характерними є статуетки Деметри з дочкою Корою. Вони також беруть свій початок від храмової скульптури [Бритова, 1969, с. 46; Weber 2007 р. 5-6]. Цей варіант з'являється на Боспорі майже водночас з Грецією [Higgins 1954, р. 119]. Також слід зазначити, що парні статуетки, аналогічні боспорським, знаходять також при розкопках інших міст Північного Причорномор'я (Ольвія, Березань) [Русяева, 1982, с. 44-45]. Цей варіант представлено двома різновидами. Перший – це Деметра з маленькою Корою. Такі зображення пов'язують із культом богині Куротрофос, який мав хтонічний характер та був пов'язаний з ідеєю родючості. Вони є у декількох варіантах: богиня та немовля, богиня з дитиною. Деметра мала епітет Куротрофос, адже в основі її культу саме материнські почуття [Vulba 2019, р. 130-133; Weber 2007, р. 6]. Так в основу міфу закладена історія про пошук викраденої дочки, а також на землі Деметра опікувалась смертною дитиною елевсінського басилевса, при цьому її почуття до дитини були настільки

сильними, що вона намагалась зробити хлопчика безсмертним. У елевсінських містеріях був день присвячений народженню богинею Іакха [Жерені 2000, с. 82-84].

У дитячій гробниці на горі Мітридат (Пантікапей) була знайдена аттична теракота Деметри з маленькою Корою, яка датується другою половиною V ст. до н. е. [САИ III, 1974, с.17, табл. 5,3; ОАК,1876, табл. VI, 1.]. Деметра стоїть, однією рукою вона підтримує Кору, яка сидить на плечі, іншою – тримає її за руку. Вони одягнені в хітони та гіматії, які закривають ноги. Теракота вкрита білим облицюванням, на волоссі обох фігур – червоно-коричнева фарба. Статуетка – порожниста, знизу відкрита; виготовлена у двостулковій формі; на зворотному гладкому боці є прямокутний отвір (Додаток А.1.1,18) [САИ III, 1974, с. 17, табл. 5,3; ОАК,1876, табл. VI, 1.]. Із аналогічним сюжетом аттичну теракоту того ж часу знайдено у Фанагорії (Додаток А.2.1,20) [САИ IV, 1974, с.24, табл. 19.5; ОАК 1870-1871 гг., табл. II, 2; Winter, 1903, I, 144,5]. Схожа теракота Деметри з маленькою Корою IV ст. до н.е. зберігається в академічному художньому музеї в Боннському університеті [Weber 2007, Abb. 13]. У святилищі Майська гора була відкрита статуетка, де маленька Кора припадає до грудей Деметри, яка правою рукою обіймає Кору, а лівою притримує покривало (Додаток А.2.2,73) [Марченко, 1962, табл. IV. 2; САИ IV,1974, с. 35, табл. 40. 3; Ильина, 2008, с. 210, № 30, рис. 12.2]. Для теракот цього часу є характерним зображення маленької Кори в дорослих пропорціях. Це пов'язано з тим, що у V ст. до н. е. давньогрецькі майстри ще не розробили дитячі пропорції [Бритова, 1969, с. 47].

III-I ст. до н.е. датується статуетка Деметри та маленької Кори, що стоять, із Берегового-4. Матір зображено у довгих одежах, права рука зігнута у лікті та притиснена до тіла трішки нижче грудей. Лівою рукою обіймає маленьку фігуру дочки, яка одягнена у довгий одяг (Додаток А.2.7,7) [Завойкин, 2003 с.106, рис. III.3; Завойкин, 2009 с. 180].

Існували також парні фігурки, де Кору зображено дорослою. Марта Вебер наголошує що у таких зображеннях Кора-Персефона одягнена, як доросла жінка, адже після викрадення, вона стала заміжною жінкою. Головна відмінність між

богинями полягає у тому, що зображення Деметри трішки більше Кори-Персефони. Цю відмінність яскраво демонструє рельєф із Елевсіну де зображено Деметру та Кору-Персефону у схожому вбранні, але з іншими розмірами фігур. [Weber 2007, Abb. 16]. Також деякі відмінності можна простежити в овалі обличчя: у Деметри воно більш кругле, а у Кори-Персефони овальне [Vulba 2019, p. 136]. Цікавою є гіпотеза дослідниці про те, що до іконографічних ознак Деметри можна віднести наявність поясу та пеплосу із перекиданням кінця, а Кора-Персефона носила поясний пеплос чи хітон [Weber 2007, p. 4-5]. На нашу думку, елементи одягу можуть бути лише другорядними іконографічними ознаками, адже багато зображень богинь або жінок мали аналогічний одяг. Але це дуже слушна думка у межах інтерпретації парного зображення елевсінських богинь, яка може допомогти визначити конкретно хто з них Деметра, а хто Кора. У святилищі елевсінських богинь «Берегове 4» знайдено парну статуетку напівоголених богинь у стефанах із розетами (Додаток А.2.7,1) [Завойкин, 2002, с. 262]. Аналогічна теракота була відкрита у Фанагорії [САИ IV, 1974, с.24, табл. 21.1; ОАК, 1870-1871, табл. II.1. с. 152; ОАК, 1876, с. 187].

Зображення двох дорослих богинь відповідає традиціям елевсінських містерій, які присвячені саме трагедії розлучення та щастю повернення дочки до матері. Нерідко в елевсінській традиції богинь не розділяють, а присвячують молитви та жертви Двом Богиням (Богиням, Матері та дочці, Елевсінським богиням), тобто не зазначаючи їх імена [Кереньи 2000, с. 51].

Зустрічаються також групові статуетки, які є дуже рідкісними знахідками. Можливо тому, що вони виходили за межі загально полісних іконографічних традицій. А. С. Русяєва вважає, що це зумовлено складністю технології виготовлення таких теракот [Русяєва, 1982, с. 44]. На Боспорі прикладом такого витвору може бути теракота з Феодосії V ст. до н. е., яка зображує Деметру і Кору із дитячою фігуркою на плечах що була знайдена при розкопках кургану № 4. (Додаток А.1.5,2). [Кобылина 1970 с. 80, табл. 23,5]. Деякі дослідники, описуючи цю статуетку, вказують, що фігура дитини - із крилами та інтерпретують її як зображення Іакха чи Плутоса, посилаючись на інвентарну музейну картку

[Кобылина 1970 с. 80, табл. 23,5; Петрова 2002, с. 605; Завойкин 2015, с. 51], але якщо поглянути на її зображення, то стає зрозумілим, що вона насправді безкрила, а наявність крил – це лише гіпотеза або помилка в інвентарному описі. Слід також зазначити, що завідувач Феодосійського музею старожитностей Є. Ф. де Вільнєв у листі до ОТІС описуючи цю статуетку, як нову на той час знахідку, не вказує про наявність крил чи про те, що вони відбиті [Петрова 2002, с. 605]. Якщо дитяча фігурка не має крил, то тоді її інтерпретація як Плутоса чи Іакха має право на існування, адже кучеряве волосся та плащ характерні для зображень Іакха, який вважався сином Деметри й Зевса та відігравав важливу роль в елевсінських містеріях [Сапрыкин, 1983, с. 63; Jimenez San Cristobal 2013, p. 276-279]. Але якщо дитяча фігурка мала крила, то тоді таке її визначення є сумнівним, адже для іконографії Іакха не характерне зображення з крилами [Шевченко 2010, с. 99]. А. С. Русяєва, пов'язуючи крилату фігуру із Іакхом, висловлює припущення, що це може бути синкретизація Іакха з Еротом, або з Триптолемом, який мав крилату колісницю, які з часом могли трансформуватися у крила [Русяєва 1979, с. 69-70]. Ми можемо висловити припущення, що якщо дитяча фігура має крила, це зображення Ерота-Танатоса. Відомі знахідки його зображень поряд з Деметрою та Корою-Персефоною у Ольвії та Херсонесі [Русяєва 1979, с. 66-67; Шевченко 2010, с. 99]. На користь такого припущення також слугує те, що статуетка походить з поховального комплексу і має катохтонічне значення.

Богиня на троні (І.В). Інтерпретація типу богиня на троні є дискусійною. Статуетки не мають атрибутів, які б дозволили точно встановити, до якого культу вони належать. Саме тому в античній історіографії за цим типом закріпилася назва «богиня на троні» або «богиня, що сидить», а не Деметра чи Гера, Афінa, Кібела та інші богині, до яких, зазвичай, відносять ці статуетки [Huyscom-Naxhi 2015, p. 424]. Але більшість таких статуеток було знайдено під час розкопок храмів Деметри та Кори-Персефони, зокрема й в Елевсіні – головному святилищі Деметри та Кори-Персефони, а також у святилищах у Мілеті, Кирені, на о. Хіос, Кос та інших [Vulba 2019, p. 138-139; Miles 1998, III.14]. Це дає можливість віднести боспорські зображення богині, що сидить, до культу Деметри [Русяєва

1982, с. 34, Кобылина 1961, с. 29]. Так само їх інтерпретують і дослідники теракот Давньої Греції. Одним з багатьох прикладів може слугувати робота Г. Меркер, що вивчала теракоти Коринфа [Merker 2000, р. 42-45]. Також про те, що Деметру зображали на троні, свідчать елевсінські рельєфи [Weber, 2007 р. 7; Miles 1998, III.3,7,8]. На думку А. С. Русяєвої, відсутність атрибутів свідчить про те, що образ Деметри був широко відомим по всій грецькій ойкумені та був зрозумілим без додаткових символів [Русяева 1982, с. 35].

Одиночні статуетки (I.B.1). Тип «богиня на троні» в урочистій позі був широко відомий протягом архаїчного періоду в Іонії, Родосі, Самосі та дещо пізніше – поширений в Аттиці [Bordman Hayes 1966, р. 98; Bordman 1978, р. 24]. Багатьма дослідниками відзначається зв'язок цих статуєток з монументальними скульптурами, наприклад, статуями Бранхідів з Коринфа або архаїчними жіночими статуями з Мілета [Русяева, 1982, с. 29]. На Боспорі статуетки типу «богиня на троні» відомі із VI ст. до н. е. та зустрічаються при розкопках поселень, протягом усього досліджувального періоду (Додаток В).

До варіанту одиночної богині на троні належить одна з найдавніших теракот, яку було знайдено на Боспорі. Відноситься вона до середини VI ст. до н. е. і відкрита при розкопках архаїчного будинку на Тірітаці. Богиня сидить на простому, позбавленому будь-яких прикрас, троні з високою спинкою, ноги поставлені на низьку лавочку. Одягнена богиня в довгий хітон; на голову накинуте покривало, що спускається на плечі, поверх покривала – високий головний убір. Лікті симетрично опущених донизу рук щільно притиснуті до тулуба, кисті спочивають на колінах. Обличчя сформоване в типовій для архаїки манері: архаїчна посмішка, на вирячених очах не позначено вій (Додаток А.1.6,1) [Кобылина, 1961 с. 27; Гайдукевич, 1940, с 300-317; Денисова, 1981, с. 125 табл. 1,б].

Попри загальний тип, теракоти мають свої відмінні риси. Архаїчний тип богині на троні позбавлений зайвих деталей. Прикладом є статуетка богині на троні, яка була знайдена при розкопках Фанагорії 1954 р. і яка датується VI ст. до н. е. (Додаток А.2.1,10) [САИ IV, 1974, с.22 табл. 17.1; Кобылина, 1961, табл.1,2].

Схожою є пантікапейська статуетка першої половини V ст. до н.е., у якої також під ногами постамент, а тулуб закрито хітоном та гіматієм (Додаток А.1.1,16) [САИ III, 1974, с. 15, табл. 1,1; Передольская 1962, с. 52].

Подекуди відрізняється конструкція трону – з високою спинкою, без спинки. На кубоподібному троні без спинки зроблена статуетка з Кітея, що датується VI-V ст. до н.е. (Додаток А.1.4,1) [Молев, 2003, с. 253, табл. 1.2; Молев, Сон 2010, с. 91]. У деяких теракотах трон має виступ як, наприклад, у німфейської богині на троні: руки Деметри на колінах, ноги на маленькій лавочці; трон низький та широкий з виступами на спинці (Додаток А.1.3,5) [САИ I-II, 1970, с. 85, табл. 28,7.]. Спинка трону може бути також з подвійними виступами, як у статуетки з Пантікапею: трон широкий з подвійними виступами на кутах спинки (Додаток А.1.1,22) [САИ III, 1974, с. 17, табл. 5,1.]. Варіацію трону з напівкруглими виступами демонструє аттична теракота, що була знайдена при розкопках архаїчного будинку в Тірітаці (Додаток А.1.6,8) [ИА РАН Р-1/84, 1946, с.9-10; Гайдукевич, 1952, с. 93; САИ I-II, 1970, с.93, табл. 35,3; Денисова, 1981, с. 125, табл. 1.в].

Також трон може бути без виступу, як, наприклад, у статуетки із Завітного V: тут трон зливається з тілом богині, яка одягнена в прилеглий хітон, що спадає від колін до ступень ніг, які стоять на виступаючій платформі й пофарбовані у червоний колір; крізь хітон рельєфно проступають поставлені паралельно ноги. Верхня частина фігури до колін задрапірована в гіматій. На збереженій правій частині статуетки рельєфно виділяється права рука, що лежить на колінах (Додаток А.1.9,4) [Шепко, 2006, с.121-128, рис. 1.4].

Деякі зображення мають сильно видовжене обличчя. Волосся зазвичай розділене проділом і густим пасмом обрамляє високий лоб. Богиня може бути в полосі, стефані або гіматії. Руки лежать на колінах. Ноги поставлено паралельно, всією ступнею на виступ трону [Шепко, 2006, с. 121-128; НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2004/162]. Датується даний тип VI – початком V ст. до н. е. [Русяева, 1982, с. 30]. Подібні вироби знаходять як у містах, так і сільській місцевості Боспорського царства.

Цікавою є одна фанаторійська теракота V ст. до н.е. На відміну від більшості статуєток, де руки лежать на колінах, ця має праву руку підведеною до грудей, а ліву – покладену на коліно, ноги – на лавочці; спинка крісла має перехресні виступи (Додаток А.2.1,14) [САИ IV, 1974, с.23, табл. 18.1]. Згодом такий тип набув поширення у класичний період.

Іноді богиня може тримати у руці атрибут, як у теракоти з Мірмекію: права рука богині лежить на коліні, а в лівій був якийсь предмет. На лицьовому боці низької прямокутної підставки продряпана буква Δ може також позначати число, ім'я коропаста (Додаток А.1.2,3) [Наливкина, 1952, с. 330]. Наявність атрибута та графіті із скороченням імені богині дозволяє нам висловити припущення, що це конкретне зображення Деметри.

Схожа статуєтка із плодом граната у руці була знайдена також в Мірмекії, при розкопках зольного вівтаря (Додаток А.1.2,5) [Денисова, 1981, с. 116, табл. I д]. Від IV ст. до н. е. починають прикрашати трон і деталізувати одяг. Зміни в даному типі з'являються під впливом аттичної скульптури. Прагнення прикрасити статуєтку й застосувати різні кольори надавало богині більш людський вигляд, барвистість і жвавність. Іноді частини трону, стефана, намисто розписувалися геометричними візерунками [Русяєва, 1982, с. 33]. Теракоти розрізняються головними уборами: богині можуть бути в полосі, стефані або покривалі. Наприклад, фрагмент пантікапейської статуєтки богині, яка сидить в урочистій позі. Її обличчя із мигдалеподібними очима, обрамлене хвилястим волоссям, що спускається на плечі. На голові – висока стефана, на яку накинута покривало, у вухах – круглі сережки (Додаток А.1.1,12) [Финогенова, 1992, с. 237, рис. 2].

В період еллінізму було продовжено традиції, закладені у класичному типі. Прикладом такої теракоти може стати кітейська статуєтка, що була зроблена у майстерні коропаста в Пантікапеї, яка датується I ст. до н.е. – I ст. н.е.: на голові богині стефана, хвилясте волосся обрамляє чоло та спускається на плечі (Додаток А.1.4,48) [Молев, Молева, 2003, с.254, табл. 1.5.].

Багатофігурні композиції (I.B.2). Статуєтки двох богинь на троні трапляються зрідка, втім як і стоячі парні статуєтки. Вони зображують двох

богинь, що сидять на троні в однакових позах. Попри зовнішню схожість, можна побачити й відмінності. Фігура Деметри є вищою, ширшою та масивнішою, має суворі риси обличчя. У Кори-Персефони обличчя молоде, тонко модельоване. А. С. Русяєва підкреслює, що дане зображення мало глибокий сакральний зміст та надавало можливість представити богинь в їх хтонічній іпостасі. Офіційний титул елевсінських богинь – «дві богині», без виділення особливих атрибутів підкреслює їх злиття в єдину божественну субстанцію, яка дає життя через своє повернення і смерть через свій відхід [Larson 2007, р. 84; Русяєва, 1979, с. 39]. Таку парну статуетку було знайдено на Береговому-4: Деметра одягнена в полос, а Кора – у покривало (Додаток А.2.7,1) [Завойкин, 2002, с. 262].

Цікавими є статуетки Деметри з маленькою Корою або Іакхом. Наприклад теракота IV-III ст. до н.е. із Мірмекія: богиня сидить у фронтальній позі, а до грудей жінка притиснула дитину, яка прикрита гіматієм (Додаток А.1.2,15) [Денисова, 1981, с. 31, табл. XI,а]. В Горгіпії знайдено елліністичні статуетки Деметри-Куротрофос, яка сидить на троні з дитиною, укладеною на лівій руці. Вони виготовлені з місцевої глини. Такі теракоти трапляються як в елліністичних шарах, так і в II ст. н.е. (Додаток А.2.3,90-91) [Алексеева, 1997, с. 228-229 Алексеева, 2009, с. 33-34; Алексеева, 1987, с. 26].

До V ст. до н.е. відноситься композиція з трьох богинь, що сидять поруч в урочистих позах (Пантікапей). Це – узагальнений образ елевсінських богинь Деметри, Кори та Персефони. Культ Кори у VIII – на початку VII ст. до н. е. був відокремленим від культу Персефони. Третю богиню, що тримає плід граната, можна інтерпретувати як Персефону (Додаток А.1.1,23) [САИ III 1974, с. 17 табл. 5,2; ИАК, 1909, с. 22-23]. Розподіл Кори та Персефони нагадує про те, що раніше їх культу були окремішніми [Русяєва, 2005, с. 218].

Таким чином, об'ємні статуетки поділяються на такі, що стоять, та богинь на троні. Кожен з цих типів поділяється на одиночні та багатофігурні композиції. Всі фігурки мають свої морфологічні та стилістичні особливості, які дозволяють виділити в межах деяких видів свої варіанти. Хронологічна еволюція типів статуеток простежується в техніці виготовлення, обробці та варіаціях деталей.

Одиночні статуетки богині на троні здебільшого інтерпретуються дослідниками, як образи Деметри, а також Афродіти, Гери, Матері богів, архаїчної Артеміді, через що їх у сучасній історіографії називають «богиня на троні». Достовірно інтерпретувати такі зображення, як Деметра можна тільки при наявності атрибуту або графіті з іменем богині, інші ж інтерпретації є припущеннями, що засновані на загальному археологічному контексті знахідки чи за аналогіями. Але підтвержені інтерпретації деяких скульптур дають можливість зробити висновок про те, що тип «богиня на троні» входить в традиційну іконографію Деметри. Деякі жіночі фігури, що стоять, тлумачать як зображення Кори-Персефони, особливо при наявності атрибутів (квітки, вінка, гранату). Групові статуетки представлені одиничними випадками і скоріш за все могли робитися на замовлення та є свідченням родинного культу. У парних та групових фігурах Деметра з Корою виступають нерозривною парою. Такі теракотові сюжети цілком відповідають міфологічній традиції.

2.2. Типологія протом-бюстів

При типологізації боспорських протом Деметри та Кори-Персефони доцільно використати досвід Т. А. Ільїної, яка, керуючись методом іконографічного аналізу, запропонувала поділити протоми Майської гори на дві іконографічні групи: протоми-бюсти і протоми-півфігури [Ильина, 2008, с. 36; Егорова, 2008, с.264]. Такі самі групи спостерігаються у типології протом Деметри та Кори-Персефони. Такий поділ дозволяє зосередитись на ознаках, які властиві кожній із груп: для протом бюстів це перш за все риси обличчя, головні убори, у той же час як для протом-півфігур головною іконографічною ознакою виступає положення рук, та наявність атрибуту.

Групу протоми-бюсти можна поділити за хронологічним принципом на архаїчні, класичні та елліністичні типи. Архаїчні поділяються на два варіанти: іонійський та аттичний. Виникнення іонійського варіанту в VI ст. до н. е. пов'язують із східноіонійськими полісами, можливо з Мілетом або Ефесом

[Ильина 2008 с. 38-39]. Походження аттичного типу пов'язують із статуєю Кори на афінському акрополі, кінця VI ст. до н. е. [Bordman 1978, p. 77; Ильина 2008 с. 39]

Слід зазначити, що як із статуєтками, дослідник має певні труднощі із відношенням до конкретної групи або типу у зв'язку із фрагментарністю багатьох терракот. Так у випадку збереженості лише голови богині важко визначити чи це була протома-бюст чи півфігура, адже вони мають схожі ознаки, які загалом властиві іконографічній традиції зображати Деметру та Кору-Персефону у покривалі, полосі та певними рисами обличчя.

Архаїчні протоми (II.A). -іонійські протоми (II.A.1). Ці протоми не мають деталізації та характеризуються архаїчним трактуванням обличчя. Обличчя має форму овалу. Волосся обрамляє низький лоб паралельними лініями. Великі подовжені очі підкреслено рельєфними валиками вій. Рот передано в «архаїчній посмішці». Маленьке та круте підборіддя висунуте вперед; прямий ніс – досить великий; великі вуха прикрашені круглими сережкам. На голові стефана або полос та покривало [Ильина, 2008, с. 36]. Слід зазначити, що у науковій літературі для позначення головних уборів, поряд із терміном «полос», досить часто використовують термін «калаф». Цей термін із давньогрецької перекладається, як кошик для вовни, тож його використання пов'язано із тим, що високий головний убір нагадує такий кошик. Термін «полос» є більш загальним та широким терміном [Шевченко 2020, с. 42], тому у роботі було вирішено використовувати його для позначення високих головних уборів.

Прикладом такої протоми може стати теракота з Пантікапею. Датується цей виріб другою половиною VI ст. до н. е. На голові богині гладка пов'язка, стефана і покривало, яке спадає на плечі. У вухах – круглі сережки. Обличчя має широке чоло та вузьке підборіддя, що виступає. Косо поставлені очі мають просвердлені зірничі. Великі вуха високо посаджені (Додаток А.1.1,1) [САИ III, 1974, с. 15-16, табл. 2,1; Кобылина, 1961, с. 33-34, табл. 2,2.].

Крім родоських, на Боспор завозили теракоти зі Самоса. Вони також належать до «іонійського» варіанту. Так, при розкопках Тірітаки було знайдено

самоську протому V ст. до н.е. (Додаток А.1.2,1) [Наливкина, 1952, с. 329, рис. 1.1.]

До іонійського виробництва належить німфейська протома V ст. до н.е. Вона має овальне обличчя, пласкі мигдалеподібні очі та випнуте підборіддя. На голову поверх полоса накинуто гіматій, у вухах – круглі сережки. Збиті ніс і губи, є вибоїни на волоссі (Додаток А.1.3,7) [САИ I-II, 1970, с. 86, табл. 29,3]. Також знаходять протоми з «іонійським» типом обличчя, виготовлені з місцевої глини. Прикладом є теракота з Гермонаси (Додаток А.2.4,2) [САИ IV, 1974, с. 40, табл. 46.2]. Боспорського виробництва також протоми зі святилища Майська гора. Прикладом теракот варіанту II.A.1. можуть слугувати декілька протом кінця VI ст. до н.е. – початку V ст. до н.е.: на голові невисокий пояс, поверх якого накинуто покривало, краї якого обрамляють обличчя, приховують плечі, шию і верх грудей. Обличчя овальне (Додаток А.2.2,1-3) [Ильина, 2008, с. 240, № 262-264; Марченко, 1962, с. 123, табл. 1.7; САИ IV, 1974, с. 33, табл. 37.1].

Аттичні протоми (II.A.2). Вони зображують богиню в низькому поясі, поверх якого накинуто покривало. Над вузьким лобом округлим валиком виступають пластично позначені бучкі волосся. Мигдалеподібні рельєфні очі, повні губи, округле підборіддя (Додаток А.2.2,4-10) [Ильина, 2008, с. 37, 240, № 501-508; САИ IV, 1974, с. 33, табл. 37.3]. При розкопках некрополя Фанагорії було знайдено аттичну теракоту V ст. до н.е.: волосся у вигляді декількох рядів схематично зображених завитків обрамляє широкий лоб; важкий овал обличчя з великими чітко окресленими рисами обличчя (Додаток А.2.1,7) [САИ IV, 1974, с. 22, табл. 16.2].

У Фанагорії, поряд з імпортними, знаходять місцеві протоми: на голові пов'язка, стефана та покривало, що спадає складками на плечі; пишне волосся розділене прямим проділом, низький лоб, великі риси обличчя з масивним підборіддям (Додаток А.2.1,6) [САИ IV, 1974, с. 22, табл. 16.1].

На європейському Боспорі прикладом теракоти «аттичного» варіанту типу протоми-бюсту може стати протома з розкопок святилища на Тірітаці: богиню зображено в низькій стефані та гіматії, волосся передано хвилястими пасмами, у

вухах – великі дископодібні підвіски (Додаток А.1.6,21) [САИ I-II, 1970, с. 94, табл. 38.5].

Рідкісним є зображення богині у діадемі, яке демонструє нам знахідка кінця VI - початку V ст. до н.е. із ґрунтової могили у Пантікапеї. Це протома афінського виробництва, що зображує богиню у діадемі та покривалі, яке спускається на плечі. Волосся зачесане умовними язичками. Очі вузькі, випуклі; підборіддя видається уперед. На обличчі посмішка. Була вкрита білим ангобом, є сліди червоної фарби на губах, щоках і діадемі та червоні кола на сережках (Додаток А.1.1,10) [САИ III, 1974, с. 16, Табл. 2,6; Передольская, 1962, с. 53-54].

Хронологічно варіант II.A.1 передує варіанту II.A.2. Іонійський варіант протом-бюстів відомо із VI ст. до н.е., аттичний з'являється на межі VI – V ст. до н.е. Більшість протом-бюстів з каталогу, що можна віденести до типу II.A. датуються V ст. до н.е. (Додаток В).

Класичний тип (II.B). У класичний період протоми-бюсти зазнають низку змін: покривало виступає в якості фону для зображення голови; об'єм голови підкреслюється пишним волоссям, що нависає над вухами. Риси обличчя добре змодельовані: дещо подовжений овал обличчя, мигдалеподібні очі, прямий ніс і строгі, без посмішки, великі губи [Егорова, 2008, с. 264; Ильина 2008 с. 42]. Датуються класичний тип – V- III ст. до н.е. (Додаток В).

Яскравим прикладом протоми класичного типу, може стати теракота з Кеп: у богині м'який ніжний овал обличчя, мигдалеподібні очі, пасма волосся деталізовані; у заглибленнях є сліди пурпурової фарби (Додаток А.2.5,2) [САИ IV, 1974 с. 13, табл. 7.3].

Елліністичний тип.(II.C.) Тип II.C. є домінуючим серед протом бюстів. Виник він у IV ст. до н.е., тож співіснував у часі із типом II.B. (Додаток В)

Теракоти елліністичного типу переважно мають форму пластини з округлим верхом і паралельними, злегка розширеними донизу бічними сторонами. Протоми зображують жіночу голову на тлі покривала, що спадає двома складками донизу. Такого типу протоми було знайдено при розкопках святилища на Майській горі. Їх хронологічні межі – IV-II ст. до н.е. [Ильина, 2008, с. 41-44]. В Мірмекії було

знайдено протому, покривало якої було орнаментоване двома розетами (Додаток А.1.2,28) [Наливкина, 1952, с. 332].

Також в елліністичних шарах можна знайти протоми *sans buste* – без зображення плечей. Порівняно з іншими протомами, теракот цього типу було знайдено небагато. На думку Г. А. Цветаєвої, цей варіант походить від архаїчних протом Середземномор'я, але передає пізніший образ Деметри-Кори IV-III ст. до н. е. (Додаток А.2.3,6) [Цветаева, 1968, с. 144-145].

Отже протоми-бюсти за хронологічними ознаками поділяються на три типи. У архаїчний період ми маємо два варіанти протом-бюстів, пов'язаних із своїми центрами виробництва (іонійський та аттичний). Передування іонійського типу аттичному на Боспорі є цілком логічним із точки зору розвитку античного мистецтва, і економічних відносин із елінськими полісами. Класичний тип протом-бюстів є продовженням розвитку архаїчного типу. Головною його ознакою є зміни у виразі обличчя богині – зникнення архаїчної посмішки та посилення деталізації образу. Найбільш розповсюдженим є еліністичний тип, виникнення якого припадає на час розквіту Боспорської держави. Інтерпретація цієї групи є дискусійною, адже полос або стефана, покривало на голові хоча і характерні для зображень Деметри та її дочки, присутні у іконографії інших богинь.

2.3.Протоми - півфігури

Зображенням Деметри властиві деякі особливості в оформленні головного убору, виразу обличчя, положенні рук.

Протоми з предметом в руках (III.A) відомо із V ст. до н.е. (Додаток В), переважно зображають богинь з гранатом, або квіткою [Ильина, 2008, с. 43]. Наявність атрибуту у руках дає можливість більш впевненої інтерпретації цих теракот. Найчастіше їх визначають як протоми Кори, через те, що квітка в руках у богині символізує Кору в момент викрадення [Цветаева, 1968, с. 144-145].

Гомерівський гімн повідомляє, що Аїд викрав Кору в той час, як вона перебувала далеко від матері та збирала квіти (Ном. Нумн. V 9-20).

Щодо плоду в руці богині, то він, швидше за все, є гранатом, зернятко якого Аїд змусив з'їсти Кору, щоб вона повернулася до нього від матері.

Що стосується головного убору, то переважно богиню зображали у полосі чи стефані та покривалі, як на деяких протомах із мірмікейського зольника. В обох руках богиня тримає по одному предмету, який нагадує квітку маку (Додаток А.1.2,40-49) [Денисова, 1981, с. 118, табл. IV,а-е]. Також богиня може тримати одночасно і плід гранату, і квітку, наприклад на німфейській протомі V ст. до н.е. У правій руці – предмет, ліва – огортає груди. (Додаток А.1.3,22) [САИ I-II, 1970, с. 87, табл. 31,3.].

Цікавою є протома Деметри самоського виробництва V ст. до н.е., яка відкрита у гробниці поблизу Феодосії. На голові баштова корона, прикрашена зображеннями плодів, пишне волосся перевите стрічкою. У лівій руці гранатове яблуко, правою вона притримує покривало, що спадає з голови. Одягнена богиня землеробства у хітон з короткими рукавами скріпленій на плечах, на шії намисто, у вухах сережки з великими круглими підвісками, на руках браслети. Кайма покривала заповнена орнаментом із кружків, зигзагів і крапок чорного кольору (Додаток А.1.5,3) [САИ I-II, 1970, с.79, табл. 21.].

Також є варіація, коли до грудей піднята лише одна рука у якій богиня тримає квітку. Серія таких протоми походить з розкопок Майської гори та датується проміжком часу між останньою чвертю IV та першою чвертю III ст. до н.е. (Додаток А.2.2,243-257) [Ильина, 2008, с. 347-346, № 1166-1179, рис 42; САИ IV,1974, с. 34, табл. 38.6].

Протоми з руками на грудях (III.B.) Один з варіантів положення рук біля грудей деякі дослідники називають ритуальним жестом, що підтримує груди. Така іконографічна схема склалася в першій чверті V ст. до н.е. і набула значного поширення в коропластиці Північного Причорномор'я в IV-III ст. до н.е. Ритуальний жест, що підкреслює материнські функції богині, цілком відповідає культовому образу Деметри, яка в гімнах іменується «смертного люду

годувальниця», «дітолюбна», «добра мати» (Орф. гімн. X L, 7, 12-13) [Boardman 1978, р. 12; Цветаева, 1968, с. 144-145]. Статистичний аналіз боспорських теракот відібраних до каталогу показує, що цей тип є домінуючим серед всіх інших типів зображень Деметри та її дочки (Додаток В). Тож можемо висловити припущення про те що ритуальний жест «руки на грудях» є однією з розповсюджених іконографічних ознак Деметри.

Найбільш близькі зображення богині, що підтримує груди, походять з зольників Мірмекія, Тірітаки, сакральних комплексів Німфея, Горгіпії, святилища на Майській горі [Егорова, 2008, с. 264; Ильина, 2008, с. 9-10; НА ИА НАНУ, Ф. 64, Бутягин 2008/16, с. 94, № 206]. Як приклад богині з руками на грудях у полосі, можна навести протому V ст. до н.е. із святилища Деметри у Німфеї: на голові низький полас та покривало. Волосся великими фестонами обрамляє обличчя. (Додаток А.1.3,19) [САИ I-II, 1970, с. 88, табл. 31,2.]. Іноді покривало або полас орнаментували розетами, як на протомах IV-III ст. до н.е. із мірмекійського зольного вітваря (Додаток А.1.2,28) [Наливкина, 1952, с. 332; Денисова, 1981, с. 118, табл. III,а]. У деяких місцевих теракот руки виконані схематично, поверхня потерта, без обробки деталей, із залишками світлого ангобу, що свідчить про те що виріб було розписано (Додаток А.1.4,37) [Кузина 2010, с.299, № 27].

У стефані або полосі протоми типу III.B. були знайдені при розкопках поселення Завітне-V. Руки богині землеробства підняті до грудей та тримають покривало. Більшість із цих теракот потерті, зі схематично зображеними руками та мінімальною деталізацією (Додаток А.1.9,1-01) [НА ИА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2010/260, арк. 22, рис 185-187.].

Протома з опущеними руками (III.C). Ще один варіант можна виділити на фрагменті протоми з Кітейського святилища, на якій було зображено богиню з опущеними, притиснутими до тіла руками, одягнену в хітон, підперезаний під грудьми, і гіматій, пристебнутий на правому плечі круглої фібулою з опуклою серединою. Односторонні півфігури цього типу відомі від IV ст. до н. е. та зберігаються в короластиці аж до I ст. до н. е. [Кузина, 2009, с. 230-239].

До типу Ш.С. належить півфігура Кори, яка датується IV ст. до н.е., із пантікапейської ґрунтової могили № 70/16 у кургані 14,8. Богиня одягнена у тонкий високо підперезаний хітон з рукавами, а її хвилясте волосся зачесане назад (Додаток А.1.1,25) [САИ III, 1974, с. 22 табл. 14,3; ИАК, 1909, с. 74]. Інша протома, яку М. М. Кобиліна інтерпретує як Кору походить із Фанагорії: Богиня одягнена у хітон, який скріплено на плечах, на руках браслети (Додаток А.2.1,23) [САИ IV, с. 25, табл. 23.2; Кобылина, 1961, табл. VIII, 3]. З такими прикрасами часто зображали Афродіту або її жриць.

З елліністичних теракот типу Ш.С. можна назвати протому з опущеними руками II ст. до н.е. із розкопок житлового будинку в Горгіпії (Додаток А.2.3,85-89) [Алексеева, 1987, с. 26, рис. 1,3,4].

Отже, протоми-півфігури є найбільш розповсюдженим типом у боспорській коропластиці. Наявність атрибутів (руки на грудях, плід чи квітка у руках), які дослідники відносять до Деметри та Кори, дозволяє робити більш впевнені висновки щодо преналежності цієї групи до культу богині землеробства.

Висновки: Таким чином, теракоти є найбільш масовим джерелом, пов'язаним з сакральним життям населення Боспорської держави. Найчастіше скупчення теракот є єдиним критерієм, який дозволяє визначити належність культового комплексу до того чи іншого божества. Це зумовлено відсутністю письмових пам'яток на Боспорі та незадовільною збереженістю монументальних археологічних споруд. Тому, перш, ніж зосередитись на сутності культу Деметри у Боспорській державі, варто провести аналіз найчисельнішого джерела з цього питання – теракот.

Здійснена каталогізація та типологізація теракот Деметри та Кори-Персефони, яка може сприяти ідентифікації святилищ, дозволяє простежити відповідність іконографії богинь до міфологічних уявлень та вірувань, визначити ознаки, що характерні для зображень Деметри та Кори-Персефони у теракотах.

Запропонована типологія теракот Деметри та Кори-Персефони за сюжетно-морфологічними ознаками з урахуванням хронології та стилістичних особливостей дозволила представити загальну картину розвитку окремих груп,

типів і варіантів теракот в даному регіоні. Створення окремих типологій об'ємних статуєток та протом зумовлено великою кількістю та розповсюдженістю цих двох груп, а також різницею в технології виробництва. Найбільш розповсюдженими типами є протоми з руками на грудях (Ш.В), протоми-бюсти (П.С) та богині на троні (І.В.1). Вони трапляються майже у всіх поселеннях Європейського та Азіатського Боспору.

Для VI – I ст. до н.е. виділяють два типи об'ємних статуєток Деметри та її дочки Кори-Персефони: стоячі та сидячі статуєтки. Кожен з цих типів поділяється на одиночні та багатофігурні композиції. Всі фігурки мають свої морфологічні та стилістичні особливості, які дозволяють виділити в кожному підтипі свої варіанти. Ця різниця зумовлена розвитком технології виробництва теракот. Протоми цього ж хронологічного періоду також мають свої особливості, які дозволяють виділити в кожному типі свої варіанти: з предметом, руками на грудях та інші.

Попри розмаїття варіантів, всі статуєтки мають стійкий набір ознак (головний убір, фігура закутана в гіматій). Руки на грудях, предмети в руках богинь – квітка, вінок, плід – традиційні ознаки Деметри та її дочки.

Еволюція типів статуєток у хронологічному порядку простежується в техніці виготовлення, обробці і варіації деталей. Крім того, представлені типи, які не є масовими, а скоріш поодинокими випадками та можуть давати роздуми щодо особливостей культів родинного кола. Слід зазначити, що все це також дозволяє говорити про те, що свобода творчості давніх греків дозволяла варіювати зображення.

РОЗДІЛ 3

КУЛЬТ ДЕМЕТРИ В МІСТАХ І ПОСЕЛЕННЯХ ЗА АРХАЇЧНОЇ ДОБИ

3.1. Історичні умови становлення культу Деметри

Найраніший період розвитку культу Деметри на Боспорі нерозривно пов'язаний з процесом колонізації Північного Причорномор'я. На сьогодні з певністю встановлено, що виникнення постійних торговельних зв'язків Північного Причорномор'я з грецькими містами Егейського басейну датується ще другою половиною VII ст. до н.е. Вже на той час на Березані та на Боспорі виникли перші торгові факторії – емпорії [Буйских 2018, с. 221]. Біля сучасного міста Таганрог виникло перше грецьке поселення на теренах Боспорської держави, емпорій Кремни [Копылов 1999, с. 174; 2004, с. 61-62]. Але до середини VI ст. до н. е. воно вже припинило своє існування. Дельта Дону впродовж цього часу продовжує заселяватись греками-переселенцями [Копылов 1999, с. 174].

Зараз в історіографії на основі детального вивчення джерел процес засвоєння боспорських земель поділяється на чотири етапи:

- попередній – до початку VI ст. до н.е.;
- перша масова хвиля – 590-560 рр. до н.е.;
- заснування Фанагорії – друга половина VI ст. до н.е.;
- масове заселення хори – початок V ст. до н.е. [Вахонеев 2011, с. 52;

Завойкин 2013, с. 382-383].

Першим містом заснованим на теренах Боспорської держави вважається Пантікапей [Древнейший Пантікапей... 2017, С. 7-8, 14]. Сприятливе положення, зручна гавань, безпечне місце, адже поселення містилось на горі Мітрідат, зумовили швидкий розвиток Пантікапея і перетворення його на столицю Боспорської держави. Саме тут, ще у VI ст. до н.е. було започатковане карбування монет. У той же період як автономні поліси, з'являються Мірмекій, Німфей,

Феодосія. На азійській частині виникають такі поселення як Гермонаса, Патрей. Пізніше була заснована Фанагорія, яка стала своєрідним центром азійського Боспору. Водночас поряд з містами виникали сільські поселення [Древнейший Пантикапей... 2017, с. 7; Завойкин 2013, с. 382-383; Шепко 2012, с. 13; 2013, с. 225]. Хора перших боспорських міст у VI ст. до н.е. простягалась приблизно на 7 км. У V ст. до н.е. збільшується кількість населення, і це призводить до розширення сільської території. Наприклад, Андріївка Южна, відстань до якої складає 10 км. від Пантикапею [Зинько 2007, с. 43-51; Кругликова 1975, с. 27-30].

Вищим органом влади у новостворених полісах ставали Народні збори. Але нерідко ойкіст та група перших переселенців тримала більшість повноважень в своїх руках. За таких умов Народні збори не мали реальної влади. Саме така модель характерна для більшості боспорських полісів. У 480 р. до н.е. в Пантикапеї відбулася зміна політичного устрою на тиранію. Так почалась перша династія боспорських царів – Архенактидів [Завойкин 2013, с. 386-387].

Від самого початку виникнення боспорських полісів, основою їх економіки ставало землеробство. Це підтверджує той факт, що сільські поселення виникали разом з містом, навколо якого вони розташовувались. Прикладом цьому може слугувати заснування поселення Героївки-5, яке збігає з появою Німфея, або поселення біля міста Кіммерік та багато інших [Кругликова 1975, с. 27-30]. Крім того під час розкопок було відкрито багато зернових ям. Так у Гермонасі була розкопана зернова яма з пшеницею та ячменем [Масленников 1998 с. 66].

Закономірно, що в поселеннях Боспору, основою життя яких було сільське господарство, були широко розповсюджені землеробські культури [Вахрамеева 2015а, с. 70; 2016б, с. 9].

Особливістю релігійного життя колоній є те, що вірування не розвивалися від самого початку, а були перенесені з метрополії як стійка, злагоджена система світогляду. Для того часу давньогрецькому суспільству був притаманний міфологічний світогляд, але в ньому вже почався процес розпаду. З великою грецькою колонізацією збігається зародження філософії та становлення етнічної самосвідомості. У VIII-VII ст. до н.е. сталося переосмислення міфології та її

систематизація Гомером та Гесіодом, сформоване цілісне уявлення про богів їх епітети та функції [Русяева 1990, с. 80; 1979, с. 37; Ручинская, 2017, с. 113, 116.].

Тобто початкове формування боспорського культу Деметри проходило саме на теренах Давньої Греції та стосувалося часу існування родової громади. З появою землеробства виникли уявлення, пов'язані з цим явищем у житті людини. Давні люди називали її «Деметра», тобто Земля-Мати. Перші сакральні будівлі пов'язані з землеробськими культурами в головному античному святилищі Деметри у місті Елевсіні відносяться до крито-мікенської епохи. М. Еліаде пов'язував її походження з неолітичними богинями [Элиаде 2002, с. 60; Larson 2007, р. 69]. Д. Томпсон вважав, що вона походить від мінойських богинь, які ведуть своє коріння з Єгипту [Томпсон 1958, с. 115, 124]. Про давність культу Деметри свідчить Геродот, який розповідає про заснування беотійцями святилищ в Афінах у міфологічні часи: «Вони заснували в Афінах святилища, які інші афіняни зовсім не відвідували, та ще інші окремі святилища в Аттиці та, зокрема, святилище з оргіастичним культом Ахейської Деметри» (Переклад А. Білецький) (Her., V, 61) [Тахо-годи 1989, с. 9; Зелинский 2004, с. 29; Сапрыкин 2009, с. 60; Русяева 2009, с. 103; Элиаде 2002, с.10].

На основі землеробської релігії виникли кілька груп божеств:

1. Епіхтонічні, що відповідають за явища на поверхні землі. До них, перш за все, відносять Деметру та Діоніса [Русяева 1979, с. 31].

2. Хтонічні, пов'язані з тією частиною землі, де зростало зерно. Хтонізм був притаманний усім землеробським богам, але з часом був втрачений і зберігся в якості пережитку. Слід зазначити, що греки чітко не поділяли божеств на групи, тому Деметра, Діоніс, Кора-Персефона, Іакх, Плутос могли наділятися як хтонічними, так і іншими функціями [Tully 2012, р. 144; Русяева 1979, с. 31].

3. Катахтонічні, підземні боги, що насамперед беруть участь у поховальному обряді, а крім цього впливають на рослини. Це насамперед Кора-Персефона, Плутос, іноді Деметра [Русяева 1979, с. 31; 1975, с. 44-46].

Деметра поєднувала в собі усі ці функції. В атрибутах Деметри, тісно перепліталися землеробська та хтонічна символіка: її атрибутами були ячмінне та

пшеничне колосся, вінок з колосків, снопи, мак, рідше – квіти та плоди, іноді – скіпетр і смолоскип. Хтонічні риси в культурі Деметри проявилися в уявленнях про зв'язок між зерном і поняттям про життя та смерть. Головними тваринами, які пов'язані з її ритуалами, вважаються біла свиня або поросля, а також білий голуб і білий кінь [Русяєва 2005, с. 323; 2009, с. 104]. У Деметри було безліч іпостасей, одна з них Іуло, що значить «сніп». Особливо слід відзначити, що сам сніп шанувався як божество або демон, тому що він був важливий для людини. Крім того, серед найбільш відомих її імен була Ахея (скорботна), Тесмофорія (законодавиця), Хлоя (заступниця зеленіючих посівів), Карпофора (дарувальниця плодів), Еринія (гнівна) та інші [Лосев 1996, с.86].

Деметра була тісно пов'язана зі своєю дочкою, тому їхні функції переплітались [Русяєва 1979, с. 36]. Для греків Деметра була символом ниви. І тому, в цієї «матері» є «дочка» – Кора, символ тих зерен, з яких зійде нива майбутнього року [Зелинский 2004, с. 30; Cosmopoulos 2003, p. 35] (Hesiod. Ergakai Nemeraí, 465-468).

Значення землеробства неодноразово підкреслювалося античними авторами. Аристотель пише, що в давнину жертвопринесення та свята відбувалися зазвичай після того, як урожай був зібраний, через те, що в цей період у людей було найбільше вільного часу (Aristoteles, *Ethica Nicomachea*, VIII, 11. 25) [Нильсон 1998, с.32].

Міфологічна традиція зображує Деметру як матір у скорботі, більшість міфів пов'язана зі стражданнями богині та пошуком дочки. В них відбилися уявлення про явища природи, землеробство. Особливість грецької міфології, у якої архаїчні та класичні сюжети тісно взаємодіяли один з одним, зумовила наявність хтонічних рис у Деметри та її тісний зв'язок з іншими божествами, які належали до землеробських культур [Parker 1991, p. 6-7].

Богині родючості присвячені V і XIII гімни Гомера, VI гімн Каллімаха, XL орфічний гімн. Гомерівський гімн «До Деметри» розповідає центральний міф про Деметру і її дочку Кору-Персефону, в якому відбилося уявлення греків про

періодичне вмирання і відродження рослинного світу, а також пояснювалося походження елевсінських містерій.

Гомер починає розповідь міфу з сюжету про викрадення Кори, дочки Деметри та Зевса, яка збирала квіти у Нісейській долині (Ном. Нумн. V 1-25). Дізнавшись, що Зевс дав згоду на викрадення дочки, Деметра покинула Олімп. Мандруючи по землі, богиня, у вигляді звичайної людини, прибула у місто Елевсін, де була прийнята в будинок царя як няня царевича Демофонта. Богиня доглядала за царевичем і бажаючи зробити його безсмертним, намазувала амброзією і ночами клала у вогонь. Одного разу мати царевича побачила це, злякалася та здійняла галас. Тоді богиня відкрилася та наказала побудувати собі храм і заснувати богослужіння за її вказівкам (Ном. Нумн. V 270-276). Тим часом земля була неродюча, тому що богиня, була розгнівана викраденням дочки. Голод ставав дедалі сильнішим, та гинули цілі племена (Ном. Нумн V 305-309). Тоді Зевс попросив Аїда повернути Кору-Персефону. Він погодився відпустити дружину до матері, але спочатку дав їй зерно граната, щоб вона не змогла залишитися на Олімпі назавжди. У первісних спільнотах існувало табу на їжу червоного кольору, яка призначалася тільки мертвим [Грейсв 1992, с.67]. Деметра примирилася з богами за умови, щоб її дочка третю частину року проводила в підземному царстві, а дві третини – з матір'ю та іншими богами. Богиня, покидаючи Елевсін, показала священні обряди Келею, Евмолпу, Діоклу та Триптолему, якого, крім того, вона навчила землеробству та наказала передати ці знання всім народам (Ном. Нумн V 463-465; 471-477) [Bittarello 2008, р. 231-232; Латышев 1997, с 199-200].

Отже, цим міфом давні греки пояснювали зміну пір року: взимку – Кора-Персефона була з Аїдом, а навесні, коли вона поверталась до матері, земля ставала квітучою та родючою. Джордж Томпсон пов'язує цей міф з практикою зберігання зерна для посівів у сховищах під землею. З моменту зібрання врожаю та до його посіву проходило якраз чотири місяці, тобто одна третина року, яку Кора проводила зі своїм чоловіком у підземному світі. Кора стала символом

зерна, яке було поховано та відродилось у молоденьких паростках [Томпсон 1958, с. 229-230].

Культ Деметри отримав широке поширення, як у балканській, так і в малоазійській Греції. Це зумовлено початковим землеробським характером іонійських поселень. Елліни-доряни переселилися сюди з Аттики вже після падіння Трої (Her. I, 146). В Малу Азію, згідно Геродоту (Her., IX, 97) та Страбону (Str. XIV, 1,3), були перенесені культ і святині Деметри Елевсінської. Вважається, що сам культ елевсінських богинь виник десь в середині XV ст. до н.е., що підтверджується літературними джерелами (Apol. III, 14,7) [Сергеева 1998, с. 87-88; Лауэнштайн, 1996, с. 29-38].

За Геродотом, іонійцями в Мілеті та Ефесі були засновані святилища Деметри Елевсінської [Скржинская 2009, с. 103; Русяева 2009, с. 104] (Her., IX, 97). А. С. Русяєва вважає, що цей храм став прикладом для колоністів, і подібні до нього святилища вони засновували вже на новій батьківщині [Русяева 2009, с. 108].

Таким чином, коріння боспорського культу іде з Аттики, де знаходилось головне святилище Деметри в усьому античному світі. Це дає можливість припустити, що боспорським колоністам був знайомий саме елевсінський культ. До цієї думки схиляються С. Ю. Сапрыкін та А. С. Русяєва, які проаналізували основні пам'ятки пов'язані із культом Деметри та простежили поєднання у боспорському культі землеробських та хтонічних рис, що зближує його із елевсінським культом [Сапрыкин 1983; Русяева 2009].

А. С. Русяєвою була висунута гіпотеза про те, що міф пов'язаний з розповсюдженням землеробства Триптолемом серед скіфів, переказаний Овідієм, стосується Боспору. Згідно з ним, Триптолем за наказом Деметри прибув до скіфського царя Лінка і розповів йому, що він несе дари богині землеробства. Цар вирішив вбити Триптолема та захопити ці дари, але богиня врятувала свого улюбленця, перетворивши царя на рись (Ovid. Metam. V. 642-661). Маючи риси давнього міфу, адже перетворення людей на тварин характерні для архаїчної міфології, цей міф може бути джерелом зі скіфсько-боспорських відносин та

пропаганди елевсінського культу не тільки серед греків, але й інших народів [Русяєва 2009, с. 106]. Можемо погодитись з А. С. Русяєвою, адже поява такого міфу зумовлена контактами зі скіфами та має історичну основу. Але наскільки можна пов'язати його саме з Боспорською державою важко сказати. Стосунки зі скіфами були не тільки у боспорян, тому віднести цей міф до боспорського циклу ми не можемо. Саме тому справедливо зазначила А. С. Русяєва, що це лиш гіпотеза. Хоча навіть якщо цей міф виник на материковій Греції, він скоріш за все був відомий на Боспорі, але це виключно припущення, бо для більш твердого ствердження необхідні достовірні джерела, яких на жаль немає у цьому випадку.

3.2. Відображення культу Деметри у написах

Важливим джерелом із вивчення культів є епіграфічні написи, що містять імена богів. Більшість із присвятних графіті звернених до Деметри нанесено на денце посудин і представляють лігатури Δ і ΔН. Таке розміщення напису, на думку дослідниці О. В. Горської, може свідчити про хтонічний характер присвят Деметрі [Горская 2002, с. 116].

Графіті з іменами Елевсінських богинь фіксуються в архаїчних шарах німфейського святилища. Так А. С. Намойлік з 92 предметів із графіті які були знайдені на теренах святилища, 84 віднесла до присвятних [Намойлик 2018, с. 57]. Кінцем VI ст. до н.е. датується графіті ΔΚ на фрагменті зовнішнього боку тарілочки (Додаток Γ.1) [Намойлик 2018, В11, рис. П.40]. Аналогічний напис є на фрагменті підставки чорнолакового килика першої половини V ст. до н.е. (Додаток Γ.5) [Намойлик 2018, В10, рис. П.40]. Такі написи трактуються, як спільна присвята Деметрі та Корі. Ім'я Деметри може читатися на фрагменті денця чорнолакового килика «RI» (Додаток Γ.6) [Намойлик 2018, В7, рис. П.39; Толстой, 1953. № 116]. Разом із присвятами Деметрі в храмі було знайдено присвяти Іакху, який входить до кола елевсінських божеств. До VI – V ст. до н.е. належить напис ΙΑ на денці сіроглиняної посудини (Додаток Γ.2). [Намойлик 2018, В13, рис. П.40]. Наявність присвят Деметрі, Корі та Іакху в одному

закритому комплексі, дають підстави висловити припущення про елевсінський характер культу у німфейському святилищі [Намойлик 2018, с. 111, Русяева 2005, с. 338, Сапрыкин 1983, с. 66]. До V ст. до н.е. належать знайдені фрагменти киликів з графіті К та КО із розколин в сакральному комплексі Майська гора (Додаток Г.8-9) [Ильина 2008, с. 29, рис 14.11б]. Такі графіті могли бути скороченням імені богині Кори.

Також у святилищі в Німфеї були знайдені присвяти Гераклу, якого теж було посвячено у таїнства Деметри. Перед тим як зійти в Аїд для виконання останнього завдання, Геракл вирушив у Елевсін, де попросив дозволу взяти участь у містеріях. Але, оскільки в часи Геракла до містерій допускалися тільки афіняни, Тесей запропонував, щоб Геракла усиновив афінянин Пілій. Але постала ще одна проблема – Геракл перебив кентаврів, а бачити таїнства не могла людина з кров'ю на руках. Тоді Деметра вирішила організувати для нього малі містерії для очищення і підготовки до великих містерій [Грейвс 1992, с. 34-35; Буркерт 2004, с. 120; Кобылина 1970, с. 80]. Судячи з міфу, знання містерій були потрібні Гераклу для успішного виконання завдання. Йому потрібно було привести з Аїду Цербера, тобто зійти у підземне царство Аїда та повернутись звідти живим, а це могли зробити лише знайомі з таємними знаннями. Отже, ми бачимо, що популярність елевсінських містерій базувалась саме на наданні містам надії на життя після смерті.

Серед короластики Мірмекія, яка за своїм іконографічним типами не відрізнялась від теракот знайдених у інших містах, можна виділити архаїчну іонійську теракоту богині на троні (І.В.1) з графіто Δ на підставці, яка дослідниками трактується як скорочення імені богині. (Додаток А.1.2,3) [Наливкина 1952, с. 330; Сапрыкин 1983, с. 61]. Цікавий матеріал дають нам розкопки сакрального комплексу поселення на мисі Зюк. На думку деяких вчених, це Зенонів Херсонес, який згадує Клавдій Птолемей. Серед найцікавіших знахідок, слід зазначити напис V ст. до н.е. на амфорі, мова в якому йшла про якісь внески зерном (Додаток Г.10). Такі перші плоди врожаю збиралися для внеску в храм божества [Маслеников 2007, с. 339; Ручинская 2017, с. 130]. Появу

такої традиції можна пов'язати із посиленням у той час контактів з Афінами, де було видано декрет про пожертви зерна в Елевсін.

При цьому слід враховувати, що принесення в жертву перших плодів характерно для землеробського світогляду, так звані «щорічні дари» (колосся злаків або хліб, смокви і оливки, виноградні грона, вино і молоко) жертвували богам селяни із різних куточків грецького світу (Hom. Od. XIV 420-425) [Буркерт 2004, с. 121-122].

Про те, що даний сакральний комплекс пов'язаний з Деметрою, кажуть знайдені теракоти, одна з яких представляє Деметру у скорботі [Масленников 2007, с. 346-347]. Крім того, тут було знайдено графіті з буквами Α Π, на денці посудини, які можна трактувати як посвяти Аполлону. А первинки також приносили в храм Аполлона [Масленников 2007, с. 349-350]. У зв'язку з цим конкретизація сакрального значення цього комплексу ускладнюються.

Графіті із присвятами знаходять під час розкопок будинків, вони можуть бути свідченнями родинних культів. О. В. Горська до таких відносить написи кінця VI – першої половини V ст. до н.е., що містять літери ΔΕ та трактує їх як скорочення імені Деметри. У той же час А. С. Намойлік ставить під сумнів таке трактування, так як на Боспорі панував іонійський діалект, за яким ім'я Деметри (Δήμητηρ) не пишеться через Ε, та відносить їх до скорочення імені (Додаток Г.3,4) [Намойлік 2018, А85,86, рис. П.8; Горська, 2002. с. 115, № 5,7].

3.3. Заснування громадських святилищ на честь Деметри

Храмові громадські споруди засновували у містах та поза ними. Це так звані urban, sub-urban та extra-urban святилища. До urban-святилищ належать ті храмові комплекси, які розташовувалися безпосередньо у місті; sub-urban святилища засновували поблизу міста, а extra-urban святилища – на території хори, або окремо від поселень [Буйських 2004, с. 3]. Також окремо від поселень розташовувались sanctuaries in nature – природні святилища (печери, гаї, джерела та ін.) [Кузьмина 2011, с. 37]. Усі такі сакральні комплекси містять свідчення

водночас про полісний та родинний культ, адже ці дві сторони релігії тісно пов'язані між собою. Ця група є важливою і, перш за все, спираючись на її матеріали можна робити висновки щодо державного характеру того чи іншого культу.

Громадські культові споруди виникають майже водночас із домашніми святилищами. Їх більш пізня поява цілком логічна, адже на будівництво храмового комплексу потрібно більше часу та витрат, ніж на спорудження домашнього святилища. Заснування святилища для греків було важливою справою, і тому будівництво сакрального комплексу починалось одночасно з будинками, укріпленнями та іншим необхідним для життя спорудами [Буйських 2004, с. 3; Скржинская 2004, с. 91 .].

У першій половині VI ст. до н.е. виникає святилище Деметри в Німфеї, яке знаходилося на прибережній гряді за трьома скелями. Воно являло собою невелике приміщення площею 10 кв. м. Біля однієї зі стін розташовувалася ущелина. Будівля мала дерев'яне перекриття, поверх якого лежала черепиця. Вхід був прикрашений карнизом, який складався з теракотових плиток з геометричним розписом у вигляді двох трикутників. Всередині будівлі знайдено багато уламків з сірої глини. Цей храм цікавий ще тим, що від моменту його спорудження там були розташовані гончарні печі для випалювання керамічних виробів і теракот. Кількість знайдених біля печей керамічних уламків, свідчить про те, що вони використовувались не тільки для потреб святилища (Додаток Д рис.1) [ИА РАН Ф-1 Р-1/181, с.3-6; Худяк 1940, с. 23; Соколова 2004; Ohlerich 2011, S. 110-111, 113]. Місцезнаходження святилища є дуже важливим, адже воно характерне саме для сакральних комплексів Деметри Елевсінської, які розташовували серед скель та біля ущелин.

Під час розкопок німфейського святилища було знайдено велику кількість протом і статуєток Деметри. За іконографічним типом, вони подібні до теракот знайдених у домашніх святилищах, про які викладено вище. Примітним можна вважати той факт, що окрім привезених творів короластів, було знайдено місцеві. Найбільш ранні з них відносяться до кінця VI ст. до н.е. Наприклад, це

статуетки богині, що сидить на троні (І.В.1). Глина, з якої виготовлені місцеві теракоти, коричнева та пориста [ИА РАН Ф-1 Р-1/181, с.3-6, Худяк 1940, с. 23; Сапрыкин, 1983 с. 61-62]. За іконографічним типом вони збігаються з імпортованими теракотами. Більшість з них схожі на родоські теракоти. Вони закутані у покривало, одяг зливається з треном. Сам трон зображується як з виступами, так і без (Додаток А.1.3,1,3-5) [Кругликова 1970, с.85, табл. 28,2-4,7.]. Отже, можемо припустити, що матриці виготовлялись місцевими майстрами з привезених теракот. Подібність до родоських зумовлено широким поширенням глиняних статуєток з Родосу та тісними торговими зв'язками з цим регіоном.

Поряд зі статуєтками богині на троні та Кори була знайдена фігурка бога, що возлежить з ритеном у руці [Худяк 1962, табл. 40.3]. Аналогічна картина спостерігалась при розкопках однієї могили у Пантікапеї. С. Ю. Сапрыкін проводячи аналогії з розписами загробних трапез, де також зображували бога, що возлежить, трактує статуєтку бога, як хтонічного Діоніса або Аїда [Сапрыкин 1983, с. 63].

Цікавими є теракотові маски з зображенням сатирів та Деметри [Худяк 1962, с. 36-38]. Подібні маски знаходили при розкопках самоського некрополя та в Спарті. Ритуал з використанням маски в одному зі святилищ Аркадії описує Павсаній (PausVIII.15. 3) Аналогічний ритуал могли проводити й у німфейському святилищі [Античная мифология 2004, с. 437; Ohlerich 2011, S. 111; Русяева 2009, с. 112]. І. Ольріх не виключає, що гіпотетично могли проводитись обряди, які схожі на описані Павсанієм в Аркадії, але вважає, що перш за все німфейські маски могли слугувати ідентифікацією вівтаря [Ohlerich 2011, S. 113]. Заперечив відношення цих масок до культу Деметри І. Ю. Шауб. Виступаючи з різкою критикою А. С. Русяєвої та М. М. Худяка за інтерпретацію маски, він наполягав на тому, що ці маски стосувались кола культів Діоніса або німф [Шауб 2007, с. 295-296]. Проте у своїх запереченнях, щодо висновків М. М. Худяка, А. С. Русяєвої, не було приведено переконливих аргументів на свою користь.

Зазначимо лише, що фрагментарність масок дійсно ускладнює їх інтерпретацію, тому припущення як А. С. Русяєвої, щодо належності їх до

Деметри, так І. Ю. Шауба – до сатирів та культу Діоніса, має право на існування. Але розглядаючи їх в контексті інших археологічних знахідок святилища, можна сказати, що належність до кола Елевсінських богинь має більш чітку аргументацію.

Наприкінці VI ст. до н.е. храм гине від пожежі. Значення німфейського сакрального комплексу для дослідження культу Деметри полягає у тому, що воно демонструє нам найбільш давні громадські ритуали пов'язані з землеробською релігією, адже на сьогодні це найстаріше з міських святилищ Боспору, які відомі дослідникам. В ньому чітко простежується землеробсько-хтонічні риси культу Деметри, схожість з елевсінськими ритуалами, що дозволяє нам говорити про те, що боспорське населення добре знало Гомерівський гімн «До Деметри» та ритуали елевсінського культу.

На межі VI-V ст. до н.е. з'являються сакральні комплекси на Фонталовському півострові (Берегове-4), в Мірмекії та Фанагорії. Сакральний комплекс в Мірмекії можна віднести до великих боспорських святилищ, його розміри сягали 400 кв. м. Спочатку ця територія використовувалась для господарчих потреб. У кінці VI - початку V на цьому місці було побудоване велике багатокамерне приміщення. У другій чверті V ст. до н.е. воно було зруйноване, проте на початку IV ст. до н.е. було відбудоване заново. Після пожежі тут виник «зольник-І» [Гайдукевич 1965, с. 29]. Він був невеликим за площею та товщиною. Д. Є. Чистов вважає, що «зольник-І» формувався десь протягом 20-30 років, тобто з кінця V до початку IV ст до н.е. [Чистов 2004, с. 132-133; Бутягин 2004, с. 126-128]. Значні розміри комплексу, наявність вівтаря, а також особливе ставлення до цього місця (споруда зольників і нового святилища), дозволяють припускати, що ми маємо справу з однією з найбільш ранніх громадських будівель у місті [Бутягин 2004, с. 131; Чистов 2006, с. 99-133].

Храмовий комплекс у Фанагорії виник майже водночас з містом. Але знаходився він поза стінами поселення за кілометр на південь від городища (suburban святилище) [Долгоруков 1984, с. 78]. Та більш відомий як святилище Майська гора (Блевака). Ю. М. Кузьміна у своїй дисертації, яка присвячена аналізу

святилищ Азіатського Боспору, віднесла цей храм до приміських святилищ [Кузьміна 2011, с. 96-97].

Сакральний комплекс Майська гора знаходився на грязьовому вулкані. З огляду на таке місцезнаходження можна зробити висновок, що святиня безпосередньо стосувалася хтонічних культів, бо жерла вулканів греками розглядалися як вхід у підземний світ [Завойкин 2006, с. 70]. І. Д. Марченко пов'язує таке розташування якраз з догрецькими віруваннями, які існували до розпаду абстрактної Богині-Матері на конкретні божества. Навколо сакрального комплексу було розташовано некрополь. Тут була знайдена будівля антового типу із сирцевими стінами, планування і розмір якої (10 м²), дозволили І. Д. Марченко віднести її до храму [Марченко 1963, с.89-90]. В кінці VI ст. тут сталася пожежа, про що свідчать горілий ґрунт та рештки сажі на черепиці [Ильина 2008, с. 21, Долгоруков 1984, с. 65].

На південь від першої будівлі була відкрита природна розколина довжиною – 12 м. та глибиною – 2,2 м. Її заповнення утворено великою кількістю сильно фрагментованих протом жіночих божеств (Деметри, Кори, Афродіти, Артеміді) та кабірів які датуються з VI по III ст. до н.е. Всього відкрито 1164 одиниць протом, представлених як цілими теракотами, так і фрагментами. Разом з протомами тут трапляються й об'ємні статуетки. До найбільш ранніх статуеток належать родоські фігури богині, що сидить у кріслі з виступами у верхній частині спинки [Ильина 2008, с. 24]. Також знайдено багато архаїчних статуеток з місцевої фанаторійської глини. За типом вони схожі на імпорتنі родоські. Пізніше у V ст. до н.е. з'явилися вироби, які виготовлені за беотійськими та аттичними матрицями (Додаток А.2.2) [Марченко 1974а, с. 31-32]. Така велика кількість теракот із місцевої глини, пояснюється тим, що на території сакрального комплексу було налагоджено керамічне виробництво. Неподалік від розколини була знайдена гончарна піч, а також матриці для виготовлення протом та статуеток [Долгоруков 1984, с. 64-65].

Найбільше у розколині було знайдено протом Деметри та Кори-Персефони. На голові у богині – полос. У деяких варіантах зображені волосся та сережки у

вухах. Трапляються як протоми-бюсти, так і протоми-півфігури. Багато зі знайдених виробів належать до одного виду. Так було знайдено 200 екземплярів ідентичних протом-бюстів у полосі та покривалі. Самі зображення стилізовані, без деталей та додаткової обробки стекою (П.А.1) [Марченко 1974а, с. 33 табл 37.1]. Серед знахідок в заповненні трапляються протоми богині з руками на грудях (Ш.В.). На голові у Деметри також полос, покривало закриває майже усю фігуру, у вухах сережки (Додаток А.2.2,79-88) [Марченко 1974а, 33 табл. 37.4].

Цікава парна статуетка двох жінок, що цілуються, можливо Деметри та Кори (І.А.2). Деметра зображена в тонкому іонійському хітоні, складки якого видно на спині богині; правою рукою вона обіймає юну Кору, яка припала до її грудей, а лівою притримує покривало. Виготовлена з фанагорійської глини в однобічній формі (Додаток А.2.2,73) [Ильина 2008, с. 24; Марченко 1974а, с. 35 табл 40.3]. І. Д. Марченко проводить аналогію з родоською стелою зі схожим сюжетом та вважає, що це зображення зустрічі матері та дочки [Марченко 1974а, с. 32; Ильина 2008, с.25].

Дослідниця цього комплексу І. Д. Марченко вважає, що причиною заповнення розщелини теракотами стала заміна їх у храмі новими. Культове значення цих предметів не дозволяло їх просто викинути на смітник, тому їх скинули в ущелину на території сакрального комплексу. Її висновки підтримує Ю. Н. Кузьміна, проводячи паралелі з іншими грецькими святилищами у своєму дисертаційному дослідженні [Марченко 1962, с. 122; Кузьміна 2011, с. 89]. Т. А. Ільїна ставить під сумнів твердження І. Д. Марченко та пов'язує наповнення розщелини безпосередньо з культовою практикою [Ильина 2008, с. 32]. Думка Т. А. Ільїної слухна, з одного боку більшість дослідників аналогічні скупчення називають культовими, а крім цього можна згадати, що подібна практика жертвоприношень була характерна для давньогрецьких культів (Paus. IX.39.10-21).

Загалом, наявність такої безлічі протом і статуеток Деметри й Кори, а також кісток тварин, зокрема свиней в ущелині дозволяє припустити, що тут

проводилися обряди, пов'язані з хтонічною іпостассю Матері та Доньки, що мають аналоги в Кітеї, Німфеї, Береговому-4 і т.д.

Крім теракот, що можна інтерпретувати як Деметру чи Кору, тут були знайдені протоми Афродіти. Культ Афродіти та Деметри були дуже близькі на Боспорі. Це пов'язано з тим, що ці культури йдуть від одного первісного жіночого божества, а також тим, що Афродіта на Боспорі зберегла свої хтонічні риси. Сили природи ототожнювались не тільки з Деметрою та Корою, але і з Герою, Артемідою, Афродітою [Бунин 2005, с. 19-20].

Загалом знахідки теракот одного божества в храмі іншого не є рідкістю для античних святилищ. Давньогрецька релігія не мала строгих канонів, функції богів могли поєднуватись. В одному сакральному комплексі могли бути місця шанування інших богів. Скоріш за все, так було і у святилищі Майська гора. Окрім теракот на це вказують знайдені тут залишки рельєфу з зображенням Афродіти Апатури [Марченко 1977, с. 122-124]. Таким чином, матеріали святилища Майська гора свідчать про те, що тут з моменту заснування проводились ритуали, які пов'язані з землеробською релігією, перш за все з Деметрою та Корою, а також іншими землеробськими божествами. Схожі риси за місцеперебуванням, характером культових дій мав сакральний комплекс Берегове-4, який також розташовувався на мисі біля підніжжя грязьового вулкана, що вказує на зв'язок цього місця із хтонічними богами, адже елліни вважали, що вулкани це вхід у підземний світ (Додаток Д рис. 2) [Завойкин 2006а, с. 61-62]. Безпосередньо зі схилів вулкана стікали потоки води. Вода відіграла велике значення в елевсінському культі. В останній день великих елевсінських містерій відбувалося так зване «узливання достатку» в ущелини. Розміщення вулкана та джерел вод дозволяє припустити, що подібні обряди могли проводитися і тут [Завойкин 2006а, с. 70].

Також біля святилища були знайдені невеликі ями, заповнені вугіллям та золою, у яких палили у великій кількості дерево. На думку О. А. Завойкіна, вони мали ритуальне значення. Це були вогняні есхари, що являли собою символи полум'я підземного царства Аїда, чоловіка Кори-Персефони. Сама Персефона

асоціювалася у греків з вогнем. У елевсінських містеріях вогонь відігравав важливу роль, він майже усюди супроводжував містів. Під вогнем їм відкривалися священні таїнства [Завойкин 2006а, с. 71]. Цікаво, що при розкопках не було знайдено решток господарчої діяльності. Отже, всі знайдені тут речі мали сакральне призначення.

Ю. Н. Кузьміна віднесла Берегове-4 до сільських святилищ [Кузьміна 2011, с. 13]. На нашу думку, таке визначення зменшує значення цього комплексу. Відомо, що святилища Деметри найчастіше засновували поза межами міст, на мисах, височинах, узбережжі, біля скель – так звані *extra-urban* святилища [Буйських 2004, с. 3; Русяева 2009, с. 103]. Таким чином, це були полісні святилища, в яких під час свят могли збиратися мешканці міст та хори. На користь такого визначення можуть слугувати масштаби комплексу.

Дослідник цього комплексу О. А. Завойкін неодноразово підкреслював, що Берегове-4 – це святилище Елевсінських богинь. Він підтверджує це як знахідками, так і місцеперебуванням та характером святилища, яке нагадує відомі святилища Деметри, наприклад святилище у Мілеті – метрополії Боспору. Деякі схожі риси воно має із сакральним комплексом в Елевсіні [Завойкин 2006а, с. 75-76].

Таким чином, ми маємо справу з унікальною пам'яткою *extra-urban* святилищ, яка свідчить про знання мешканцями Боспору елевсінського культу.

Вельми цікава знахідка в святилищі Береговому-4 – парної статуетки Деметри та Кори, повна аналогія знайденої на Східному некрополі Фанагорії кінця V ст. до н.е. (I.A.2) (Додаток А.2.7,1) Крім того, було знайдено дві парні статуетки сидячих богинь – Деметра в полосі та Кора в покривалі (I.B.1) (Додаток А.2.7,4-5) [Петерс, 1996 рис. 7; Завойкин 2002, с. 262; Завойкин, 2003 с.106, рис. III.1-2; Завойкин, 2009 с. 176]. Парні статуетки символізували єдність матері та дочки, а також мали безпосередній стосунок до культу елевсінських богинь.

У другій половині VI ст. до н.е. було засновано святилище поблизу Тірітаки. При його розкопках були знайдені протоми Деметри, які і дозволили зробити

припущення, що там проводились обряди на честь Деметри [Бутягин 2000, с. 238-240; Пругло 1970б с. 94, табл. 38,1.].

До того ж часу належить храм хтонічних божеств у Фанагорії. Він проіснував до початку V ст. до н.е. Тут були знайдені акротерії, як у святилищі Майська гора. Теракот Деметри або Кори тут не було знайдено, але враховуючи їх відношення до хтонічних божеств, можна висловити гіпотезу, що тут могли поклонятися богиням у їхній хтонічній іпостасі [Долгоруков 1984, с.65].

Важливим відкриттям став храм Деметри VI ст. до н.е. поблизу хутора Вісник, аналогічний храму богині Деметри на о. Наксос. Площа відкритої споруди із трьома приміщеннями близько 200 кв. м, ймовірно, вона мала чотири колони по головному фасаді. Стіни були побудовані з тесаних вапнякових блоків. У центрі найбільшого приміщення розташовувався кам'яний вівтар. До вівтаря вела викладена бруківкою доріжка-вимостка. Дах було покрито черепицею лаконського типу, виробництва Горгіпії. У V ст. до н.е. приміщення перебудовувалось: було побудовано внутрішні стіни, вкрито новою черепицею. Основні знахідки – теракоти, фрагменти черепиці, амфор і кістки тварин [Чевелёв, Кашаев, Сударев 2011, с. 403, 411; Сударев, Гарбузов 2015 с. 163].

Культовий характер споруди підкреслюється його продуманою орієнтацією – натурні спостереження і розрахунки показують, що вхідна, фасадна, сторона будівлі орієнтована на точку заходу сонця в момент зимового сонцестояння [Сударев, Гарбузов 2015 с. 163].

У першій чверті V ст. до н.е. Боспорська держава вийшла на новий етап свого розвитку. У той час мешканцям Боспору почали загрожувати скіфи. Це призвело до втрати сільських територій та економічних труднощів. Але з іншого боку, це стало передумовою консолідації окремих полісів у єдину державу. На той час відомо, що до складу Боспорської держави зі столицею у Пантікапею вже входили Тірітака, Мірмекій, Порфмій, Фанагорія, Гермонасса та Кепи [Завойкин 2013, с. 414].

У 438 р. до н.е. до влади прийшла нова династія – Спартокідів. Як саме пройшов перехід від однієї династії до іншої, античні автори не повідомляли.

Спартак походив з малоазійського царського роду та був одружений з дочкою останнього Архенактида, який не мав синів. Тому на Боспорі його добре знали, він займав високі посади та перехід влади стався без опору [Завойкин 2013, с. 286].

В цей період починає зростати роль Афінів у житті Боспорського царства. М. В. Скржинська, спираючись на дані з афінського декрету 418 р. до н.е. (в якому афіняни закликали своїх союзників відсилати десятину до Елевсіну), вважає, що починаючи з першої третини V ст. до н.е. можна говорити про зв'язок Боспору з Елевсіном [Скржинская 2009, с.84]. Однак цей декрет, свідчить, скоріше, про зміцнення зв'язків з Афінами, ніж про знайомство з елевсінським культом мешканцями Боспору, адже у метрополії Боспору – Мілеті шанували саме цей культ і у такому вигляді він був перенесений на нову батьківщину, про що свідчать ранні археологічні пам'ятки Боспору, про які було викладено вище.

Але безумовно цей декрет свідчить про вихід цих зв'язків на значно новий рівень. І це, на думку А. С. Русяєвої, призвело до змін у культурі богині родючості [Русяева 1979, с. 37].

Виникнення святилищ Деметри в Пантікапеї, Кітеї, Феодосії відноситься саме до другої половини V ст. до н.е. Н. В. Молева, аналізуючи архаїчні сакральні пам'ятки Боспору, вважає, що пантікапейський храм мав елементи дорійського та іонічного орденів [Молева 2011, с. 133]. Але це може бути тільки припущенням, адже сам храм не було знайдено. До нашого часу дійшла кругла мармурова база вітваря. Неглибоким рельєфом по всьому колу циліндра і на всю його висоту зображені жінки з факелами, закутані в гіматії [Скржинская 2009, с. 97-98].

Спорудження святилища Деметри в Феодосії, яка на той час ще не входила до складу Боспорської держави, а була самостійним полісом, дослідники відносять також до V ст. до н.е. Храм міг нагадувати за зовнішнім виглядом монументальний периптер іонічного ордеру в Пантікапеї [Петрова 2000, с. 233]. Про шанування Деметри Елевсінської може свідчити знайдена у Феодосії групова статуетка Деметри Кори з дитиною (І.А.2) (Додаток А.1.5,2) [Петрова 2000, с. 233].

Саме в елевсінських містеріях ці божества виступають разом, а народженню Іакха присвячується окремий день свята, під час якого учасники процесії приносять йому іграшки. Як і Деметра, Іакх-Діоніс був одним із найбільш відомих грецьких богів і відповідав за родючість землі. У міфології існувало багато іпостасей Діоніса. Дві із них були пов'язані з Елевсінськими богинями. Перший – Діоніс-Загрей, син Персефони та Зевса, – був вбитий титанами та воскрес. Тобто він, як Кора-Персефона, зійшов у царство мертвих і повернувся на землю у більш високому статусі. [Кобылина с. 80, табл. 23,5.; Русяева 1979, с. 72]. В елевсінських містеріях, особливо в V-III ст. до н.е. важливу роль відігравав Діоніс-Іакх син Зевса та Деметри [Jimenez San Cristobal 2013, p. 279; Кузина 2008 с. 178; Русяева 1979, с. 43,72]. Ніч з 20 на 21 боєдроміона була присвячена шлюбу Зевса, який асоціювався з небом та дощем, що дає життя землі та Деметри та народженню Іакха [Jimenez San Cristobal 2013, p. 281; Русяева 1975, с. 64]. Його введення в елевсінські містерії пов'язано з розвитком виноградарства та орфічними вченнями. Деметра, яка дає хліб та Діоніс-Іакх, який дає вино, стали для еллінів головними землеробськими божествами [Русяева 2005, с. 318].

Землеробсько-хтонічні ритуали проводились у сакральному комплексі Кітея. Про це свідчать залишки жертвоприношень в ущелинах: теракоти, фрагменти посуду, графіті на чорнолаковій посудині, кістки тварин (свині, коней, дрібної рогатої худоби), глиняні моделі хліба, світильники. Крім того саме розташування святилища у скелях свідчить про його зв'язок з підземним світом [Молева 2002е, с. 190; Молева 2015, с. 105]. Наповнення ущелин та характер жертвоприношень дає змогу зробити висновок про проведення тут елевсінських ритуалів. Так тут були знайдені присвяти Деметрі, Корі та Іакху, які були головними фігурами в елевсінських містеріях [Молева 2002е, с. 190].

На користь твердження щодо елевсінського характеру обрядів, говорять знахідки світильників [Молева 2002е, с. 190]. Адже під час розкопок Елевсіна вчені знаходили поряд з теракотами багато світильників, особливо в шарі кінця VII-VI ст. до н.е. Такі самі знахідки траплялись і в інших святилищах Деметри. І в святилищах інших богів [Vulba 2019, p. 33-34]. Щодо боспорських знахідок

світильників, окрім Кітея, вони були знайдені в святилищах Німфея, Майської гори, Береговому-4 в шарах V ст. до н.е. і більш пізніх IV-III ст. до н.е. [Журавлев, Завойкин 2004, с.111]. О. А. Завойкін схиляється до того, що світильники мали вотивне значення та не використовувались за прямим призначенням, а були лише символом світла [Журавлев, Завойкин 2004, с.112].

Отже у архаїчний час було засновано десять громадських святилищ на честь Деметри. Для кращого загального уявлення щодо боспорських сакральних комплексів пов'язаних із культом Деметри надано таблицю, у якій описані у розділі громадські святилища розподілені за належністю до категорії urban, sub-urban, extra-urban святилищ: до першої категорії належать святилища у Пантікапеї, Кітеї, Мірмекії; до другої – у Німфеї, Тірітаці та Фанагорії (Майська гора); до третьої – святилище Берегове-4, у с. Вісник та на мисі Зюк. Отже більшість святилищ, як ми бачимо розташовувалась або на околицях міста, або поза ним. Така локалізація святилищ вписується у загальноеллінський світогляд, адже за давньогрецькими традиціями сакральні комплекси на честь Деметри найчастіше розміщували на відкритих місцях, мисах, у скелях, біля ущелин, що якраз характерно для другої і третьої категорії святилищ. Також на такий вибір місць для храму впливав архаїчний хтонічний культ Деметри.

Urban святилища	Sub-urban святилища	Extra-urban святилища
Пантікапей	Німфей	Берегове-4
Мірмекій	Майська гора	Вісник
Кітей	Феодосія	Сакральний комплекс на мисі Зюк
	Тірітака	

Таблиця 3.2. Боспорські святилища Деметри в архаїчний час

3.4. Родинний культ Деметри

За хронологією, до найбільш давніх належать знахідки з міських та сільських поселень Боспору. У більшості випадків дослідники розглядають

джерела, які знайдені поза межами великих сакральних споруд, як допоміжний матеріал в ілюстрації масовості культу. Але вони є свідченням родинних культів. Релігії родини довгий час в історіографії не приділяли потрібної уваги, й тому виокремлення її проявів у окрему групу є актуальним.

Найбільш ранні археологічні знахідки, що підтверджують шанування Деметри та її дочки, датуються початком VI ст. до н.е. та належать до проявів родинного культу. Так, в архаїчному будинку на Тірітаці були знайдені родоські статуетки богині, яка сидить на троні. Вона одягнена в довгий хітон, на голову накинуте покривало, що спускається на плечі, поверх покривала – високий головний убір. Руки щільно притиснуті до тіла, пальці показані перебільшено-подовженими. Обличчя виконане в типовому для архаїки стилі (архаїчна посмішка, опуклі очі без повік). Трон без прикрас, з високою спинкою. Теракота була розписана, але розпис зберігся лише на лавочці спереду у вигляді ряду вертикальних смуг, виконаних червоною фарбою (I.B.1). Поруч з ними також була знайдена фігурка дівчини, яка стоїть (I.A.1). У цьому випадку богиню на троні можна трактувати як Деметру, а дівчину – як Кору-Персефону (Додаток А.1.6,1-2) [Гайдукевич 1940, с. 300-317; Кобылина 1961 с. 27; Денисова 1981, с. 125, табл. 1,б, г; САИ I-II, 1970, с. 90].

Велику кількість статуєток і протом Деметри було знайдено під час розкопок Фанагорії. Особливо багато теракот богині землеробства було відкрито у Східному кварталі. Фанагорійські теракоти, за типологією, як і інші боспорські вироби коропластики знайдені у цей період, належать до типу «богиня на троні» та до іонійського та родоського типу протом з характерною архаїчною посмішкою (II.A) [Кобылина 1961, с. 16].

Цікавим фактом є те, що майже з кінця VI – початку V ст. до н.е. місцеві коропласти почали виготовляти власні вироби, які за іконографічним типом не мають відмінностей від своїх імпортованих аналогів [Кобылина, 1974б, с. 20]. Ранні зразки представлені протомою-бюстом та статуєткою Деметри на троні. Але на відміну від своїх привезених аналогів, вони не оброблені стекою, тому усі деталі обличчя та фігури не чітко виражені рельєфом. М. М. Кобиліна вважає, що вони

були зроблені іонійськими майстрами, які переселилися на Боспор, в іонійських матрицях [Кобылина, 1974б, с. 18]. Але виникає питання, якщо це були майстри з Малої Азії, то чому вони не обробляли свої твори стекою. Тому враховуючи низку якість обробки теракот, можна зробити припущення, що це працював майстер без досвіду роботи з коропластикою, або ці теракоти виготовлялись, як дешеві аналоги імпорتنих теракот і тому не потребували додаткової обробки, яка підвищувала їх собівартість.

Хоча серед місцевих виробів були теракоти, якість яких була наближена до імпорتنих. Так деякі протоми богині з Гермонаси були оброблені стекою і за зовнішніми ознаками відповідають своїм імпортним аналогам. Цікаво, що глина з якої вони були виготовлені – фанагорійська, отже можна припустити, що і зроблені вони були у майстернях Фанагорії [Коровина 1974, с. 40, табл. 46.1,3].

Майстерні коропластів виникли не тільки в Фанагорії, але й у Пантікапеї. У 1962 році на горі Мітридат були відкриті приміщення майстерні, яка датується кінцем VI - початком V ст. до н.е. Тут була знайдена піч для випалювання, рештки керамічного виробництва та багато бракованих теракот. Частина знайдених статуєток оброблялись стекою, деякі з них мають ліпні деталі. За типом вони аналогічні родоським та самоським [Кобылина 1974в, с. 47]. Серед них були знайдені фрагменти статуєтки богині на троні (I.B.1). Деталі одягу або обличчя нечіткі. Відносяться до другої половини VI ст. до н.е. (Додаток А.1.1,2) [Кобылина 1974б, с. 50 табл. 58,1-2].

Серед місцевих теракот архаїчного часу, привертає увагу протома з Гермонаси, яка зображує богиню з квіткою у руці (III.A). Датується V ст. до н.е. Дослідниця А. К. Коровіна інтерпретувала її, як Деметру (Додаток А.2.4,3) [Коровина 1974, с. 40 табл. 46.3]. Але на нашу думку, наявність у руці богині квітки, вказує на те, що це Кора-Персефона, адже тут можна вбачати алегорію міфу про викрадення Кори-Персефони Аїдом, яка збирала квіти на лузі в момент викрадення: (Ном. Нумп. V 1-2, 16-20). Крім того квітка у руці може бути символом весни, яку втілює Кора-Персефона [Русяева 1982, с. 36].

Привертають увагу родоські статуетки богині на троні (І.В.1), Кори (І.А.1), протоми Деметри (ІІ.А; ІІІ.В), які відносяться до VI ст. до н.е. та були розкопані В. Ф. Гайдукевичем на Тірітаці у приміщенні А у 1938 р. Окрім родоських, тут була знайдена статуетка з Аттики (І.В.1). Богиня одягнена в хітон, гіматій, на голові – стефана. Трон прикрашено напівкруглими виступами у верхній частині спинки (Додаток А.1.6,8) [Пругло 1970, с. 93, табл. 35,3; Гайдукевич, 1952, с. 93, рис. 94; Денисова 1981, с. 125, табл. 1.в].

Малоазійські статуетки богині на троні (І.В.1) були знайдені при розкопках Кіммеріка (Додаток А.1.7,1-2) [Кругликова 1970, с.83]. У матеріалах з Фанагорії представлена статуетка типу богиня на троні з Мілету – метрополії Боспора. Богиня сидить, склавши руки на коліна. Одяг та трон показані схематично без опрацювання деталей [Кобылина 1974б, с. 16; Winter 1903, tis 43 1-5].

Також серед ранніх статуєток цікавою є фігура богині, яка сидить на троні з високою спинкою, з Порфмія (І.В.1). Вона одягнена в хітон, руки і ноги не змодельовані. В неї пишна зачіска (Додаток А.1.8,2) [Вахтина 2010а, с 233-234].

Архаїчні теракоти Деметри знаходили майже в усіх боспорських містах. Вони мали спільні іконографічні риси, більшість з них місцеві. Серед імпорتنих більшість з них мають родоське походження, на другому місці іонійські та аттичні. Загалом, імпорتنі вироби, за своїм походженням відповідають тим регіонам, з якими Боспор підтримував торгові зв'язки: Родос, Мілет, Самос, Корінф, Афіни.

Своєрідною ілюстрацією співвідношення імпорту та місцевих теракот у архаїчний час може слугувати статистика виробів, які були відібрані автором до каталогу теракот Деметри та Кори-Персефони, що представлено в додатках до дисертаційного дослідження. Звісно, вона не охоплює всі знайдені на Боспорі протоми та статуетки богині родючості, але демонструє загальні тенденції, що властиві коропластиці VI-V ст. до н.е. на Боспорі.

Кількісний аналіз теракот за центрами виробництва показав, що зі 171 архаїчних теракот: 58 – імпорتنих, 85 – місцевих. На жаль, фрагментарність та погане збереження не дали можливість авторам розкопок та публікацій визначити

походження усіх виробів, тому 28 теракот були віднесені до невідомого центру. Огляд цих фрагментів наводить на думку, що скоріш за все більшість з них, особливо богині на троні та протоми, належать до родоських. Але це лише гіпотеза, яка не має підтверджень з вище вказаних причин. (таблиця 3.1).

Центр виробництва	I. А.	I. А.	I. В.	I. В.	II. А.	II. А.	II. В.	II. С.	III. А.	III. В.	III. С.	IV. Т.	Всього
Родос	2		8		6					5		3	24
Самос			1		3					1		1	6
Аттика		2	2		1	6					1	1	13
Коринф					1	1							2
Мала Азія	2		5		1	3			1	1			13
Боспор	2	1	32	1	21	13			2	10		3	85
Невідомо	1		9		4	3			2			9	28

Таблиця 3.1. Розподіл боспорських теракот Деметри та Кори Персефони за центрами виготовлення (VI-Vст. до н.е.)

Знахідки статуєток у будинках дозволяють зробити висновок про існування в цих приміщеннях домашніх святилищ [Передольская 1955, с. 54-73, Шевченко 2009, с. 114]. Н. В. Молева відносить такий тип культових споруд до найдавнішого на теренах Боспорської держави. Вони з'являються в першій половині VI ст. до н.е. в таких боспорських містах як Пантікапей, Фанагорія, Тірітака, Мірмекій та інші. Для домашнього святилища характерно просте планування, знахідки вотивних приношень. Іноді у центрі розміщують відкрите вогнище, ще рідше віттар [Молева 2001, с. 131-132]. Прикладом використання домашнього вогнища, як віттаря можуть слугувати знайдені у ході розкопок

будинку в Тірітаці у 2007-2010 р. статуетки богині на троні в розвалі печі [Зинько 2013, с. 57].

Що стосується релігійного світогляду сільського населення Боспору, то тут ми можемо сказати, що з моменту заснування поселення серед знахідок трапляються теракоти, які зображують Деметру чи Кору або стосуються землеробської релігії. Як і в містах, саме теракоти є головним джерелом для вивчення культу Деметри. Хоча для поселень хори, в багатьох випадках, вони стають єдиним джерелом, яке свідчить про шанування богині землеробства. Сакральні пам'ятки хори Боспору VI-V ст. до н.е. ми можемо віднести до проявів родинного культу, адже знаходили їх у приватних будинках та садибах.

Так при розкопках Героївки, Південно-чурубашського поселення та інших були знайдені зольники, фрагменти виробів короластів, значна частина яких від протом і статуеток богині Деметри. Трапляються такі типи: богиня на троні (I.B.1) та богиня з руками на грудях (III.B), аналогії яких ми можемо простежити в інших подібних поселеннях і містах Боспору [Сапрыкин 1983, с. 62-63.]. Прикладом ранніх теракот може бути фрагмент статуетки богині, що сидить, (I.B.1) з поселення Героївка-1, яка датується останню чвертю VI ст. до н.е. [Зинько 2007, с. 223].

Теракоти VI ст. до н.е. знайдено і при розкопках азіатського Боспору. Статуетка типу богиня на троні була знайдена В. Д. Блаватським у 1954 р. при розкопках поселення Західно-Зеленське [ИА РАН Ф-1. Р-1/ 984, арк. 5]

Цікавий екземпляр теракоти з Семибратного городища: Деметра на троні першої половини V ст. до н.е. На голові волос та покривало, риси обличчя масивні. Трон з виступами по обох боках. Виготовлена з фанагорійської глини. Була оброблена стекою (Додаток А.2.9,3) [Кобылина 1974а, с. 43 табл. 49.4].

Особливих відмінностей між міськими та сільськими сакральними місцями немає. Головною проблемою вивчення культу Деметри на хорі стає погане збереження пам'яток у порівнянні з містами. Крім того, сільська територія Боспору досить пізно почала вивчатися, особливо у релігійному аспекті.

Отже, аналізуючи матеріали поселень, можна зробити висновки, що більшість проявів культу богині родючості, як у містах, так і в сільських поселеннях, відносяться до родинної релігії. До нас дійшли теракоти Деметри та її дочки Кори-Персефони та поодинокі залишки домашніх вівтарів. Вони з'являються водночас із заснуванням поселень. Крім домашніх святилищ, теракоти знаходили при розкопках майстерень короoplastів. Все це у комплексі говорить про широку популярність культу Деметри серед населення Боспору.

3.5. Деметра та Кора-Персефона у поховальному обряді

Теракоти Деметри та Кори-Персефони трапляються не лише при розкопках городищ, але й некрополів. Так, при розкопках ґрунтових могил, курганів Пантікапея, Фанагорії та інших боспорських міст були знайдені протоми та статуетки богині VI-V ст. до н.е. [Кобылина 1961, с. 31]. У деяких з них можна побачити в руках плід граната, що дозволяє їх ідентифікувати як Кору-Персефону. Досить часто трапляється фігурка Кори-Персефони, що стоїть та тримає в руці квітку. Прикладом такої може слугувати пантікапейська статуетка дівчини з вінком. Вона була знайдена при розкопках некрополя. На голові у Кори полос, одягнена вона у хітон з рукавами та гіматій із прямими короткими складками попереду. Рукою, що опущена притримує одяг. Волосся горизонтальними хвилями падають на плечі. [Силантьєва 1974, с. 16, табл. 3,1; Передольская 1962, с. 52; Сапрыкин 1983, с. 62]. Цей сюжет, як і у теракоти з Гермонаси, пов'язано з міфом про Деметру. Наявність у руці богині квітки дозволяє віднести її до Кори-Персефони, яка збирала квіти у момент викрадення.

Знахідки теракот елевсінських богинь при розкопках некрополя цікаві не тільки як свідчення сімейних культів та особливостях поховального обряду, також вони демонструють рідкісні іконографічні типи. Так нетиповою для Боспору є протома Деметри у короні, яка прикрашена плодами. У руці богині яблуко. У вухах – сережки, на руках браслети. Походить вони з гробниці поблизу Феодосії. Поряд з нею була знайдена статуетка актора-Геракла та двох жінок [Кобылина

1970, с. 79]. Можна припустити, що статуетки жінок зображають учасників елевсінських містерій. Аналоги таких статуєток знаходили як на материковій Греції, так і при розкопках поселень Боспору [Higgins 1954, p 873-874].

Окремо хотілося б відзначити парну статуєтку Деметри з маленькою Корою на плечі (I.A.2), що походить з дитячого поховання на горі Мітрідат (Пантікапей). Одягнені богині в хітони та гіматії, які закривають ноги. У Деметри пряме коротке волосся, у Кори на голові полос, волосся пасмами спускається на плечі. База прямокутна. Порожня, знизу відкрита. Виготовлена у формі із двох половинок, на зворотній гладкій стороні прямокутний отвір. Біле облицювання, на волоссі обох фігур червоно-коричнева фарба. (Додаток А.1.1,18) [Силантьєва 1974, с. 17, табл. 5,3; ОАК 1876, табл. VI,1]. Зображення Кори маленькою, може бути пов'язане з уявленнями еллінами Кори як молодих сходів, а Деметри – як дорослих колосків, які годують людей та надають життя новому врожаю [Томпсон 1958, с. 230; Русяєва 1975, с. 52].

Цікавим є набір статуєток в одному з пантікапейських поховань: богиня на троні (I.B.1) та бог, який возлежить. В теракоті бога можна вбачати Аїда, чоловіка Персефони, або хтонічного Діоніса, який був тісно пов'язаний з елевсінськими містеріями. В такому разі, С. Ю. Саприкін вважає, що богиню на троні можна трактувати як Кору-Персефону [Сапрыкин 1983, с. 63]. Аналогічна теракота – в Німфейському святилищі.

При розкопках східного некрополю Фанагорії знайдена парна статуєтка богинь Деметри та Кори [Завойкин 2003, с. 106].

Хоча теракот знайдених у могилах небагато і переважна більшість поховань – без теракот, їх наявність змушує зробити аналіз цього явища. Факт знахідок теракот у могилах може свідчити про хтонічний, а також катахтонічний характер культу богині родючості. Елліни пов'язували свої уявлення про життя та смерть з зерном, яке кидали у землю. А. А. Передольська пов'язує теракоти знайдені у могилах з традиціями поховального обряду [Передольская 1955, с. 54]. Щодо культового призначення цих статуєток та протом, то дослідниця відносить їх до

Кори-Персефони, богині підземного світу, яка повернулась на землю, тобто подолала смерть [Bittarello 2008, Р. 232; Скуднава 1970, с. 84; Русяева 1975, с. 53].

Такої ж думки дотримуються А. С. Русяєва та Т. М. Шевченко. Так богиня землеробства уособлювала собою віру у щасливе потойбічне життя. Якщо Кора-Персефона померла та воскресла, то Деметра зникла та повернулась на Олімп, тобто обидві богині несли в собі ідею повернення, воскресіння, щасливого життя після смерті [Tully 2012, р. 144-145, 152; Русяєва 1975, с. 59]. Цікавою, щодо причини наявності статуєток та протом Деметри та Кори є думка Т. М. Шевченко. На матеріалах Херсонесу зроблено припущення, що теракоти у могили клали учасникам елевсінських містерій. Наявність теракот у дитячих похованнях також говорить на користь цього твердження адже іноді дітей посвячували у містерії. Отже, теракоти символізували, що ці люди мали знання про містерії й вони мають особливий статус у потойбічному світі [Шевченко 2008, с. 211-214; Bittarello 2008, р. 233]. (Ном. Нумн. V 480-482).

Таке твердження має свій сенс. Як і у Херсонесі, так і на Боспорі, поховання з виробами корошастів у інвентарі дуже рідкісні. В переважній більшості це поховання жінок та дітей. Але були вони посвячені у містерії, чи ні, важко сказати.

Слід також згадати гіпотезу В. М. Корпусової, згідно якої проводяться аналогії з магією, тобто покладенням амулетів у могили, особливо у дитячі, з метою захисту небіжчика у потойбічному світі. З огляду на те, що найчастіше теракоти знаходять у дитячих і жіночих похованнях, вона припускає, що зображення богині несли функцію своєрідних амулетів [Корпусова 1983, с. 80]. Люди вірили, що Деметра або Кора-Персефона стане заступницею померлого та допоможе дістатися щасливого потойбічного життя.

Висновки: Період VI – початок V ст. до н.е. характеризується проникненням та розповсюдженням культу Деметри на Боспорі. Традиції та уявлення, що пов'язані з культом Деметри, були принесені на Боспор грецькими колоністами. Знахідки теракотових статуєток богині родючості та її дочки у боспорських будинках та домашніх святилищах початку VI ст. до н.е. свідчить

про популярність культу Деметри серед колоністів. Шанування богині родючості простежується не тільки серед культів родинного кола. Ще у першій половині VI ст. до н.е. виникає велике громадське святилище на її честь у Німфеї. А на межі VI – V ст. до н.е. – у Мірмекії, поблизу Фанагорії та на Фонталовому півострові.

Таке швидке розповсюдження культу Деметри, зумовлено землеробським характером новостворених поселень, а також значним місцем Деметри у пантеоні богів Мілету – метрополії Боспору. Але якщо прослідкувати коріння культу Деметри у Мілеті, то стає зрозумілим, що деякі його елементи йдуть з Аттики, де, як відомо, розташовувався головний сакральний комплекс богині землеробства та проводилися свята на честь Деметри та її дочки – елевсінські містерії. Елевсін став загальногрецьким центром землеробських культів, із якого по всьому античному світу розповсюджувався культ Деметри Елевсінської. Його елементи можна прослідкувати і у боспорській релігії.

Хтонічну іпостась богині репрезентують сакральні комплекси Майська гора та Берегове-4. Місце, яке було обрано для будівництва, вказує на шанування тут Деметри та Кори-Персефони у їхній хтонічній іпостасі, адже природні розколини, грязьові вулкани розглядалися давніми греками як входи до підземного світу та мали ритуальне значення. Подібне розташування святилищ Деметри трапляється на материковій Греції, а також в Елевсіні. З аналізу знахідок та самого комплексу можна зробити висновок про шанування тут Елевсінських богинь.

З приходом до влади династії Спартокідів посилюється вплив Афін на Боспорську державу. З того часу до нас надійшло письмове свідчення про зв'язок Боспору з Елевсіном. У другій половині V ст. до н.е. засновуються нові громадські святилища у Пантікапеї, Кітеї та Феодосії, у яких також простежуються риси елевсінського культу.

У більшості випадків основним джерелом, що дозволяє інтерпретувати знайдені громадські та родинні святилища, стають теракоти Деметри та її дочки, що були знайдені у великій кількості при розкопках міст та сільських поселень Боспору.

Катахтонічні функції Деметри та її дочки простежуються у поховальному обряді. Теракоти елевсінських богинь знаходять у дитячих та жіночих могилах. Скоріш за все, вони пов'язані з віруваннями у щасливе потойбічне життя та подолання смерті. У грецькій релігії одним із втілень цих вірувань став гомерівський міф про Кору-Персефону, що повернулась із підземного світу на землю. Крім того, теракоти могли виконувати функцію оберегів або вказували на причетність небіжчика до елевсінських містерій. Відсутність чітких свідчень щодо статуєток Деметри та Кори у поховальному інвентарю не дає можливість точно визначитись із цим питанням.

Отже, аналіз пам'яток раннього Боспору не дає можливості стверджувати про те, що культ Деметри входив до державних культів. Але вони показують про безумовну популярність богині у її землеробсько-хтонічній іпостасі серед громадськості окремих полісів і в родинній релігії.

РОЗДІЛ 4

РОЗКВІТ КУЛЬТУ ЕЛЕВСІНСЬКИХ БОГИНЬ В КЛАСИЧНИЙ ТА РАННЬОЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЧАС

4.1. Популяризація культу Деметри при Спартокідах

Розквіт культу Деметри припадає на IV ст. до н.е. Він збігається з економічним підйомом Боспорської держави [Вахрамеева 2018, с. 11; Вахрамеева 2018, с. 80]. Наприкінці V ст. до н.е. Німфей перейшов під владу Спартоکیدів. Після його приєднання Сатир I налагодив політичні й економічні стосунки з Афінами. Але в той же час тривала війна з Феодосією, яка виступала конкурентом Боспорського царства, особливо у торгівлі зерном [Завойкин 2013, с. 413-416]. Феодосію було приєднано до Боспорської держави у 80-70 роках IV ст. до н.е. за часів правління Левкона I. Ця подія завершила об'єднання боспорських полісів у складі єдиної держави. Тож за рахунок цього об'єднання та експансії земель синдів та інших племен, Боспорське царство увійшло в число найбільших грецьких держав класичного періоду [Завойкин 2013, с. 395, 418-419].

Спартокіди проводили виважену політику щодо нових земель. Так, містам Німфей та Феодосія було надано часткову автономію. Значення Феодосії підкреслював і титул Спартоکیدів – архонт Боспору і Феодосії, басилевс синдів, торетів, дандаріїв, псессів. Внутрішній устрій та місцева влада приєднаних варварських племен залишались незмінними. Громадянам боспорських полісів надавалися широкі права, а пантікапейська громада мала права на Народні збори та карбування монети. Прийняття до еллінської еліти місцевої знаті зумовило лояльність варварських племен у складі Боспорського царства. Зміцненню держави почала сприяти й зовнішня небезпека, що надходила від сусідніх племен скіфів [Завойкин 2013, с. 422].

Політична стабільність династії Спартоکیدів та зміцнення Боспору сприяли розвитку економіки. Як і в архаїчні часи, в її основі лежало землеробство. Від

кінця V ст. до н.е. поступово розширюється хора боспорських полісів, а також виникають нові сільські поселення. Саме до IV-III ст. до н.е. належить більшість відкритих сільських поселень Боспору. За Левкона I проходить перерозподіл ділянок земель та змінюється внутрішній устрій хори. Розширення території Боспорської держави зупинило напади скіфів, тому з'являється чимало неукріплених поселень. Вони налічували від семи до двадцяти будинків, що розташовувалися на відстані 30-50 м один від одного. Частина архаїчних поселень протягом IV ст. до н.е. зникає, а частина – видозмінюються. Замість старих будинків зводяться нові кам'яні [Кругликова 1975, с. 57-58; Завойкин 2013, с. 396].

У класичний період аграрне виробництво не тільки забезпечує потреби держави, а й виготовляє продукцію на експорт. У 394 р. до н.е. між Афінами й Боспором було укладено угоду про безмитну торгівлю та видачу злочинців, яка вивела взаємини між цими державами на новий рівень. Про велике значення експорту боспорського зерна до Афін свідчать встановлені в Афінах та Пантікапеї стели із подякою за безмитну торгівлю хлібом Сатиру I [Завойкин 2013, с. 307, 398].

Афіняни надавали боспорським правителям і аристократії громадянство та привілеї. Боспорська еліта брала участь в афінських релігійних святах, зокрема в елевсінських містеріях, що проходили в головному священному місці Деметри – Елевсіні протягом дев'яти днів місяця боедроміона (кінець вересня – початок жовтня).

У контексті контактів із Елевсіном може бути цікавим вотивний рельєф афінського скульптора із пантікапейського святилища, кінця V ст. до н.е. І. І. Саверкіна припускає, що цей рельєф міг бути виготовлений скульптором зі школи Фідія. На ньому зображена Деметра разом із дочкою Корою. Деметра сидить у профіль на троні, вкритому драпіруванням; на ній підперезаний хітон. Лівою рукою вона підтримує край одягу, права вільно опущена. Перед нею стоїть Кора-Персефона, правою рукою вона обіймає за шию Деметру. На Корі-Персефоні хітон і гіматій. У руці вона тримає факел. Напроти богинь стоїть в

профіль бородатий чоловік у профіль, вдягнений у хламиду, з факелом або посохом в руці, лівою рукою він притримує довгий ритуальний предмет. Поза ним дві закутаних у плащі дитини-адоранти з аналогічними предметами на плечах та юнак у плащі із факелом та аналогічним предметом (Додаток Д, рис. 3) [ОИАК 1859 с. 34; Pringsheim 1905, s. 17; Саверкина 1986, с. 154-155; Скржинская 2009, с. 97-98; 4; Русяева 2009, с. 124-125].

Стосовно інтерпретації ритуальних предметів серед дослідників немає єдиної думки. І. І. Саверкіна називає їх схожими на весла [Саверкина 1986, с. 154-155]. Німецький вчений Г. Прінгсгейм вважає, що це стилізоване зображення снопів або гілля мирту. Таке трактування влучно вписується у загальну композицію цього рельєфу [Pringsheim 1905, s. 18].

Такі зображення Персефони, Деметри, Іакха та учасників містерії з факелами трапляються як в Елевсіні, так і по всій материковій Греції. Світло факела в темряві символізувало щасливе потойбічне життя. Персефона вважалася богинею вогню, а сам вогонь відігравав важливу роль у землеробських обрядах. Відомо, що факели використовували не тільки в Елевсінських містеріях, а й на свята – на честь Іакха [Журавлев, Завойкин 2004, с. 107-108; Cosmopoulos 2003, p. 31].

А. С. Русяєва висловила припущення, що на пантікапейському рельєфному зображенні можна побачити завуальоване зображення боспорського басилевса, його старшого сина та онуків. Посох у руці басилевса символізує подорож, що здійснила родина від Боспора до Елевсіна. Те ж саме можуть символізувати предмети, схожі на весла. Ймовірніше за все, на думку дослідниці, на рельєфі зображено Сатира I та його синів Левкона, Горгіппа та Метродора. Саме вони зображувались на афінській мармуровій стелі 346 р. до н.е. [Русяева 2009, с. 125].

Отже, боспорські царі, маючи афінське громадянство, безумовно брали участь в елевсінських містеріях. Десять у IV ст. до н.е. Спартокіди починають вести свій рід від легендарного фракійського басилевса Евмольпа – сина Посейдона і одного з тих, хто був посвячений у таїнства самою Деметрою. Він став жерцем Деметри, а його нащадки успадкували право бути єдиними елевсінськими

жерцями [Гайдукевич 1949, с. 56; Скржинская 2009, с. 86]. М. В. Скржинська висловила доволі влучне припущення, що родинні зв'язки з Евмольпідами пов'язані із певним правилом. Для того, щоб іноземний громадянин отримав право брати участь в елевсінських містеріях, його мав всиновити хтось із афінян. Таким чином, когось зі Спартоکیدів було усиновлено представником роду Евмольпідів. Через це боспорський басилевс отримав можливість вести свій рід від відомого в усьому еллінському світі героя, а також виконувати жрецькі функції, як представник Евмольпідів у себе на батьківщині [Скржинская 2009, с. 87]. Участь правлячої династії та представників знатних боспорських родів у елевсінських містеріях, а також проведення обрядів за їхнім зразком на Боспорі виводить шанування культу Деметри на більш високий рівень [Вахрамеева 2018, с. 11; Вахрамеева 2018, с. 81].

Основним підтвердженням державного характеру культу є нумізматичні джерела. Саме від IV ст. до н.е. Пантікапей починає карбувати золоті та сріблені монети із зображенням колоса (атрибуту Деметри) та сатиром або грифоном [Анохин 1986, с. 140]. Існувало декілька варіантів пантікапейських монет із колосом:

а) золотий статер із головою сатира ліворуч або три чверті ліворуч на аверсі, та написом ΠΑΝ, зображенням грифона зі списом, ліворуч та колосом на реверсі. Сатира зображували як з бородою, так і без. На деяких монетах голову сатира прикрашав вінок [Анохин, 1986, № 91, 97, 102, 109, 115, 116; MacDonald, 1901, № 31, 39, 48, 54, 63] (Додаток Г.2).

б) золота гекта із зображенням голови сатира ліворуч на аверсі та написом ΠΑΝ, крилатим левом, ліворуч та колосом – на реверсі [Анохин, 1986, № 92; MacDonald, 1901, № 32]. (Додаток Г.3).

А. С. Русяєва не виключає, що у населення Боспору могли з'явитись власні міфи, які пов'язували Деметру та грифонів. Грифон вважався символом Аполлона, який для боспорян виступив покровителем колонізації Боспору та міста Пантікапей. Можливо, озброєний грифон був не тільки символічним захисником Пантікапею та Боспору, але й охоронцем боспорського скарбу –

пшеничного зерна. Ще одним доказом можливого зв'язку Деметри та грифонів, Аполлона та інших божеств, може виступати головний убір жриці Деметри з кургану Велика Близниця, де усі вищезгадані персонажі були зображені разом [Русяєва 2009, с. 107-108].

На відміну від Ольвії, де зображення Деметри широко представлено на монетах [Русяєва 2005, с. 361-364], на Боспорі майже не трапляються монети із зображенням богині родючості. Наразі є відомим лише феодосійський срібний діобол, на аверсі якого зображено Деметру у покривалі; на реверсі – колос та монограма ΘΕΥΔΟ [Мельников, 2000 С. 217, № 15.] (Додаток Г.1). Подібне зображення богині у покривалі розповсюджене в Ольвії. А. С. Русяєва підкреслює, що це саме гомерівський образ скорботної матері, яка шукає дочку [Русяєва 1975, с. 71-72].

4.2. Деметра в епіграфіці Боспору

До храму у Пантікапеї також належить постамент із присвятою жриці Креуси першої половини IV ст. до н.е.: «Креуса, дочка Медонта, Деметрі присвятила, будучи жрицею при Левконі – архонті Боспору і Феодосії та басилевсі синдів і всіх маїтів» (КБН. 8) (Додаток Д рис. 5), а також мармуровий постамент від статуї з присвятою жриці Деметри Аристоніки, другої половини IV ст. до н.е.: «Аристоніка, жриця Деметри, дочка Ксенокрита, присвятила Деметрі за свою дочку Деметрію» (КБН. 14) (Додаток Д рис. 6) [Русяєва 2009, с.111; Гайдукевич 1949, с. 158].

Цьому не суперечить напис із Пантікапея, присвячений Деметрі Фесмофорії «Така-то дружина ...сфена, присвятила Деметрі Тесмофорі при архонті Спартоку, сині Евмела» (КБН 18) (Додаток Д рис. 7) [Скржинская 2009, с. 66].

Тесмофорії – велике сільськогосподарське свято осінньої сівби на честь Деметри Тесмофорії (Законодавиці). М. Нільссон вважав, що це поняття пов'язане з функцією землеробства, як основи цивілізованого життя і покори законам. Однак первинне його значення дещо інше: «Θεσμ» – «те, що поклали», а в

складових назвах свят, що закінчуються на «-οφόρος», перша частина назви означає «те, що несуть у святковій процесії». У певний час року, можливо під час якогось свята в честь Деметри і Кори, в ями кидали свиней, а також інші атрибути родючості. Цей ритуал пов'язують із пастухом Евбулеєм, свині якого провалилися у прірву коли Аїд викрадав Кору-Персефону. Під час Тесмофорій їхні останки виймали, змішували з зернами посівів і складали на вівтарі, що символізувало воскресіння Кори-Персефони та повернення її із царства мертвих до живих. Цей обряд був відомий як в Афінах, так і в інших областях Греції. Саме від цього обряду, скоріш за все, утворилась назва свята Тесмофорії [Нильссон 1998, с. 35; Larson 2007, р. 70-71; Forstenpointner 2001, р. 50].

До свята допускались винятково вільні жінки, що жили в законному шлюбі. Керівництво всіма обрядами належало жриці Деметри. Геродот зазначає, що зміст обряду був таємним (Her., II, 170-171) [Larson 2007, р. 70].

У перший день свята, жінки збиралися в певному пункті та усі разом вирушали до містечка Галімут. По дорозі й після прибуття на місце обмінювалися жартами та глузуваннями. Аполлодор пов'язує це з міфологічним переказом про те, як скорботну Деметру розсмішила Ямба, служанка елевсінського басилевса Келія (Apoll.I, 5) [Larson 2007, р. 71]

У храмі Деметри в Галімуті наступного дня відбувалося свято, що, власне, й називалося Тесмофорії, де проводились обряди з жертвоприношенням останків свиней, зерна на вівтар, а потім розкиданням їх на полях. Подібні обряди проводились і під час елевсінських містерій. Метою цього обряду був добрий врожай. Крім ритуалів, пов'язаних із врожаєм, тут відбувались ще обряди, пов'язані з репродуктивною функцією жінок. Жінки сиділи та лягали на землю, яка на їх думку передавала їм свою родючість і давала надію на народження здорових дітей [Русяева 2009, с. 140; Larson 2007, р. 70].

11-го числа жінки поверталися до Афін, де свято тривало далі. Наступний день проводили в сумі та пості, причому, ймовірно, в цей день відбувалося особливе очисне жертвоприношення; а 13-го відбувалося частування жінок

розпорядницями свята та проходили веселоці, ігри, танці тощо [Латышев 1997, с. 132-133].

Свято на честь Деметри Тесмофори проводилось у Мілеті – метрополії Боспорської держави, тому, скоріш за все, саме звідси традиції Тесмофорії потрапили до Боспору. Але існують джерела, які свідчать про шанування Деметри Тесмофорії протягом класичного та ранньоелліністичного часу. Саме це дає підстави для обережного припущення, що популярність Тесмофорії здобули саме завдяки впливу Афін на Боспорське царство. Але навряд чи мешканці Боспору дотримувались усіх тих чітких правил, як у Афінах [Русяева 2009, с. 139-140].

Кінцем V-IV ст. до н.е. датуються більшість знайдених на території теменосу Німфею вотивів і графіті. Частина з них має присвяти Деметрі, інші – Діонісу, Гермесу та Гераклу, які входять до елевсінського кола. Серед графіті з іменем Деметри є фрагменти денця чорнолакового килика та вінець чаші з написами ΔΗΜΗΤ та ΜΗΤ (Додаток Γ.7,13,14) [Намойлик 2018, В3,4-6 рис. II.39; Толстой, 1953. № 110, 117, 120, 122]. Продовжують траплятися спільні присвяти Деметрі та Корі у вигляді літер ΔΚ. Таке графіті є на денці чорнолакової сільнички. Але напис читається неоднозначно та може розшифровуватися не як ΔΚ, а як ΑΝ, що може бути початковими літерами імені того, хто зробив присвяту в храм (Додаток Γ.17) [Намойлик 2018, В9, рис. II.40].

Із збірки храмових графіті Німфею цікавим є напис другої половини IV ст. до н.е. ΙΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΣ ΙΕΡΟΣ на внутрішньому боці тареля, який розшифровується, як «Священний (таріль) Деметри» (Додаток Γ.33) [Намойлик 2018, В1, рис. II.39; Толстой, 1953. № 123]. Повне ім'я Деметри є на стінці чорнолакового канфара ΝΝΑ ΔΗΜΗΤΡΙ - «така-то Деметрі (присвятила)» (Додаток Γ.34) [Намойлик 2018, В2, рис. II.39; Толстой, 1953. № 125; Емец, 2005. с. 109].

Особливу увагу слід приділити знахідкам на кітейському зольнику: на місці здійснення обрядів, присвячених Деметрі, знайдено фрагменти чорнолакового посуду з написами, які можна віднести до посвят Деметрі. Наприклад, це

фрагмент чорнолакового килика з Кітея з графіті ΔНМ на вінцях (Додаток Г.19, 28) та денцях сільничок ΔН (Додаток Г.22, 25) [Молев, Молева 2003, с. 253; Молев 2002, с. 147, 149, рис. 1.3,1.4; Молев 2010а, III.58, 29]. Такі написи з присвятами Деметрі трапляються аж до II-I ст. до н.е. Наявність серед знахідок графіті, що містять букви Δ і К, дозволяє розглядати такі монограми як спільні посвяти Деметрі та Кори. Вельми цікавим є фрагмент чорнолакового рибного блюда з написами Н і ІКХ (Додаток Г.20), що дозволяє обережно припустити спільне шанування Діоніса-Іакха та Деметри. Це може бути пов'язано з тим, що в міфології Іакх є найбільш пов'язаним із Деметрою та елевсінськими містеріями [Молев, Молева 2003, с. 253]. Ще одним підтвердженням шанування Деметри Кори та Іакха служить фрагмент чорнолакового рибного блюда з написами на внутрішньому боці ΑΡ, яке може бути як присвятою Артеміді, так і ім'ям власника та на зовнішньому боці – ΔН та ІКХ, які трактуються, як присвята Іакху та Деметрі (Додаток Г.21) [Молев 2010а, III.19]. Щодо Артеміді, то її храм був на території Елевсіну, а в Аркадії вона вважалась сестрою Персефони [Керенби 2000, с.90]. Цікавим є графіті на горлі хіоської амфори – ΤΡΙΑΔΙ (Триаді) (Додаток Г.27). Н. В. Молева влучно відзначила, що такою божественною тріадою, безумовно, виступає елевсінська тріада (Деметра, Кора-Персефона та Іакх) [Молева 2015, с. 106]. Хоча у елінській релігії є декілька тріад, загальний контекст знахідок кітейського святилища, дозволяє погодитися із припущенням Н. В. Молевой, щодо інтерпретації цього графіті. Також у кітейському зольнику трапляються окремі присвяти Іакху у вигляді літер ΙΑ на денцях посудин (Додаток Г.23,24, 29-32) [Молев 2002, с. 150; Молев 2010а, III.79,83, 74, 102, 72]. До речі графіті у вигляді трьох рисок, яке інтерпретується як присвята тріаді, було знайдено у святилищі Німфея (Додаток Г.35) [Намойлик 2018, F26, рис. II.53].

Як і Деметра, Іакх (Діоніс) був одним із найбільш відомих грецьких богів і відповідав за родючість землі. У міфології існувало чимало іпостасей Діоніса. Дві з них були пов'язані з елевсінськими богинями. Перший – Діоніс-Загрей, син Персефони та Зевса, – був убитий титанами. Як і Кора-Персефона, він повернувся з царства Аїда, тобто воскрес. Але найбільш важливу роль в Елевсінських

містеріях, особливо в V-III ст. до н.е. відігравав Діоніс-Іакх, син Зевса та Деметри [Русяева 1979, с. 72]. Як уже згадувалося вище, святкуванню його народження було присвячено один день у Великих містеріях.

У шарах кінця V-IV ст. до н.е. зростає кількість посудин із присвятами Деметрі. Саме у цей період їх знаходять не тільки при розкопках громадських сакральних комплексів, але й будинків. Такі графіті виступають джерелами культів родинного кола. Але більшість таких присвят не містить напису повного імені Деметри, що ставить під сумнів їх сакральну належність. В їхній інтерпретації дослідники в основному спираються на загальний контекст знахідки, а також на схожість із тими графіті, які мають точне визначення. За аналогією із давньогрецькими сакральними графіті, до присвят богині землеробства відносять лігатури Δ ΔН та можливо ΔΕ. Такі присвяти часто знаходили при розкопках як храмів, так і в домашніх святилищах Боспору. Присвята Деметрі може читатися на графіті ΗΔΕ на денці килика (Додаток Γ.12) [Намойлик 2018, В65, рис. П.44; Толстой, 1953. № 128].

Прикладом графіті із двоякою інтерпретацією може слугувати напис ΔН]ΜΝΤΡΙΟΥ на денці чаші. Це може читатися як присвята Деметрі або (килик) Деметрія (Додаток Γ.15 [Намойлик 2018, А93, рис. П.8; Горська, 2002. с. 116, № 10.] Також напис повного імені Деметри (ΔΗΜΗ..ΜΕ) є на канфарі, знайденому на подвір'ї садиби поселення Андріївки Південної, але як і з попереднім, тут теж неоднозначне прочитання, такий напис може значити «Деметрі (такий-то присвятив) мене» або «Деметрій (присвятив) мене». О. О. Масленников висловлює припущення, що з огляду на те, що графіті зроблено на денці, інтерпретація імені богині є більш вірною, а ім'я Деметрій також може свідчити про популярність богині землеробства [Зинько 2007, с 222; Кругликова 1975, с. 239, рис. 95; Масленников Сапрыкин 2007, с. 22, 3.2.].

Слід зазначити, що більшість із присвят Деметрі зроблено на денцях столового посуду. Вважається, що написи на денцях характерні саме для хтонічних культів, відтак такі графіті свідчать про популярність хтонічного культу Деметри в родинному колі [Соломонник 1978 с. 6; Горская 2002, с. 115].

4.3. Культ Деметри у громадських святилищах

IV-III ст. до н. е. не дарма називається періодом розквіту культу Деметри, адже саме на цей час припадає функціонування більшості громадських святилищ, пов'язаних із богинею землеробства.

V ст. до н.е. датується унікальна мармурова герма Деметри: обличчя спокійне та урочисте; пишне волосся спускається на спину, два пасма на плечі; голову богині прикрашав вінок із колосся. До речі, саме такі вінки приносили до храму та присвячували богині землеробства. Голову було знайдено 1882 р. на горі Мітрідат і, скоріш за все, вона стояла у храмі Деметри, символізуючи богиню родючості та землеробства (Додаток Д рис.4) [Соколов 1999, с. 40-41; Русяева 2009, с.111; Скржинская 2009, с. 30]. Всі знахідки, які пов'язують із святилищем Деметри у Пантікапеї, об'єднує єдина сюжетна лінія, яка свідчить про те, що воно було присвячене саме Деметрі Елевсінській. У класичний період роль Деметри Елевсінії зросла. Вона була не тільки покровителькою землеробства, а й всемогутньою Землею-Матір'ю, захисницею еллінів, яка дарує перемогу.

Продовжує своє функціонування святилище Деметри у Феодосії. Так, деякі архітектурні частини храму датуються IV ст. до н.е. До храму можливо належав торс від мармурової статуетки Деметри чи жриці богині [Петрова 2000, с. 234-235]. Достовірно невідомо, на честь якого бога був побудований феодосійський сакральний комплекс, адже тут здійснювалися культові дії, пов'язані з багатьма богами. Було знайдено багато графіті, але лише деякі з них дослідниця античної Феодосії, Е. Б. Петрова, із застереженням відносить до скорочених імен божеств (Деметри, Кори, Діоніса, Аполлона, Афіни та ін.) [Петрова 2000, с. 235-236].

Щодо знайдених при розкопках Феодосії виробів коропластів, то усі вони належать до загальновідомих типів теракот Деметри та Кори-Персефони, які широко побутували у цей період. Переважно це протоми-півфігури з руками на грудях (Ш.В) (Додаток А.1.5,4) [Кобылина 1970, с. 80, табл. 23,3.] Загалом,

популярність Деметри та Кори-Персефони у Феодосії видається цілком логічною, адже саме цей поліс був одним із великих центрів експорту боспорського зерна [Кобылина 1970, с. 79].

У класичний та ранньоелліністичний час функціонує sub-urban святилище Тірітаки, яке було побудоване ще у VI ст. до н.е. При його розкопках було знайдено багато протом і статуеток Деметри та Кори-Персефони IV-III ст. до н.е. Загальна кількість відкритих протягом усього існування святилища вотивних теракот – понад 200 предметів [Пругло 1970, с. 92; Русяева 2009, с. 115]. Більшість виробів IV- III ст. до н.е. – твори місцевих короластів. На той час у Тірітаці існувала власна майстерня. За іконографією вони не відрізняються від теракот інших центрів. Місцеві протоми невеликі за розмірами, зі схематичним зображенням рук на грудях та обличчям (III.B). Деталі змазані через багаторазове використання матриці. Але на деяких виробках є сліди обробки стекою, через що такі теракоти є багатшими на деталі [Пругло 1970, с. 91]. Однією з таких детально оброблених протом є півфігура з руками на грудях (III.B). Богиня одягнена у короткий пеплос та гіматій, що спадає смугами на плечі. Руки складені під грудьми, хвилясте волосся прикрашено розетою, у вухах – круглі підвіски [Пругло 1970, с. 94, табл. 38.2.].

Після пожежі V ст. до н. е., у першій половині IV ст. до н.е. було відновлено німфейське святилище. Воно розташовувалося на терасах, які між собою сполучалися сходами. Вхід до нього був оформлений у стилі іонійського ордеру. Над входом було зроблено напис «Теопропід, син Мегакла, цей вхід присвятив Діонісу, будучи агонифетом, при Левконі, архонті Боспору та Феодосії, і всієї Синдики, торетів, дандаріїв, псессів». Стає зрозумілим, що німфейське святилище стало місцем шанування багатьох різних богів, перш за все причетних до землеробських культів. У різних частинах комплексу відкриті численні вівтарі. Серед численних німфейських теракот Деметри та Кори-Персефони вирізняється півфігура із плодом у лівій руці та квіткою – у правій (III.A) (Додаток А.1.3,22) [Скуднава 1970, с. 87, табл. 31,3.]. Перш за все, вона цікава тим, що у богині одразу два атрибути в руках – плід і квітка. Вони дають підставу інтерпретувати

цю протому, як зображення Кори-Персефони. Але треба зазначити, що це може бути й Деметра, плід та квітка в руках якої символізують родючість. Таким чином, хоч ми не можемо точно визначити, яку конкретно богиню зобразив майстер, але атрибути в руках богині підкреслюють її землеробські функції. Отже, можна припустити, що цей вотив пов'язаний саме зі землеробським культом Деметри.

Непрямим свідченням проведення святкових церемоній на честь землеробських божеств у святилищі Німфея можуть слугувати знайдені тут фрагменти культових кошиків [Худяк 1962, с. 46]. Із малечку дівчата брали участь у землеробських святах. Коли вони дорослішали, то із знатних сімей обирали дівчат, які ставали канефорами (ті, що носять кошики). Вони йшли до вівтаря із кошиками, в яких лежали предмети, необхідні для жертвоприношення [Скржинская 2004, с. 93].

Наприкінці IV ст. до н.е. в південно-західній частині теменосу зводиться нове святилище, пов'язане, головним чином, з культом Афродіти Навархіди. Загалом від кінця IV ст. до н.е. змінюється характер приношень у німфейське святилище: протом стає менше, натомість збільшується кількість статуєток танцюючих жінок. Подібна картина спостерігається і в III ст. до н.е. [Скуднова 1970, с. 85]. Близько середини III ст. до н. е. святилище було зруйноване землетрусом і припинило існування [Русяева 2009, с. 131-132].

Загалом, жертвоприношення різним богам в одному храмі – типова ситуація для давньогрецького суспільства. Але, на нашу думку, такі приношення свідчать, насамперед, про популярність божества у родинних культурах. Адже такі приношення мають, перш за все, приватний характер і тому не дають змогу встановити ступінь шанування божества на рівні громади поліса.

Ще одним прикладом шанування елевсінських богинь в інших святилищах може слугувати храм Афродіти Апатур у Фанагорії. Будівля, яку було зведено в іонійському стилі, датується IV ст. до н.е. Значна кількість теракот не була пов'язана з культом Афродіти. Це були зображення Деметри та Кори, кабірів та Артеміді [Долгоруков 1970, с. 79-80]. Ці знахідки можуть вказувати на те, що в

цьому храмі відправлялись землеробські культу. Таке (пропущений іменник) є цілком логічним, адже в давньогрецькій релігії, особливо в елліністичний період, відбувалось синкретичне злиття функції Деметри, Кори-Персефони, Афродіти. Таким чином, культ Афродіти набув хтонічних та землеробських функцій. Крім того, у класичний та елліністичний періоди Афродіта входила до кола Елевсінських богинь [Русяєва 2009, с. 19-20].

У першій половині IV ст. до н. е. на території Кітейського сакрального комплексу збудували теменос із кам'яною огорожею. Всередині теменоса знайдено два хтонічні вівтарі, у вигляді ям, що заповнювались пожертвами. Біля теменосу – напівкруглий майданчик з круглим вівтарем. До південної стіни прилягав жертвний стіл. Н. В. Молева, проаналізувавши знахідки теменосу, зробила висновок про шанування тут Деметри, Кори, а також інших богинь, пов'язаних з і землеробством: Афродіти, Артеміди, Матері богів, Геракла, Діоніса тощо. Так, тут було знайдено статуетки Афродіти та Матері богів (Кібели) із левеням. Все це, на думку дослідниці, вказує на вплив елевсінських містерій на культ Деметри, адже усі ці богині входили у коло елевсінських божеств [Петрова 2000, с. 191; Молева 2015, с. 105].

Вотивні приношення у святилищі Кітея не відрізняються від вотивів, пов'язаних із землеробськими культурами в інших сакральних комплексах Боспорської держави. Це – теракоти, глиняні моделі хліба, фалічні хлібці, мініатюрні посудинки [Молева 2015, с. 106]. Якщо в архаїчних шарах переважали статуетки типу «богиня на троні» (I.B.1), то у класичний час переважають протоми-півфігури з руками на грудях (III.B). Ця картина є характерною для усього Боспору. Більшість теракот сильно фрагментовано. Представлені й цілі вироби короластів. Наприклад, теракота Деметри у стефані та покривалі з класичним строгим спокійним виразом обличчя, яку було знайдено у східній частині сакрального комплексу в шарах IV-III ст. до н.е. (Додаток А.1.4,31) [Молева 2015, с. 107]. Унікальною є протома-півфігура (III.B), що походить з гончарного центру на Егейських островах. Її також було знайдено на території східної частини святилища разом з іншими теракотами. Теракоту було

виготовлено в односторонній матриці та оброблено стекою. На голові богині полос та покривало. Правою рукою богиня тримає покривало на рівні грудей. Обличчя – овальне з прямим носом, великими очима та губами. У правому вусі – сережка. На полосі та шиї – сліди білої обмазки, на губах – залишки червоної фарби (Додаток А.1.4,32) [Молева 2015, с. 106-107].

У попередньому розділі вже йшлося про знахідки світильників при розкопках кітейського святилища та їх зв'язок із елевсінськими обрядами. За підрахунками Н. В. Молевої, близько 70% світильників Кітея, були знайдені саме у святилищі. Багато з них відносяться до часу розквіту культу Деметри. Так, у шарах другої половини V – IV ст. було знайдено 102 світильники. Майже всі вони мають сліди використання [Молева 2015, с. 105-106]. Н. В. Молева порівняла остеологічний матеріал зольника: в першій половині IV ст. до н. е., порівняно з кінцем V – початком IV ст. до н. е., зменшується кількість кісток свині (з 12% до 5%). Проте з'являються кістки птахів (приносили жертву Афродіті) – близько 20% - та собаки (приносили жертву Матері богів (Кібелі)). Найбільше знайдено кісток великої рогатої худоби та коней. Їхня питома вага в часі не змінювалась (близько 40%) [Молева 2002e, с. 190-191]. Щодо кісток свині, то серед них переважають ноги та щелепи. Це дало змогу Н. В. Молевій зробити висновок щодо проведення тут ритуальних трапез: у жертву богині приносилися голова та ноги тварини, так звані маркувальні частини тварини, а м'ясо готувалося для трапези. Додатковим підтвердженням її висновків стають знайдені при розкопках зольника глиняні вотивні фігурки свиней [Молева 2015, с. 105].

У 1966 р. при розкопках центральних кварталів Мірмекія було відкрито приміщення з вівтарем IV ст. до н.е., назване дослідниками «святилище Деметри». Саме тут, ще в архаїчні часи, було побудовано сакральний комплекс, зруйнований у другій чверті V ст. до н.е. («зольник-І») [Бутягин 2004, с. 48-53]. На жаль, під час цього польового сезону помер В. Ф. Гайдукевич, тому тривалий час матеріали розкопок не були приведені до ладу. Ці трагічні обставини та погане збереження пам'ятки ускладнили аналіз та реконструкцію плану святилища. Але, завдяки плідній роботі Л. Ф. Силантьєвої, А. М. Бутягіна, Д. Є. Чистова, маємо детальний

опис цієї будівлі. Будівля, яка зведена на початку IV ст. до н.е., складалася із чотирьох приміщень та базувалася на попередніх архаїчних кладках. Д. Є. Чистов припускає, що будівельники уявляли собі приблизний план будинку, який згорів, і тому спробували частково його відтворити. У південно-західному куті приміщення знаходилася піч, поруч із якою на глинобитному узвишші були відкриті уламки жаровні. В середині приміщення навпроти входу був розташований вапняковий вівтар, внутрішня частина вівтаря була заповнена світлою глиною. З трьох сторін по кутах вівтаря були відкриті невеликі ямки, які дозволяють припускати наявність легкої дерев'яної конструкції типу навісу, що прикривав вівтар. Саме тому Д. Є. Чистов вважає, що це приміщення являло собою невеликий відкритий дворик. На початку другої чверті IV ст. до н.е. будівля святилища зазнає реконструкції та збільшується за площею (Додаток Д рис. 8) [Бутягин 2000, с. 238-240; Чистов 2004 с. 132-134; Чистов 2006, с. 391-392]. У зольному насипу вівтаря було знайдено світильники, а також ритуальні поховання собак. Це вказує на відправлення тут хтонічних культів [Денисова 1981, с. 108-109].

У 2003 р. при розбиранні залишків кладки стіни храму було зроблено несподіване відкриття. В кутку стін 360-318 приміщення з вівтарем було знайдено скарб – бронзовий глечик, що містив дев'яносто дев'ять статерів. Збереження монет неоднорідне, деякі з них сильно потерті, інші практично не мають слідів обігу [Чистов 2004, с. 135-136]. А. М. Бутягін вважає, що ці гроші належали храму й були заховані за невідомих обставин [Бутягин 2004 с. 54].

Є декілька гіпотез пов'язаних із монетами та злитками, що були знайдені у храмах. Перша полягає у тому, що святилище виконувало роль скарбниці, своєрідного банку. Інша припускає, що монети чи злитки могли бути вотивними приношеннями, платнею божеству за послугу. Мірмікейський глечик з монетами міг бути, як скарбом, так і приношенням, яке зробили при реконструкції храму [Karatas 2018 с. 60-61].

Але храм проіснував недовго. Святилище припинило функціонувати десь у третій чверті IV ст. до н.е. [Чистов 2006, с. 125-127]. На його місці сформувався

«зольник-II», який датується IV-III ст. до н.е. Площа «зольника-II» наближалася до 600 м², а потужність – понад 2-3 м. Тут було знайдено чимало теракотових жіночих статуєток, особливо протом Деметри та Кори-Персефони, здебільшого місцевого виробництва. Представлено кілька типів: богиня на троні (I.B.1), архаїчні та класичні протоми-бюсти (II.A; II.B) та протоми-півфігури з руками на грудях (III.B). Але в межах типу вони мають власні іконографічні варіанти. Так, наприклад, у протом-півфігур руки або складені у ритуальний жест, що підкреслює груди, або одна рука на грудях, а інша підтримує покривало чи гіматій [Денисова 1981, с. 33]. Так майстер підкреслював материнські функції Деметри, як годувальниці усього людства (див. Розділ II). Одягнені богині у гіматій, на голові – полос.

Серед імпортих теракот слід відзначити протому з оголеними грудьми та плечима (III.B). Руками богиня підтримує покривало: правою під грудьми, лівою – біля обличчя. На правій руці – браслет. Датується знахідка IV ст. до н.е. [Денисова 1981, с. 29]. Привертає увагу статуєтка богині, що сидить: одягнена у хітон та гіматій, до грудей вона пригортає дитину (I.A.2). В. І. Денисова інтерпретує її як Кору-Персефону з Іакхом, за аналогією з давньогрецькими статуєтками з Делоса та Коринфа (Додаток А.1.2,15) [Денисова 1981, с. 31, табл. XI,а.]. Тут слід зазначити, що в деяких міфах він виступав як син Персефони, а в деяких – як син Деметри. Отже статуєтка також може зображувати Деметру із Іакхом, а не Кору-Персефону.

Також було знайдено різноманітні статуєтки дівчат. За глиною, вони ідентичні й доповнюють одна одну. В. І. Денисова відносить їх до танагрських статуєток, хоча при цьому наголошує, що подібні теракоти можуть бути пов'язані з Деметрою Тесмофорою, адже такі зображення знаходили у її святилищі на Пніксі (Афіни). Отже, як і наголошує сама дослідниця, належність цих глиняних статуєток є дискусійною [Денисова 1981, с. 39].

В. Ф. Гайдукевич зробив припущення, що мірмекійський зольник, швидше за все, є частиною великого культового комплексу. На його думку, він не тільки

відігравав роль вівтаря, на якому спалювалися жертвоприносини, а ще й сюди зносилися культові предмети, які стали непридатними [Гайдукевич 1952, с. 43].

У своїх дослідженнях Д. Є. Чистов доводить, що приміщення IV ст. до н.е. – це не святилище, а, швидше за все, приватна оселя. Але виняткові розміри комплексу, наявність у будинку особливої кімнати («ойкосу») змушують припускати особливу роль та місце його господарів у цивільній громаді. Мова цілком може йти про знатний рід, історія якого була тісно пов'язана з історією Мірмекія протягом кількох століть [Чистов 2006, с. 99-133].

Висновки Д. Є. Чистова мають свою логіку. Проте в його гіпотезі є певні недоліки. Якщо допустити, що це приміщення є приватним будинком знатної особи, яку поважали громадяни поліса, стає незрозумілою поява на місці цього будинку зольника із теракотами Деметри та Кори-Персефони. Адже місце для вотивних приношень вибиралось не випадково, воно несло певне сакральне навантаження. Таким чином, поява цього великого зольника вписується у «сакральну гіпотезу», тим більше таке проведення обрядів, пов'язаних із шануванням Деметри на зольнику, не є новим для Боспору, а є характерним для землеробсько-хтонічних культів.

До IV ст. до н.е. відноситься заснування храму Деметри у Горгіпії. Воно належало до *sub-urban* святилищ, адже розташовувалося поза містом. При його розкопках у 1965 р. було виявлено близько ста уламків погрудних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони з покривалом на голові, яке спадає на плечі (II.B), та з притиснутими до грудей руками (III.B). Подальші розкопи виявили ще декілька десятків теракот елевсінських богинь. Серед них були й статуетки Деметри-Куротрофос (Матері), яка позбавляє безпліддя і вшановується як заступниця молодих жінок (I.B.2) [Петрова 2000, с. 29; Буркерт 2004, с. 66; Шевченко 2008, с. 142,]. У IV-III ст. до н. е. тут, ймовірно, було місце для вотивних приношень. Глина багатьох статуєток ідентична місцевій глині світло-бежевого відтінку, на зламі – сіра або помаранчева, з дрібними темними включеннями та блискітками, що може бути непрямим підтвердженням наявності в Горгіпії центру виробництва виробів короластики. Крім того, при розкопках

було знайдено форми для відбитка лицьової сторони теракот і печі для випалення. Найбільш ранні з них датуються IV ст. до н.е. [Кругликова 1977, с. 52-53; Алексеева 1997, с. 139; Алексеева 2009, с. 18; Алексеева 1987с. 20].

Разом із зображеннями Деметри та Кори-Персефони були знайдені чорнолакові посудини IV ст. до н.е. На денцях деяких із них гострим предметом нанесено імена богів. На деяких є графіті Δ, які можна тлумачити як посвяти Деметрі. Судячи зі залишків культових приношень, храм Деметри знаходився на околиці міста, біля початку міського некрополя. Можливо, святилище Деметри було вже поза міськими стінами [Тахо-Годи 1989, с. 139].

Як і раніше, елевсінський культ двох богинь чітко простежується у святилищах Майська гора та Берегове-4. У центрі культової площадки Берегового-4 виявлено три великі розколини в скелі з підтесаними напівкруглими краями, заповнені золою, теракотами, моделями фалічних хлібців, глиняними коржами, маленькими горщиками, кістками свиней і поросят, що датуються кінцем V-IV ст. до н. е. [Завойкин 2006а, с. 61-62]. Описані вище предмети змушують думати про те, що на Боспорі могли відбуватися обряди, подібні до елевсінських. Такі ж культові предмети використовувалися при святкуванні Тесмофорій. Також на можливість проведення подібних обрядів вказує розколина поблизу Німфейського теменосу.

У IV-III ст. до н.е. на території сакрального комплексу Майська гора було побудоване приміщення (довжина – 12 м, ширина – 9,3 м), що інтерпретувалось І. Д. Марченко як храм в антах. Від будівлі залишилися кладки двох стін (західної та північної). У північній стіні було зроблено дверний отвір завширшки 1,4 м. Західна стіна з одного боку закінчується виступом-антом, що дозволяє припустити, що вхід до приміщення могли обрамляти дві колони [Марченко 1963, с. 87]. Поряд із будівлею з західного боку було відкрито мурування з кам'яних блоків, що нагадує вівтар у німфейському святилищі, який також був розташований на захід від святилища [Марченко 1963, с. 89].

Від IV ст. до н. е. в матеріалах короластики цих святилищ починають переважати, витісняючи статуетки типу «богиня на троні». Т. А. Ільїна,

досліджуючи теракотову пластику святилища Майська гора, виокремила типи протом, що належать до IV-III ст. до н.е.: 349 аттичних протом-бюстів (II.B) та 17 протом-півфігур із руками на грудях (III.B) [Егорова, Ильина, Кутинова 2008, с. 263].

Святилища на честь Деметри засновуються не тільки у містах, а також на території хори Боспора. Більшість із них можна виявляти завдяки знахідкам вівтаря та теракот. [Ручинская 2017, с. 116]

Прикладом такого сільського теменосу може стати сакральна споруда, що її було відкрито при розкопках поселення Завітне-V у 2009-2011 р. Л. Г. Шепко та С. Л. Соловйов віднесли його до типу *extra-urban* святилищ (Додаток Д рис. 9-10) [Шепко, Соловьев 2012, с. 471-272; Вахонеев, Соловьев 2019, с. 98]. Під час розкопок цього поселення було знайдено теракоти різного ступеню збереження. Деякі з них стосуються культу Деметри. Так, наприклад, у 2003 р. були знайдені теракоти другої половини V ст. до н.е. У ямі № 2 – теракота у формі свині, в ямі № 3 – фрагмент статуетки богині на троні (I.A.1) [Шепко 2006, с. 121-128]. До кінця V – початку IV ст. до н.е. відноситься фрагмент протоми (II.B). Збереглося зображення кисті лівої руки, підведеної до лівої частини грудей (III.B). Цей фрагмент нагадує Деметру або Кору-Персефону [Шепко 2006, с. 121-128; НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2009/145]. У 2010 р. на території теменосу було знайдено сім півфігур Деметри, які належать до типу «богиня з руками на грудях»(III.B) (Додаток А.1.9,7-10) [Шепко, Соловьев 2012, с. 471].

Що стосується статуєток свиней, то їх знаходили також при розкопках Пантікапея, Кітея, Німфея та інших міст. Свиню приносили в жертву Деметрі, щоб уберегти посіви від шкоди. Скидання свиней в печеру або розколину символізувало сходження Персефони в підземний світ [Сапрыкин 1983, с. 68]. Крім цього, як вже зазначалось вище, свиня мала чимале значення в елевсінських ритуалах, а також у Тесмофоріях та Скірофоріях. До початку свята порося разом з глиняними чи хлібними фалами, зміями та гілками рослин спускали до печери чи ями. А під час свята жінки виймали згнилі рештки свині та змішували їх із зерном на вівтарі [Русяева 1975, с. 63].

Дуже цікавим є сакральне місце у гроті на вершині гори Сююрташ, поблизу Приазовського городища IV – II ст. до н.е. При розкопках гроту було знайдено обпалену теракоту богині в полосі IV – III ст. до н.е. (П.В), велику кількість кераміки, печину, світильники, кістки тварин. Загалом знайдені предмети датуються IV – III ст. до н.е., крім світильників, які відносяться до VI – V ст. до н.е. [Масленников 2005, с. 357-367]. О. О. Масленников схиляється до висновку, що тут могло бути невелике святилище жіночого божества [Масленников 2005, с. 369]. Згідно з міфами, зажурена Деметра сховалася в печері (Paus VII I, 42, 2). Еллінські святилища на вершинах або в печерах на честь Деметри Мелайни неодноразово згадуються у Павсанія (Paus VIII, 42,3).

У таких храмах підтримували вогонь, приносили в жертву фрукти та мед [Масленников 2005, с. 369] (Paus VIII, 9, 1). А теракота могла бути випаленою не випадково, а символізувала Деметру Мелайну (Чорну), тобто одягнену в траур (Paus VIII, 42, 1). Про сакральне значення гроту свідчать знайдені старі світильники, бо для культової практики давніх греків було характерним використання речей, що вийшли з повсякденного побуту [Масленников 2005, с. 369].

Окрім святилищ, давні греки на честь богів ставили ще й вівтарі. Прикладом такого вівтаря на честь богині землеробства може слугувати монументальний вівтар у Порфмії. Вівтар знаходився у центральній частині розкопу на невеликій височині та складався із світлих вапнякових блоків. Довжина блоків – 1,37 м, ширина – до 0,70 м, висота – до 0,65 м. Біля вівтаря було знайдено фрагмент теракоти жіночого божества у хітоні (Додаток А.1.8,3). Ця протома, особливості конструкції вівтаря, а також знайдений в основі вівтаря фрагмент боспорської черепиці з клеймом *ΚΡΑΤΙΡΟ* (Σ) дали змогу датувати споруду IV ст. до н.е. Дослідники зазначили, що такі вівтарі на Боспорі є характерними для пізньоархаїчного часу, але трапляються вони і в пізніший період [Вахтина 2010, с. 48; Сон, Столяренко 2010 с. 47-48]. З огляду на те, що період існування цього вівтаря припадає на період розквіту та державної підтримки культу Деметри,

можна обережно припустити, що землеробським божеством, на честь якого було засновано вівтар, була саме Деметра.

Отже протягом класичного та ранньоелліністичного часу продовжували існувати громадські святилища на честь Деметри, які були засновані ще в архаїчний час. В цей період відкриваються й нові сакральні комплекси (Горгіпія, Завітне-V, грот на горі Сюрташ). До категорії *urban* святилищ належать комплекси у Пантікапеї, Кітеї, Мірмекії; до *sub-urban* святилищ – в Німфеї, Тірітаці, Фанагорії (Майська гора), Горгіпії; до *extra-urban* святилищ – Берегове-4, Завітне- V, грот на горі Сюрташ (табл. 4.2).

Якщо порівняти дані у таблиці святилищ архаїчного часу (табл. 3.2) та святилища класичного та ранньоелліністичного часу (табл. 4.2), то одразу помітно, що зберігаються традиції щодо будівництва сакральних комплексів на околицях міста чи на території хори. З одного боку, це свідчить про розвиток боспорських релігійних світоглядів у загальноеллінському просторі (адже така ж картина характерна для давньогрецьких святилищ), а з іншого – про збереження уявлень про хтонічну іпостась богині родючості.

Urban святилища	Sub-urban святилища	Extra-urban святилища
Пантікапей	Німфей	Берегове-4
Мірмекій	Майська гора	Завітне- V
Кітей	Феодосія	Грот на горі Сюрташ
	Тірітака	
	Горгіпія	

Таблиця 4.1. Боспорські святилища Деметри у класичний та ранньоелліністичний час

4.4. Прояви родинного культу Деметри у теракотах

Подібно архаїчному періоду, наймасовішим джерелом культу Деметри є теракоти Деметри та Кори. Порівняно з попереднім періодом, матеріал короластики збільшується як кількісно, так і якісно. Архаїчний тип «богині на

троні» набуває свого розвитку. Так, у моделюванні обличчя зникають архаїчні риси, композиція стає більше деталізованою (див. Розділ 2). Від IV ст. до н.е. активно розвивається місцеве виробництво теракот. Продовжують своє функціонування майстерні короластів у Пантікапеї та Фанагорії; також з'являються нові центри боспорської короластики у Феодосії, Німфеї, Тірітаці тощо. Наприклад, у Горгіпії, де було знайдено чимало виготовлених із місцевої глини теракот, а також форми для відбитку лицьової сторони теракот і печі для випалення. Відтиск більшості місцевих теракот є нечітким, без додаткової обробки стекою. Найбільш ранні з них датуються IV ст. до н.е. Глина світло-коричнева з домішками слюди [Алексеева 1997, с. 52-53; Цветаева 1968, с. 139; Алексеева 2009, с. 18; Кругликова 1974, с. 44-45].

Горгіпійські протоми мали свої власні особливості: широкий головний убір, який зливався із покривалом, незвичайна форма сережок, круглі наліпи [Кругликова 1974, с. 45]. Це може свідчити про те, що грецькі майстри не були обтяжені суворими канонічними рамками і могли доповнювати іконографічний образ богині, виходячи зі власних творчих міркувань. І. Т. Кругликова провела статистичний аналіз статуєток і протом Горгіпії та виявила, що їх можна поділити на три групи: перша – місцеві, горгіпійські теракоти – близько 40-45 %; друга – вироби інших боспорських майстерень (Пантікапей, Фанагорія, Тірітака тощо) – десь 40-45 %; третя – імпорتنі теракоти – не більше 15 % [Кругликова 1974, с. 44].

Так, на прикладі Горгіпії можна побачити, що місцеве виробництво майже повністю задовольняло потреби населення у культовій малій пластиці. Імпортна продукція, радше за все, орієнтувалась та відповідала потребам заможних верств населення, адже була якісніша і водночас дорожча.

Статистичний аналіз теракот класичного та ранньоелліністичного часу з каталогу (Додаток А), показав, що із 439 теракот класичного часу: 44 – належать до імпортних, 376 – до місцевих, 19 – невідомого виробництва. Таким чином, кількість місцевих теракот майже у вісім разів переважає привезені. На відміну від архаїчного періоду, де імпортні вироби короластів належать до різних

центрів виробництва, вибірка імпортованих теракот класичного часу представлена майже одним центром – Афінами. Така ситуація є характерною для багатьох міст Північного Причорномор'я. Для прикладу, можна навести аналіз теракот Північно-Західного Причорномор'я (Ольвія, Тіра та ін.), здійснений А. С. Русяєвою. Для архаїчного часу є характерним переважання двох центрів: Родоса та Аттики. Крім них, траплялись вироби Коринфа, Самоса та Іонії. У класичний період домінує короластика Афін [Русяєва 1982, с. 20-21].

Подібно архаїчним теракотам, ми також маємо справу із фрагментами виробів, які відносять до невідомого центру. Скоріш за все, судячи із кольору та якості глини, більшість із них належить до творів місцевих короластів (таблиця 4.1).

Центр виробництва	I. А. 1	I. А. 2	I. В. 1	I. В. 2	II. А. 1	II. А. 2	II. В	II. С	III. А.	III. В	III. С	IV. Т.	Всього
Родос										1			1
Афіни	5	4	5				7	1		10	1	1	34
Коринф				1									1
Мала Азія	3		1				1						5
Прієна											1		1
Фасос										1		1	2
Боспор	6	2	13	2			40	118	49	134	3	9	376
Невідомо			2							9		8	19

Таблиця 4.2. Розподіл боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони за центрами (кінець V-початок III ст. до н.е.)

Прикладом імпортованих теракот може слугувати аттична протома-півфігура Деметри (III.C). Богиню зображено фронтально з опущеними уздовж тіла руками.

На голові стефана. Хвилясте волосся розділене прямим проділом, два пасма спадають на плечі та груди. Обличчя овальне. Ніс прямий, підборіддя округле. Очне яблуко трактоване пласко. Є невеликий отвір для підвішування. Виріб було розбито на п'ять фрагментів та склеєно. Втрачено частину волосся праворуч над оком. На стефані праворуч – невеликий відкол. Сліди білої обмазки є на стефані, волоссі, верхній частині обличчя, шиї та грудях. З лівої сторони над чолом, у поглибленнях волосся по облицюванню, фіксується розпис пурпуром (Додаток А.1.1,19) [Силантьєва 1974, с. 18, табл. 6; Ханенко, 1907, с 19, табл. XIV, 852; Штительман, 1970, с 203, рис 1-2]. Аналогів цій протомі на теренах Північного Причорномор'я немає. Подібні до неї теракоти знаходимо в каталозі короластики Британського музею [Higgins 1954, p. 30. 186 tab. 91.701].

Одним із найбільш поширених сюжетів серед протом Деметри та Кори є протоми з руками на грудях (Ш.В). Іконографічні канони зображення Кори-Персефони є дуже близькими, а в деяких випадках ідентичними до зображень Деметри. Це зумовлено елевсінським характером шанування та найменування богині родючості та її дочки, як «двох богинь».

Вивчення міфологічних уявлень та вірувань, а також їхня відповідність в іконографії дозволяють розв'язати деякі питання канонічності образу Кори-Персефони. Як вже зазначалось, такі предмети в руках богині, як квітка, вінок, плід, згідно з міфологією, можна віднести до традиційних ознак Кори. Такий іконографічний образ Кори представлено у протомі, що її було знайдено при розкопках Пантікапея (Ш.А). У руках богині – квітка чи плід гранату. На голові богині полос, на який зверху накинуто плащ. Датується теракота IV ст. до н.е. (Додаток А.1.1,24) [Силантьєва 1974, с. 18, табл.7,2]. Протоми богині із квіткою або плодом у руці, які можна інтерпретувати як зображення Кори-Персефони (Ш.А), були популярними на території Боспору. Наприклад такі теракоти знаходили при розкопках Фанагорії [Кобылина, 1974б, с. 21]. (Додаток А.2.1,24) [Кобылина, 1974б, с.25, табл. 23.3]. Гермонаси. (Додаток А.2.4,3) [Коровина 1974, с. 40, табл. 46.3].

У класичний час збільшується кількість знахідок теракот Деметри та її дочки при розкопках будинків. Наявність у домашніх святилищах слідів культу богині є цілком логічною, адже життя більшості власників цих будинків пов'язане із землеробством. Теракоти елевсінських богинь та учасників містерій були знайдені при розкопках таких поселень, як Героївка-1, Південно-Чурубашське та Нижнє-Чурубашське-2 (хора Німфея), Октябрське, Госпіталь (хора Пантікапея) тощо [Зинько 2007, с. 223].

Так, при розкопках Єлизаветівського городища на Дону, було знайдено чимало теракот Деметри та Кори-Персефони. Однією зі значних знахідок серед скульптур дрібної пластики є фігурка богині, яка сидить на троні (І.В.1.), з приміщення 52 будинку 13. Богиня сидить на троні з хрестоподібними виступами, ноги спочивають на підставці. На голові – полос. Пишне волосся розділено по центру на дві частини, пасма спадають на плечі. У правій руці - фіала, в лівій – конусоподібний предмет. Гіматій, спускаючись вниз по спині, проходить під правою рукою та складками лежить на колінах. Аналогів подібних зображень багато в різних пам'ятках Північного і Північно-Західного Причорномор'я, але жодна з теракот не повторює саме цю (Додаток А.2.8,9) [Язовских 2001, с. 90-92]. Слід зазначити, що серед знахідок є традиційні зображення богинь Деметри та Кори-Персефони. Це протоми-півфігури з одностороннім рельєфом. Їх висота 12-13 см. Глина рудо-коричнева, без включень, на зламі черепка – тришарова, з чорно-сірим кольором. Протоми передають образ жіночого божества. Волосся високо підібране та пишним валиком обрамляє обличчя. На голові – стефана, поверх якої накинуто гіматій. Він опускається донизу, огортаючи плечі та спину. Права грудь оголена. Ліве плече і грудь закриті гіматієм, ліва рука притримує його край. Праву руку піднято до грудей, і її пальці складені так, немов вони тримають якийсь дуже тонкий предмет (ІІІ.А) (Додаток А.2.8,10-24) [Язовских 2001, с. 90-92].

Подібні теракоти знаходили при розкопках багатьох будинків у різних містах і сільських поселеннях Боспорського царства. Вони могли бути як привізними, так і місцевого виробництва. Наприклад, у Героївці на хорі Німфея в

одному шарі знайдено поряд дві протоми. Перша – імпортна: богиню зображено у полосі та покривалі; права рука підтримує покривало біля грудей (Ш.В). Друга – боспорського виробництва: відтиск нечіткий, без додаткової обробки стекою (Додаток А.1.9,13-14) [Кругликова 1970, с. 103 табл. 46.5,8].

Ситуацію, характерну майже для всіх боспорських сільських поселень, демонструє Андріївка Південна, що входить до хори Пантікапея. Тут відкрито понад двадцять приміщень і подвір'я садиби IV-III ст. до н. е. Зі знахідок, пов'язаних з культом Деметри, можемо відзначити фрагменти протом богині з руками на грудях (Ш.В), а також голівку Кори-Персефони боспорського виробництва. Теракота порожниста, на шиї – суцільна. Права частина полоса та голови втрачені, шия і нижня частина голови ззаду пласко зрізані, деталі обличчя та зачіски стерті, ніс дуже короткий. [Кругликова 1970, с. 105, табл. 47,3;5-6]. Крім теракот двох богинь, в ямі V-IV ст. до н. е. виявлено статуєтку малоазійської Матері богів (Кібели) цього ж часу [Кругликова 1970, с. 104].

4.5. Елевсінські божества у похованнях

Що стосується пам'яток, пов'язаних із поховальним обрядом, то до IV ст. до н.е. належать відомі розписи кургану Велика Близниця, який знаходиться поблизу Цукурського лиману. Розкопки кургану Велика Близниця тривають від 1864 р. Окружність кургану – 340 м, а висота – 15 м. У кургані виявлено три поруч розташовані кам'яні склепи, з характерними для IV ст. до н. е. перекриттями. Стіна II склепу була прикрашена розписом: по верхній частині стін склепу проходив фриз з рослинними візерунками, а в похоронній камері – на плиті, що замикала склепіння – фронтальне погрудне жіноче зображення на синьому тлі. Квіти та колосся пшениці, які жінка тримає в руках, засвідчують, що це Деметра (Додаток Д рис. 11) [Кобылина 1961, с. 31; Зинько 2007, с. 115]. Образ Деметри наповнений величчю та спокоєм. Голова розташована в фас, великі карі очі спокійні, широко відкриті, у руках вона тримає квіти. У цьому зображенні втілюється той іконографічний образ богині землеробства, який склався в мистецтві

класичної Греції, - матері, розумної та справедливої богині, яка втілює у своїй особі кращі людські якості [Бритова 1956].

На думку Є. А. Савостіної, у розписі Деметри – гарантія майбутнього відродження, тому що богиня у своїй хтонічній іпостасі не просто очікує небіжчика, а й шукає його – як і дочку свою Кору, щоб, як і Кору, повернути до життя; таким чином, основна ідея всього комплексу полягає у вірі, що після смерті людину чекає нове життя [Савостина 2009, с. 81-85; Зинько 2007, с. 115].

У склепі I виявлено багате поховання жриці в ритуальному одязі. Голову її прикрашав золотий головний убір. До нижнього краю полоса прикріплялися скроневі підвіски. На диску кожної сережки зображено богиню Фетиду, що везе на морському коні, у супроводі дельфінів, викувану Гефестом зброю Ахілла. Шию прикрашали два золотих намиста. На руках було по золотому браслету, які склалися з кручених кілець, що закінчуються двома левами. Надзвичайно ошатним був одяг жриці: близько двох тисяч нашивних золотих бляшок різної форми та розмірів – на сукні. Серед бляшок є платівки з поясним зображенням Деметри, Кори, Геракла, бляшки з головою Афіни, Геліоса; чимало бляшок зображує дівчат, які виконують священний танок [Передольская 1955, с. 54-56]. На наш погляд, зображення на бляшках можуть бути пов'язані з елевсінськими містеріями.

Крім відомих типів зображень Деметри та її дочки, у комплексі теракот з Великої Близниці, є й інші, які на думку деяких дослідників можна віднести до культу елевсінських богинь. Наприклад, теракота старого й дитини у святкових шатах. А. О. Передольська висунула гіпотезу, що ця теракота може бути пов'язана з обрядами посвячення дітей «біля вогнища» у священному дворі храму Деметри на Елевсіні. Спочатку, подібна посвята була привілеєм тільки елевсінських жрецьких родин, а потім і багатих знатних афінян у віці від восьми до чотирнадцяти, які обиралися за жеребом. Таким чином, старий може трактуватися як жрець-куротроф [Передольская 1955, с. 56-59].

Непрямі підтвердження популярності на Боспорі культу елевсінських богинь можна спостерігати в розписах привізних пелік. Наприклад, розпис

червонофігурної пеліки з Павлівського кургану поблизу Керчі IV ст. до н.е. зображує посвяту в елевсінські містерії (Додаток Д рис. 12-13) [Скржинская 2009, с. 89-90]. Детальний опис пеліки зробив Л. Стефані [ОАК 1859 с. 139-141]. Загалом, до цієї пеліки неодноразово зверталось чимало дослідників. Інтерпретацію сюжетів розписів цієї посудини здійснила М. В. Скржинська [Скржинская 2009, с. 115-117].

На одній стороні пеліки можна побачити ключових персонажів елевсінських містерій. У центрі композиції зображено Деметру, яка сидить із посохом у руці. Біля неї стоять Кора-Персефона та оголений хлопчик Плутос з рогом достатку. Деметра, одягнена в хітон і гіматій, на голові – полос з рельєфними візерунками, на шиї – намисто, а на руці – браслет. Кора-Персефона напівоголена, одяг закриває її нижче поясу, на голові – вінок, на шиї – намисто, спирається на невисоку колонку й тримає у руці великий палаючий факел. За спиною Деметри стоїть Евмолп з факелами в руках. На голові у нього – вінок з листя.

Зверху, над головою Деметри розміщено зображення Тріптолема у крилатій колісниці з колоссям у руках. Поруч з Кору-Персефоною сидить жінка, яку одні дослідники вважають богинею Землі Геєю, інші – Фемідою, треті – Реєю. Ліворуч Деметри зображено Афродіту з крилатим Еротом. Дещо вище – фігура оголеного Геракла з палицею в руках і в миртовім вінку. На думку дослідниці, мирт нагадує про посвячення героя в елевсінські містерії і про те, що він удостоївся цього першим серед не афінян. Праворуч Кори-Персефони стоїть оголений Діоніс в плющовому вінку, який спирається на тирс. Він обіймав важливе місце у містеріях, особливо у IV ст. до н.е., саме коли художник розписував цю посудину [Скржинская 2009, с. 115-117].

На іншому боці вази – узагальнене зображення якогось моменту містерій. Центральне місце займає Афіна в шоломі, зі щитом в руці. Над головою богині – крилата Ніка. М. В. Скрижинська висловила припущення, що Афіна тут уособлює провідну роль Афіньської держави у святкуванні Елевсінських містерій [Скржинская 2009, с. 117]. Також дослідниця наголошує на певній ролі Афіні в

міфологічних переказах: в одних варіантах міфу розповідалося, що Афіна разом з Корою збирала квіти, коли Аїд викрав дочку Деметри (Ном. Нумн. V, 424; Paus. VIII, 31, 2), в інших – богиня супроводжувала Деметру в пошуках Кори (Eur. Hel. 1309-1317) [Скржинская 2009, с. 117].

Ліворуч Афіни зображено сцену народження божественної дитини Іакха чи Плутоса та передача її в руки Гермеса. М. В. Скрижинська вважає, що тут художник зобразив той момент містерії в ніч з 21 на 22 боєдроміона, коли головний жрець проголошував: Володарка народила священну дитину, Бріма - Бріма, що означає: сильна народила сильного [Скржинская 2009, с. 118]. Обряд священного шлюбу і народження дитини в різних варіантах відомий у багатьох народів. Вважалося, що дійсний або символічний шлюб між чоловіком і жінкою, що зображують богів, і оголошення після цього про народження дитини сприяє родючості ґрунту, тварин і людей. [Скржинская 2009, с. 117-119]

У класичний час, як і в архаїчний період, теракоти Деметри та Кори-Персефони знаходять при розкопках некрополю. До середини V ст. до н.е. відноситься протома богині (П.В) із ґрунтової могили №12-14 на Довгій скелі (Пантікапей). Покривало спускається з голови на плечі. Хвилясте волосся розділене вертикальними різьбленими лініями. Виготовлена у формі, однобічна, має біле блискуче облицювання; є червона фарба на волоссі [Силантьева 1974, с. 16, табл. 2,2].

Унікальною для Боспору і для Північного Причорномор'я загалом є місцева групова статуетка трьох богинь, що її було знайдено в могилі на горі Мітридат (І.В.2). Датується вона кінцем V-IV ст. до н.е. Богині сидять поруч в урочистих позах. На головах – полоси, одягнені в тонкі хітони та гіматії, які лежать дрібними складками. Фігура ліворуч піднімає край гіматія над плечем. На її плечі лежить рука середньої фігури, що обіймає її. Богиня праворуч, закутана в гіматій, притискає руку до грудей; у руці плід або квітка. Виготовлено в стертії формі, знизу прямокутний отвір. Знахідку склеєно, бракує голови однієї з богинь [Силантьева 1974, с. 17 табл. 5,2.; ИАК, 1909, с. 22-23]. А. С. Русяєва висловила припущення, що це зображення Деметри, Кори та Персефони. Спочатку Кора та

Персефона були різними богинями. Перша була пов'язана із землеробством і була дочкою Деметри, друга була виключно володаркою підземного світу. З розвитком землеробської релігії та формуванням основного міфу про Деметру, в основі якого лежить ідея про вмирання та воскресіння природи, ці дві богині злилися в одну Кору-Персефону. Дівчина Кора, землеробська богиня, після викрадення та одруження з Аїдом стає жінкою, та отримує друге ім'я Персефона – володарка підземного світу та заступниця померлих [Русяєва 1975, с. 52].

З Елевсінськими богинями пов'язаний комплекс теракот із ґрунтової могили № 70/16 у пантікапейському кургані. Тут було знайдено півфігуру IV ст. до н.е. (Ш.С). Богиня одягнена у тонкий високо підперезаний хітон з рукавами. Хвилясте волосся зачесане назад [Савостина 1974, с. 22 табл. 14.3]. Поряд з нею знайдено аттичну статуетку жінки, яка сидить на камені. Гіматій закриває фігуру з головою. З-під гіматія можна побачити хітон [Савостина 1974, с. 22, табл. 14,4]. Залишається не зовсім зрозумілим, чи то є просто жінки, чи богині. Але, якщо взяти за аналогію комплекс теракот у архаїчному домі в Тірітаці, то можна зробити припущення, що протома може бути Корою-Персефоною, а статуетка зображує Деметру в скорботі. За міфом, Деметра, коли прийшла до Елевсіна у людському вигляді, сіла на камінь біля колодязя, де її знайшли жінки, які привели її до царя Елевсіну. Потім цей камінь отримав назву каменя скорботи (Hom. Hymn. V 96-102).

Комплекс елевсінських теракот був відкритий при розкопках сирцевої могили на некрополі Фанагорії. Тут було знайдено шість лекіфів та одинадцять теракот. Серед них Деметра із Корою (I.B.2) та протома Деметри, Афродіта з Еротом на плечі, Аполлон, танцівниці та юнак. Лекіфи були виготовлені у вигляді Афродіти, Сфінкса, Сирени, крилатого демона, жіночої фігури та птаха [Панкратова 2009, с. 260-261]. Є. Г. Панкратова пов'язує цей комплекс із культом Афродіти, хоча, на нашу думку, він є значно ширшим і, скоріше, належить до хтонічних культів.

Також у могилах знаходили глиняні «брязкальця», які відносять до окремої групи теракот. Т.М. Шевченко підняла питання їх призначення та віднесла їх до

оберегів. Дослідниця простежила схожість із культовими зображеннями у малій пластиці та висловила слушне зауваження о збереженості «брязкальц», яка протирічить їх визначенню як іграшок для немовлят, адже у такому випадку вони б не дійшли до нас у цілому вигляді. Одне із боспорських «брязкальц» V - IV ст. до н.е. із зображенням дитини походить з могили Пантікапея та на думку Т. М. Шевченко може інтерпретуватися, як зображення Іакха і таким чином має відношення до Елевсінських містерії [Шевченко 2014, с. 229-230, 239-240].

Культ Деметри у поховальному обряді простежується не лише на міському некрополі, але й при розкопках сільських могильників. Так, біля с. Октябрське було відкрито садибу IV – III ст. до н.е., яка належала громадянину Пантікапею. Розмір садиби – близько 4-4,5 га. Такі розміри характерні для садиб пересічних громадян полісу. Поблизу садиби знаходилась група курганів, в одному з яких було знайдено теракоту Деметри [Кругликова 1975, с 56-58].

Висновки. Таким чином, період від кінця V ст. до початку III ст. до н.е. можна назвати періодом розквіту культу богинь родючості в Боспорській державі. Це пов'язано із державницькою політикою Спартоکیدів, які підняли культ Деметри на державний рівень, та з економічним життям Боспорського царства, а також тісними зв'язками з Афінами. Простежується виразний елевсінський характер культу Деметри. Поява епіграфічних написів і символів Деметри у нумізматиці дозволяє говорити про набування землеробським культом статусу державного.

Обрядова сторона культу Деметри у Боспорській державі кінця V – початку III ст. до н.е. відповідала загальноеллінським сакральним традиціям. Тут набули популярності та подальшого розвитку традиційні функції Деметри, як хтонічної богині, покровительки землеробства та законодавиці. Хтонічні ідеї в культі Деметри знайшли своє яскраве відображення в поховальній обрядовості, їх пов'язують з вірою в безсмертя душі. Необхідно наголосити на тому, що у світогляді боспорян Деметра була, перш за все, богинею землеробства із хтонічними функціями.

РОЗДІЛ 5

ЗАНЕПАД КУЛЬТУ ДЕМЕТРИ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ОСТАННІХ СПАРТОКІДІВ ТА МІТРИДАТІВСЬКОЇ ДОБИ

5.1. Економічна криза і трансформація культу Деметри в елліністичний період

Від III ст. до н.е. спостерігався повільний спад економіки та зменшення території Боспорського царства. Після смерті Перісада I між його синами – Сатиром, законним спадкоємцем, та Евмелом – розв'язалася міжособна боротьба, в ході якої Сатир загинув. Його сім'ю було страчено, тільки син Перісад утік до скіфського царя Агара. Престол зайняв Евмел. Він укріпив втрачені протягом війни позиції Боспору в античному світі. Але вже за його спадкоємців Боспорська держава почала поступово занепадати [Виноградов, Горончаровский 2008, с. 91].

Правління Перісада II ознаменувалося зникненням з обігу золотої та срібної монети, запровадженням мідних грошей. Це призвело до зменшення авторитету Боспору в античному світі [Молев 1994, с. 64]. Хоча деякі дослідники вважають, що початком грошової кризи слід вважати останнє десятиліття IV ст. до н.е., адже першими проявами фінансових проблем стало різке зростання випуску пантікапейських мідних монет зі зображенням сатира. У III ст. до н.е. обсяг монет з міді збільшується на тлі зникнення з обігу золота й срібла [Терещенко 2010, с.59-61]. Серед вчених немає єдиної думки щодо причин кризи. До них відносять:

- появу на грецькому ринку дешевшого єгипетського хліба;
- невдалу монетну політику боспорських правителів;
- війни зі скіфами та вторгнення сарматів [Кругликова 1975, с. 101-102].

Криза спричинила зміни в аграрних відносинах. Більшість сільських поселень були покинуті. Так, протягом III – початку II ст. до н.е., з 276 відомих поселень європейської хори Боспору 233 припинили своє існування. Частина поселень знищено в ході військових конфліктів (можливо, зі скіфами чи сарматами, або внаслідок міжусобиць), але більшість було просто залишено

мешканцями [Масленников 2015, с. 75]. Це призвело до руйнації та перерозподілу землеволодіння, яке існувало у вигляді селищ і садиб. Натомість з'являються укріплені поселення і фортеці, що були центрами округів, куди звозили продукцію з навколишніх підконтрольних їм земель. Водночас система поселень на азійській частині Боспору майже не змінилась [Сапрыкин 2017, с. 138].

Отже, кількість експортного зерна значно зменшилась [Молев 1994, с. 37]. Так, якщо при Левконі I обсяги вивозу зерна сягали 400 тис. медимнів, то на початку III ст. до н.е. постачання скоротилось до 15 тис. медимнів [Терещенко 2010, с. 58]. Скорочення експорту було зумовлене не тільки зменшенням території боспорської хори, а й погіршенням торгівлі з варварами. В цей період у Північне Причорномор'я вторглися сармати, що спричинило згорання греко-скіфської торгівлі. Для боротьби з сарматами між скіфами і Боспорським царством було укладено союз, який підкріплювався династичними шлюбами [Молев 1994, с. 37, 43].

Ще однією причиною економічної кризи на Боспорі стала зміна кліматичних умов [Stolba, 2005. p. 398]. У III ст. до н.е. почав підніматися рівень моря та було затоплено частину островів, що викликало міграцію населення на піднесені ділянки [Матишов, Новенко, Красноруцкая 2012, с. 49]. Від середини III ст. до н.е. до I ст. до н.е. встановлюється посушливий клімат, який призвів до погіршення врожаю [Молев 1994, с.38; Демкин, Удальцов, Демкина, Хомутова 2011, с. 33]. Водночас головний союзник Боспору, Афіни, втрачає політичне й економічне лідерство у світі. Замість них на міжнародну арену виходять Родос, Кос, Александрія Єгипетська, Пергам, Делос та інші. Від III ст. до н.е. Боспорське царство встановлює торговельні й культурні зв'язки з Єгиптом. У другій половині II ст. Боспор розгортає активну торгівлю хлібом з Понтійським царством [Молев 1994, с. 98].

Грошова криза була частково подолана за Левкона II (230-220 рр. до н.е.). Він відновив карбування золотих і срібних монет. Цікаво, що іменував він себе не архонтом, а басилевсом. Після Левкона II державою керував архонт Гігієонт. Він також випустив власні золоті й срібні гроші, що посприяло остаточному виходу із

грошової кризи. Це добре позначилось на економічному стані держави: відновлено будівництво, сільське господарство та виробничо-промислові майстерні [Молев 1994, с. 72].

У II ст. до н.е. внаслідок послаблення Боспорської держави Танаїс здобуває автономію. С. А. Молев висловив припущення, що у цьому йому допомогли сармати. Адже ослаблення Боспору, союзника скіфів, відповідало їхнім зовнішньополітичним інтересам. Крім того, зі складу Боспорського царства виходять меотські племена [Молев 1994, с. 43]. Криза, яка почалася в III ст. до н.е., загострилася ще більше. Адже однією з її причин стало скорочення експорту боспорського зерна через втрату територій, на яких вирощувалась пшениця. Меотське зерно складало основу хлібних запасів країни, тож його різке скорочення звело нанівець зовнішню торгівлю Боспорського царства [Улитин 2011, с. 282, 284-285].

Зміни в політиці та економіці торкнулись релігійного життя Боспору. Культ Деметри і Кори-Персефони поступово втрачає свою популярність серед населення, поступаючись культам Афродіти й Кібели. Проте зображення Деметри і її атрибутів трапляються на боспорських монетах і за доби еллінізму. Це дозволяє припустити, що державний статус культу все ж таки зберігався.

Так, до початку III ст. до н.е. відносяться золоті гроші з зображенням голови сатира у вінку ліворуч на аверсі та грифоном зі списом ліворуч, колосом та написом ΠΑΝ на реверсі (Додаток Г.8) [Анохин 1986, № 116; MacDonald 1901, № 63]. Ці монети зникають з обігу у зв'язку з грошовою кризою при Перисаді II. Карбування атрибутів Деметри було відновлено у II ст. до н.е. За часів правління Спартока V (200-190 pp. до н.е.) із колосом на реверсі карбували такі монети:

- мідний тетрахалк із зображенням Аполлона на аверсі, колосом та написом ΠΑΝ на реверсі (Додаток Г.9) [Бурачков 1884, таб. XXII, рис. 146-147];
- срібний пентобол із головою Аполлона у вінку, праворуч на аверсі; напис ΠΑΝ та зображення грифона, колоса, ліворуч на реверсі (Додаток Г.11) [Анохин 1986, № 162; MacDonald 1901, № 129];

- срібний тріобол із зображенням голови Аполлона, праворуч на аверсі; на реверсі – колос вертикально (Додаток Г.12) [Анохин 1986, № 163; MacDonald 1901, № 131];

- мідний тетрахалк – на аверсі – голова бика три чверті праворуч; на реверсі – колос ліворуч, плуг та напис PAN (Додаток Г.13) [Анохин 1986, № 165; MacDonald, 1901, № 140].

Періодом правління Перисада V (125-115 рр. до н.е.) датується срібний діобол із головою Афіни праворуч на аверсі; на реверсі ліворуч зображено колос та монограму PAN (Додаток Г.14) [Анохин 1986, №181; MacDonald 1901, № 154].

У 109-107 рр. до н.е. Перисад V, останній боспорський цар із династії Спартоکیدів, передав боспорський престол понтійському царю Мітрідату VI Евпатору. Причинами добровільного переходу під владу Понтійської держави дослідники вбачають політичну нестабільність, послаблення влади Спартоکیدів, втрату територій, економічний занепад і вимагання данини з боку сарматів [Сапрыкин 2017, с. 139]. Мітрідат VI зміцнив полісне землеволодіння, хоча для Понтійської держави є характерним царське володіння землею; Пантікапей, Фанагорія, Горгіппія зберегли органи полісного управління і право карбувати монету. Але вже протягом 80-75 рр. до н.е. полісні володіння були обмежені й цар, на правах верховного землевласника, приступив до зміцнення царського землеволодіння та посилив контроль над полісами. Мітрідат VI обмежив посередництво міст в торгівлі зерном і встановив прямі контакти з верхівкою варварських племен. Одночасно він почав залучати на службу варварів і найманців з інших областей Понту. Внаслідок такої політики представники варварського оточення Боспору і вихідці з союзних Мітрідату регіонів активно осідали на царській хорі та вливались до боспорського суспільства [Сапрыкин 2017, с. 140].

У Понтійській державі, до складу якої увійшов Боспор, населення шанувало і грецьких, і місцевих божеств. Елевсінський культ простежується у Східній Анатолії та грецьких приморських містах. Але він не мав державного статусу, адже образи елевсінських богинь не трапляються на понтійських монетах.

Правителі Понту підтримували, перш за все, малоазійські вірування. Мітрідат Евпатор широко розповсюджував та зробив офіційним культ Діоніса, але у його синкретичній іпостасі. Однією з причин невключення Деметри до офіційного пантеону вважається збереження у деяких регіонах її грецької іпостасі, без домішок культів іранських та інших, близьких до неї, божеств. Це робило її культ неприйнятним для негрецького населення і не сприяло консолідації понтійського суспільства [Сапрыкин 2009, с. 179, 185, 193-194].

Після входження Боспору до складу Понтійського царства про шанування Деметри на державному рівні свідчить Павло Орозій, який розповідає про землетрус 63 р. до н.е., що стався під час святкування Мітрідатом VI Евпатором свята на честь Деметри (Цецери) «Когда Митридат широко отмечал Священные Цереалии, на Боспоре произошло вдруг весьма сильное землетрясение, которое привело, как сообщается, к страшному разрушению городов и деревень» (Переклад В. Тюленев) (Adv. Pag. VI. 5.1.).

Також на користь зберігання державного характеру культу Деметри на Боспорі свідчить той факт, що атрибути богині землеробства продовжують карбувати на монетах. Відомі два мідні тетрахалки із зображенням колосу часів Мітрідата VI Евпатора. На аверсі першої монети праворуч зображено голову Артеміди, ліворуч – лук і сагайдак. Вгорі можна побачити карбування у вигляді колосу; на реверсі – напис "ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΤΩΝ" і зображення лані (Додаток Г.15) [Анохин 1986, №192]. На аверсі другого зразка праворуч міститься голова Діоніса у вінку, згори викарбувано колос. На реверсі – тринога і тирс, праворуч і ліворуч – монограма "ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΤΩΝ" (Додаток Г.16) [Анохин 1986, № 202a].

До часів правління Динамії II відноситься монета із зображенням на аверсі самої богині Деметри у полосі. Зображення оточене вінком. На реверсі праворуч видно голову бика, ліворуч – монограму ΒΑΕ (Додаток Г.17) [Анохин 1986, № 272; Фролова 2010, с. 255; MacDonald 1901, № 235].

Отже, напрошується висновок: хоча на рівні Понту культ елевсінських богинь не мав державного статусу, його дотримувалися в Боспорі, оскільки культ Деметри та Кори-Персефони мав високий статус у домітрідатівські часи, а

збереження старих традицій на тлі поступового введення нових зміцнювало владу Понту та сприяло інтеграції боспорських земель до Понтійської держави.

Культ Деметри та її дочки не залишався незмінним, адже процеси змішування релігій, що відбувалися в усіх елліністичних державах, торкнулися і елевсінських богинь. Міфологічний образ Деметри в елліністичний час набуває людських рис. Гімн Каллімаха «До Деметри» відрізняється від гомерівського гімну саме людським співчуттям богині: якщо в гомерівському гімні горе богині було таким великим, що людині його неможливо було досягнути, то у гімні Каллімаха воно стає зрозуміло звичайним людям, які теж можуть переживати такі почуття (Call. VI.10-12) [Зелинский 1996]

А. А. Тахо-Годі зазначає, що для Каллімаха є характерним не тільки олюднення богині, а й перетворення міфу на повчальну дитячу казку. Гімн наповнено простими людськими емоціями – горем та співчуттям богині, що страждає від втрати дочки, а також радіщами людей, яких Деметра навчила землеробству [Тахо-Годи 1988, с. 335].

Яскраве олюднення міфу можна побачити у епітафії I ст. до н.е. – I ст. н.е., де доля померлої незаміжньої дівчини порівнюється з історією Кори, яку викрав Аїд та зробив своєю дружиною та володоркою підземного світу. Померлу фактично прирівнюють до богині Кори-Персефони (КБН 130).

Для еллінізму є характерним захоплення містичними культурами, обрядами, тому тогочасні Елевсінські містерії були однією з можливостей доторкнутися до містичного. Популярності елевсінській релігії додавало й те, що вона легко розширює коло елевсінських божеств. Також у цей період зміщуються пріоритети із сакрального до морального, що й виступило головною відмінністю елевсінської релігії, порівняно з класичним та архаїчним періодами [Зелинский 1996]

До елевсінського пантеону увійшла Кібела і Ма-Велика Мати. За своїми функціями ці малоазійські богині близькі до Деметри. Але Кібела шанувалась також і в своєму «чистому» вигляді. Так, у календарі Амасії один із днів було присвячено їй. Окремо від цього свята стоїть анатолійська тріада землеробських богинь – Деметра, Кібела і Ма. Також у Понті відомі свята, пов'язані з Деметрою

та Кору-Персефоною – на честь еллінських богинь робились присвяти. Отже, з одного боку, ми маємо справу з синкретизмом образів Деметри й Кібели, а з іншого – з окремішнім шануванням цих богинь. С. Ю. Сапрыкін, вивчаючи культури Понту, припустив, що еллінське та еллінізоване населення поклонялося Деметрі й Кори, а фрігійське та пафлагонійське – Кібелі [Сапрыкин 2009, с. 189-190].

Кору-Персефону іноді ототожнювали з Європою, адже її, як і Кору, було викрадено, але не Аїдом, а Зевсом. У свою чергу, Європа, як і Персефона, мала хтонічні функції, а на її зображення можна натрапити при розкопках некрополю. С. Ю. Сапрыкін в якості прикладу шанування Європи та Кори, наводить елліністичну синопську вазу-урну, прикрашену головами дівчат-кор, оточених квітами і аканфом, з рельєфним зображенням Європи, що тримає щит, сидячи верхи на бику [Сапрыкин 2009, с. 186].

В елліністичний період на території Понтійського царства поширилося вшанування Кори-Ісиди. Злиттю культів грецької та єгипетської богинь сприяла подібність їх функцій, як покровительок родючості, відродження природи й душ померлих у підземному світі. Зображали Кору-Ісиду в короні з колосків, бутонів і квітів [Сапрыкин 2009, с. 186-187]. Також Кору ототожнювали з богинею Тюхе. Образ Кори-Тюхе пов'язаний з родючістю та міфологічним життям Кори до її перетворення в Персефону. До зображень цього образу відносять статуетки дівчат з рогом достатку [Сапрыкин 2009, с. 187-188].

Внаслідок злиття культів Гери, Афродіти, Великої Матері-Деметри, Кори-Персефони, сформувався образ синкретичної богині родючості та всього суцього, який представлено на монетах Сезама і Кромн, синопських теракотах тощо. Її зображали у високій стефані, прикрашеній розетами, бутонами, квітами, пальметами, листям аканфа [Сапрыкин 2009, с. 185-186].

Боспорське царство не було унікальним, адже процеси змішування культів проходили у всіх елліністичних державах. Наприкінці II – на початку I ст. до н.е., внаслідок взаємовпливу еллінської та культур інших народів, на Боспорі сформувалася нова етнокультурна спільнота [Молев 1994, с. 31]. В релігійній площині відбувається розширення місцевого пантеону за рахунок шанування

«нових» божеств, які у своїх функціях частково дублювали «старих». О. А. Завойкін у причинах такого релігійного синкретизму вбачає глобальну перебудову боспорського суспільства за часів економічної кризи і військово-політичних змін у державі [Завойкин 2007, с. 184]. Свідченням спільного шанування Деметри з іншими богинями може слугувати німфейське графіті на чорнолаковій посудині III–II ст. до н.е. з написом: ΟCCTPATΩNΔHMHTPI PAK THN - «Стратон за обітницею (присвятив цю посудину) Деметрі, ..., Гераклові, ... (?), Афродіті» або «Стратон, виконуючи / виконав жрецькі обов'язки, (присвятив цю посудину) Деметрі, ..., Гераклові, ... (?), Афродіті» [Горская, 2002. с. 116. № 11.; Намойлик 2018, В103, рис. II.47]

Від III ст. до н.е. культ Деметри та Кори-Персефони поступово втрачає свої домінуючі позиції та частково замінюється культурами Афродіти, Кібели та інших божеств землеробського кола. Також послабила шанування Деметри релігійна політика Мітрідата VI, який широко пропагував культ Діоніса [Сапрыкин 2009, с. 319-324].

5.2. Матеріали святилищ, як свідчення синкретизації культу

Про зміни в традиції шанування Деметри та Кори-Персефони свідчать матеріали громадських святилищ. Продовжує своє функціонування святилище Деметри у Німфеї. Але воно перебуває в занепаді. Археологічні розкопки показали, що від III ст. до н.е. кількість та якість вотивних приношень поступово зменшується. В. М. Скудна пов'язує це зі скороченням хлібного експорту в Боспорській державі. Німфейський сакральний комплекс проіснував до II ст. н.е. [Скудна 1970, с. 85].

Більшість теракот, виявлених при розкопках сакрального комплексу того часу, належить до місцевого виробництва. Пов'язано це з тим, що саме на добу еллінізму припадає час розквіту боспорської короластики. Керамічне виробництво стає масовим, збільшується розмаїття сюжетів і якість виробів. Відтак попит на імпортовані керамічні вироби знизився [Котина 2016, с. 369]. В

елліністичний період з'являються різноманітні статуетки жінок. Переважно це – зображення танцюристок, одягнених у хітон і гіматій. Також трапляються фігурки жінки в плащі, яка сидить на скелі [Скуднава 1970, с. 85]. Антикознавці відносять такі статуетки до типу жанрових [Кобылина 1961, с. 72]. Створюючи їх, майстри орієнтувались, насамперед, на малоазійські зразки. Знаходження жанрових теракот на території сакрального комплексу підтверджує їхній вотивний характер.

Подібні глиняні фігурки містилися в багатьох боспорських святилищах, наприклад у пантікапейському антовому храмі елліністичного часу. А. В. Котіна вважає, що це було святилище Діоніса, культ якого посів провідне місце в боспорському пантеоні елліністичної доби, і також пов'язує знайдені там жіночі статуетки з вотивами [Котіна 2016, с. 369].

Не припиняє свого існування і святилище у Кітеї. Археологічні розкопки показали, що в своїй основі обряд жертвоприношень залишається майже незмінним. Натомість в ньому з'являються риси, які відбивають зміни у релігійному житті боспорян. Від другої половини IV ст. до н.е. тут простежується релігійний синкретизм: одночасно з Деметрою та Корою-Персефоною шанують Геракла, Діоніса, Афродіту, Ма, Кібелу та інших божеств [Молева 2002, с. 73]. Культ Кібели виявляє себе у Кітейському святилищі ще від кінця V – початку IV ст. до н.е. Пов'язані з ним ритуали відправлялись на тих же місцях, де проводили обряди на честь Деметри. За іконографією Кібела подібна до Деметри, але має власні атрибути (фіала, левеня) [Молев, Молева 2003, с. 253]. Від III ст. до н.е. обожнення Афродіти починає домінувати. Н. В. Молева пов'язує це з наданням їй культу державного статусу й подібністю до хтонічної іпостасі Деметри. Так, Афродіту іменували Хтонією та Маланідою, що підтверджує її зв'язок з хтонічною Деметрою. Загалом, боспорський культ Афродіти Уранії мав яскравий синкретичний характер і поєднував у собі риси Деметри, Кори-Персефони та Кібели [Молева 2002, с. 78-81].

В елліністичних шарах кітейського сакрального комплексу трапляються пантікапейські статуетки типу «богиня на троні» (I.B1). Найпізніші з них датуються кінцем I ст. до н.е. – початком I ст. н.е. Іконографічний образ богині

відповідає загальногрецьким традиціям: на голові – стефана і покривало, вираз обличчя спокійний [Молев, Молева 2003, с. 254].

Попри занепад культу Деметри, порівняно з класичним часом, в елліністичних культурних шарах елевсінського святилища Берегове-4 теракоти Деметри та Кори-Персефони домінують. Переважно це статуетки типу «богиня на троні» (I.B) та парні композиції (I.A.1) [Завойкин 2006, с. 158].

Серед жіночих теракот трапляються статуетки дівчини з гусаком (чи качкою) і виноградом. За сюжетом їх можна віднести до «жанрових», але О. А. Завойкін висунув гіпотезу щодо їхнього культового призначення. Він зробив семантичний аналіз атрибутів. Так, виноград, безсумнівно, прив'язаний до символіки Діоніса. Гусака та качку дослідник пов'язує з Корою-Персефоною. Зазначивши, що подібні сюжети характерні також для Афродіти, Кібели, О. А. Завойкін, як відправну точку для інтерпретації бере загальний контекст пам'ятки, де елевсінські культу відправлялись із кінця VI – початку V ст. до н.е. [Завойкин 2006, с. 159].

В якості аргументу він наводить легенду в переказі Павсанія: німфа Геркіна та Кора грали у гаю Трофонія, що в Беотії. Геркіна випадково випустила гусака, якого тримала в руках, і він утік до печери. Кора увійшла туди та зловила гусака під каменем. Тоді з-під цього каменю пішла вода й утворилася річка. Автор зазначив, що на березі річки є храм Геркіни та статуя дівчини з гусаком (Paus IX, 39, 2-3) [Завойкин 2006, с. 164]. Як відомо, печери вважались входом до підземного царства, а річка, яку відкрила Кора-Персефона, стала своєрідним сполученням між світом мертвих і живих. Таким чином, на думку О. А. Завойкіна, гусак Геркіни визначив долю Кори – стати дружиною Аїда, царицею Персефоною, та поєднати в собі два світи: живих та мертвих. Отже, статуетка дівчини з гусаком може тлумачитися як зображення Кори-Персефони з гусаком Геркіни [Завойкин 2006, с. 164].

Цю інтерпретацію вчений також доводить, спираючись на місцезнаходження святилища – повз нього проходила міграція диких качок та лебедів. Відомо, що наприкінці літа й на початку осені птахи збираються на акваторії Таманської і

Донської затоки. Цю картину могли спостерігати й боспоряни, адже маршрут птахів з того часу кардинально не змінювався [Завойкин 2006, с. 164]. Можна додати, що на користь культового значення образу дівчини з гусаком свідчить і той факт, що на площі Берегового-4 не знайдено жодних залишків господарчої діяльності. Отже, знахідка жанрових побутових статуєток не вписується у загальний контекст цієї пам'ятки. У II–I ст. до н.е. Афродіта, як богиня землеробства, виступає на рівні з Деметрою та Корою-Персефоною. Її зображення з Еротом, голубом або яблуком трапляються при розкопках Берегового-4. Афродіта увійшла до кола елевсінських божеств ще в класичний період, але роль землеробського божества вона почала відігравати саме за елліністичної доби. О. А. Завойкин вважає, що змішуванню культів Деметри та Афродіти сприяло значне поширення серед боспорського населення хтонічного культу Афродіти Уранії, яка була покровителькою дітонародження, родючості рослин і дерев. Тобто, за своїми функціями вона наближалась до Деметри та входила до кола землеробських божеств [Завойкин 2007 с. 180-182].

Окрім Афродіти, в елліністичних шарах Берегового-4 можна знайти відгомін шанування Кібели та Діоніса-Аттиса. Цікавою є статуєтка хлопчика, який грає з собакою. Теракота за сюжетом нагадує «жанрову», але вінок з плюща та винограду на голові хлопчика вказує на його божественне походження. О. А. Завойкин тлумачить фігуру як Діоніса-Аттиса та пов'язує її з елевсінськими кльтами. Образ божественної дитини є притаманним давньогрецькій міфології та асоціюється з уявленнями про життя, смерть, відродження. Собака, з яким грається дитина, має сакральне значення, адже в античній релігійній традиції собака є супутником хтонічних богів, зокрема самого Аїда. Отже, це скульптурне зображення можна тлумачити як хтонічну іпостась Діоніса [Завойкин 2006, с. 159-161]. Окрім теракот та масок малоазійського типу, при розкопках святилища було виявлено глиняні грона винограду – атрибут Діоніса.

О. А. Завойкин пов'язує зміни у матеріалах коропластики святилища з приходом до влади Мітрідата VI Евпатора, який підтримував та розповсюджував культ Діоніса на державному рівні. Але дослідник підкреслює: домінантними

культами, що відправлялись у святилищі Берегове-4, як і раніше, залишалися культу Елевсінських богинь [Завойкин 2003, с. 106].

В ущелині святилища Майська гора, яке функціонувало від VI ст. до н.е., серед знахідок елліністичного шару (III-II ст. до н.е.) переважають протоми-бюсти так званого беотійського типу (П.С.). Загальна кількість теракот, пов'язаних із культом Деметри, скорочується. Натомість, зростає чисельність виробів короластики, що зображують Афродіту і Артеміду [Русяева 2005, с. 335]. Святилище Майська гора припинило своє існування в I ст. до н.е. [Кузьмина 2015, с. 211].

До новостворених у період еллінізму місць поклоніння належить extra-urban святилище Полянка, що височить неподалік античного городища «Полянка» на Європейському Боспорі, Воно існувало протягом II – I ст. до н.е. [Масленников 2007, с. 11]. Тут було розкопано залишки трьох споруд. Одна з них, скоріш за все, є основою вівтаря прямокутної форми, складеної з вапнякових необроблених каменів. Серед них виявлено фрагмент зернотерки. Н. В. Кузіна, розглядаючи цей сакральний комплекс, схиляється до висновку, що присутність зернотерки серед вівтарних каменів є не випадковою, адже її первинне функціональне призначення пов'язане з зернопереробкою. На теренах Північного Причорномор'я відомі неодноразові випадки застосування зернотерок під час жертвоприношень, переважно хтонічним богам [Кузіна 2012, с. 401-402].

Крім вівтаря, при розкопках святилища були знайдені три глиняні розети, які, скоріш за все, символізували восьми- чи дванадцятипелюсткову квітку, та розписні амфори-курильниці, в яких можна вбачати символи Елевсінських містерій [Масленников 2007, с. 30-33; Лауєнштайн 1996, с. 288]. Серед витворів короластів було виявлено зображення Афродіти, Мітри, Діоніса, Сілена, Пана, Геракла, Деметри, дітей, фрагмент руки богині з незбереженим предметом, що належав теракоті типу «богиня на троні», маски Діоніса та багато інших [Масленников 2007, с.20-31].

На жаль, точна ідентифікація багатьох теракот не є можливою: більшість статуєток фрагментарні та ушкоджені, або не мають діагностичних атрибутів, які

б дозволили встановити належність до конкретного божества. Наприклад, у святилищі було знайдено статуетку богині, що стоїть. Одягнена богиня у гіматій та хітон; на голові, поперек високої зачіски – гіматій. Праву руку підведено до грудей; ліву – вільно опущено вздовж тіла. Таке зображення може належати до іконографічних образів багатьох богинь: Деметри, Кора-Персефони, Афродіти-Уранії, Артеміди та інших. О. О. Масленников вважає, що це, ймовірно, Деметра, але таке припущення має інтуїтивний характер [Масленников 2007, с. 24-25]. Так, звісно, ця статуетка має риси, характерні для іконографії Деметри. Але чи можемо ми її віднести саме до цієї богині, особливо на фоні синкретизації релігії, яка відбувалась на цей час на Боспорі. Можливо, це було зображення синкретичної землеробської богині. Отже впевнено можна стверджувати лише те, що ця статуетка пов'язана із землеробським культом.

Як і у святилищі Берегове-4, при розкопках святилища «Полянка» було знайдено жіночі статуетки з гусак. Одна зображує дівчинку в хітоні, що тримає в руках виноградне гроно, до якої тягнеться гусак. Інша дівчина сидить і тримає в лівій руці виноградне гроно, а правою торкається птаха (гусак чи качка). Тракткування образу спірне – це можуть бути як жанрові статуетки, так і зображення богині (можливо Афродіта чи Артеміда). Відомо, що виноград для греків був символом воскресіння та життя, а гусак мав хтонічні риси. Дослідник комплексу Полянка О. О. Масленников схиляється до трактування цих статуеток у рамках елевсінського культу, адже саме ідеї воскресіння і оновлення природи складають основу елевсінських містерій [Масленников 2007, с. 19].

Таким чином, святилище Полянка, ймовірно, було присвячене греко-малоазійським землеробським хтонічним божествам. О. О. Масленников бачить серед представлених в цьому храмі божеств наслідок державної релігійної політики Мітридата. Втім слід зазначити, що практика присвячувати одне святилище багатьом богам, була характерною не лише для часів еллінізму, а й більш ранніх.

Яскраво демонструє поєднання в релігійному світогляді боспорян культів місцевих і малоазійських божеств сільський теменос поблизу поселення

Генеральське-Східне, яке функціонувало від III ст. до н.е. до III ст. н.е. [Сапрыкин 2009, с. 396]. Це святилище відоме своєю унікальною для сільської хори Боспору знахідкою – вотивним рельєфом, який розташовувався в центрі приміщення 2 біля вівтаря [Сапрыкин 2009, с. 396; Масленников 2007, с. 129]. Він являв собою велику вапнякову плиту (місцевого виробництва), декоровану рельєфним зображенням чотирьох півфігур (дві дорослі та дві дитячі) в однакових позах і одязі. Руки всіх фігур підведені до грудей. Фігури дорослих тримають якісь предмети, можливо чаші чи плоди. Одразу можна помітити схожість із протомами-півфігурами Деметри чи Кори-Персефони (Ш.А; Ш.В) О. О. Масленников пов'язує їх із елевсінським культом та інтерпретує дорослу пару, як Деметру та Кору-Персефону, а дитячу – як Триптолема та Плутоса. [Масленников 2007, с. 129, 132]. С. Ю. Сапрыкін не погоджується з такими висновками і висловлює свою версію: доросла пара, на його думку, може бути Деметрою і Кібелою або Афродітою / Артемідією та Великою Матір'ю; у дитячій парі С. Ю. Сапрыкін вбачає дівочу та юначу фігуру, тому вони можуть представляти супутників Кібели (її часто зображували з дівчиною та юнаком – Корою і Гермесом [Шевченко 2012 с. 77]). Для підкріплення своєї гіпотези, він проводить аналогії з вотивним рельєфом із Сард, на якому зображено Артемідію і Велику Матір та дівчину з юнаком, які тримають руки біля грудей [Сапрыкин 2009, с. 397]. Як неодноразово зазначалось, на жаль, зберігається проблема надійного визначення іконографії того чи іншого божества, адже ми маємо справу здебільшого з фрагментарними чи ушкодженими знахідками, без атрибутів, які би давали можливість визначити їх належність. Слід зазначити, що цей рельєф був розписаний, адже на ньому залишились сліди рожевої фарби, а самі фігури, які від самого початку були показані майстром умовно без деталізації, з часом втратили чіткість [Масленников 2007, с. 132]. Отже обидві гіпотези мають право на існування і залишається стверджувати, що зображення на цьому рельєфі належать до землеробського кола божеств.

Саме приміщення 2, в якому було знайдено рельєф, було великим за площею та мало майже квадратну форму з дверним отвором близько 2 м. Привертають

увагу кам'яні конструкції вздовж стін приміщення 2 і приміщення 1, що нагадують лави. О. О. Масленников, за аналогією з храмом Деметри в Коринфі та описами давньогрецьких храмів у Павсанія, вважає, що на цих «лавах» розміщували вотивні приношення, статуетки богів [Масленников 2007, с. 107-111].

У заповненні приміщення було знайдено чимало посудин, світильників-курильниць і теракот. Біля західної стіни було розміщено споруди з плит і каменів, середина яких була заповнена ґрунтом, у якому були знайдені свічники, посудини, теракоти дівчини з гусаком або лебедем (Афродіта або Кора-Персефона) та чоловіка у плащі (Геракл або Ерот). Поєднання цих статуеток не є випадковим, вони парні та мають дихотомічне значення: жіноче і чоловіче начала. Датування предметів широке – III–I ст. до н.е. Такі споруди знаходили в інших сакральних комплексах Давньої Греції та Боспорської держави, особливо римської доби. Вони мали сакральне значення, найчастіше в них зберігали ґрунт чи золу, яку збирали з вогнища чи вітваря [Масленников 2007, с. 112-117]. На самій споруді лежали маски та фрагменти протом і статуеток, зокрема богині на троні з яблуком в руці. Деякі фрагменти теракот можна тлумачити як Деметру чи Афродіту [Масленников 2007, с. 118-121].

В центрі приміщення у заповненні вітваря, що був схожий на описану вище конструкцію, також знайдено посудини, світильники й теракоти. Привертає увагу статуетка богині у довгому одязі (I ст. до н.е. – I ст. н.е.), яка за своїми морфологічними ознаками є близькою до іконографічного образу Деметри у скорботі [Масленников 2007, с. 124, 128].

Аналізуючи матеріали розкопок цього темносу, О. О. Масленников доречно стверджує, що цю сакральну споруду присвячено землеробським хтонічним божествам. Він підкреслює особливості цього комплексу, який полягає у відсутності в приміщенні з вітварем даху, що є одним із варіантів побудови давньогрецького храму [Масленников 2007, с. 162] (Paus II, 18,3). Храм Анакторон у Елевсіні також не мав даху і вхід до нього був доступним лише для обраних. Проводячи такі паралелі, дослідник підводить до гіпотези про шанування у храмі Генеральсько-Східне елевсінських богинь, яке переросло в I

ст. н.е. у культ Верховного жіночого божества, причому в їх двох іпостасях – епіхтонічній та хтонічній, що було характерним для землеробських культів і елевсінських містерій [Масленников 2007, с. 162-166].

Ще один сільський теменос на честь землеробських богів знаходився поблизу поселення «Бузкова бухта». Його розквіт припав на III-I ст. до н.е. Святилище являло собою відгороджене стіною місце на вершині пагорба з приміщенням площею 3×2,2 м та природною ущелиною [Масленников 2007, с. 214-223; Ковальчук 2015, с. 110]. Нагадаємо, що розташування сакрального комплексу біля ущелини було характерним для давніх греків від архаїчних часів, а на Боспорі було відкрито чимало таких місць (Кітей, Майська гора та інші). Також на території теменоса під відкритим небом було розташовано два вапнякових вівтарі. Примітно, що біля вівтаря № 2 було знайдено 32 фрагменти теракот, які не піддаються ідентифікації [Масленников 2007, с. 243-245]. Як і в інших сакральних комплексах хори, тут було знайдено чимало посуду, світильників-курильниць і теракот. Переважають зображення землеробських богинь: Афродіти, Деметри, Кори-Персефони, Артеміди; поряд з ними знайдено статуетки Ерота, Діоніса, Аттіса, різноманітні чоловічі, жіночі й дитячі зображення [Масленников 2007, с. 275].

До статуєток, які ймовірно можна віднести до зображень Деметри та Кори-Персефони, належать жіноча голова у полосі III ст. до н.е.; статуетки богині (Деметра) у хітоні та плащі, з волоссям, що розвівається та жінки (Кора) у довгому одязі та вінку на голові (I.A.1); фрагмент протоми (III.A або III.B) та фрагмент парної статуетки (Деметра та Кора) (I.A.2). Точна ідентифікація цих статуєток є неможливою через незадовільне збереження, тому автор дає всі визначення під питанням за аналогіями [Масленников 2007, с. 266, 270, 302].

5.3. Культ Деметри у домашніх святилищах та матеріалах некрополя

Матеріали теракот III-I ст. до н.е., що їх знайдено на території хори, свідчать про різноманітність культів сімейного кола. Разом із традиційними теракотами Деметри та Кори-Персефони часто виявляють зображення Кібели, Афродіти,

Геракла, воїна зі щитом кельтського типу [Зинько 2007, с. 223; Зинько 2008, с. 252].

Яскравим прикладом синкретичності культів Деметри та Афродіти є домашнє святилище на честь землеробських божеств, відкрите в ході розкопок садиби поблизу Порфмія. Знайдено теракотові вівтарики у формі храмів, чотирипелюсткова розета, жіночі статуетки та протоми. Але більшість теракот з цього святилища інтерпретуються дослідниками як зображення Афродіти [Зинько 2007, с. 225; Зинько, 2008 с. 252].

На тлі такого розмаїття виробів коропластів, кількість керамічних зображень Деметри та її дочки Кори-Персефони, зменшується. Аналіз відібраних до каталогу теракот Деметри та Кори-Персефони показав, що більшість статуеток та протом мають місцеве – 73 або невідоме походження – 21.

Порівняно з попередніми періодами, зменшується кількість виробів, які можна віднести до культу елевсінських богинь. Також погіршується якість виробів: елліністичні теракоти більш схематичні, без деталізації та обробки стекою.

Центр виробництва	I. А. 1	I. А. 2	I. А. 3	I. В. 1	I. В. 2	I. В. 3	II. А. 1	II. А. 2	II. В	II. С	III. А.	III. В	III. С	Н. Т.	Всього
Боспор	6	2		13						2	12	16	18	4	73
Невідомо	1													20	21

Таблиця 5.1. Розподіл боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони за центрами (III - I ст. до н.е.)

Подібна ситуація має місце в інших державах Північного Причорномор'я. А. С. Русяєва характеризує період розвитку ольвійської коропластики III-II ст. до н.е., як своєрідний етап занепаду коропластики, з яскраво вираженим

домінуванням схематизму в декоруванні теракот [Русяєва 1982, с. 150]. Слід погодитись із твердженням А. С. Русяєвої, що причиною скорочення виробництва теракот стала економічна криза, яка почалась у Північному Причорномор'ї у III ст. до н.е. [Русяєва 1982, с. 150]. Адже в цілому для цього періоду еллінізму є характерним підйом мистецтва короластики на високий художній рівень. Головними центрами їх виробництва були Афіни, Коринф, Мегари, Танагра, Александрія Єгипетська, Ефес та інші. Вироби того часу вирізняються реалістичністю трактування образу, тонкою обробкою деталей та пастельними розписами. Активно розвивається новий напрям у короластиці – жанрова теракота [Неверов 1981, с. 76].

При розкопках Пантікапею було знайдено теракоти, які можна віднести до зображень Деметри і Кори-Персефони умовно. На жаль, більшість із них фрагментарні або ушкоджені, тому дати точну інтерпретацію таких виробів короластики неможливо. Вони мають характерні для зображень землеробської богині ознаки: на голові – стефана або полос, риси обличчя спокійні (Додаток А.1.1,28-31) [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2006/163, арк. 132, № 152, арк. 135, № 161; Спр. 2007/25 арк. 98, № 47]. Але подібні риси притаманні й іншим богиням землеробського кола, тому ці вироби інтерпретують, як зображення богині, без конкретної прив'язки. На жаль, така картина властива більшості елліністичних теракот. Так, В. П. Толстиков з усіх знайдених під час розкопок Пантікапею 2007 р. глиняних статуєток, лише одну протому відносить до зображення Деметри, а фрагмент голови богині у стефані – до зображення Кори-Персефони (Додаток А.1.1,33-34) [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 1985/127, № 31; Спр. 1982/75, № 181]. Цікавим і нетиповим для іконографії є образ Кори-Персефони з собакою, знайдений при розкопках Пантікапею [Финогенова 1992, с. 240]. У давньогрецькій міфології собака пов'язаний із хтонічними силами і є своєрідним посередником між світом живих і мертвих: Цербер охороняє вхід до царства мертвих, Геката ходить вздовж могил у супроводі собак. Доволі часто їх зображували на поховальних вазах. Також відомі ритуальні поховання собак, особливо елліністичного періоду. Подібні могили знаходили під час розкопок

Німфея, Кітея, Мірмекія, Ілурата. Крім того, собак могли приносити в жертву Персефоні, Плутону та Гермесу [Молева 2002з с. 107; Молева 2002ж, с. 114-115]. В елліністичних шарах Горгіппії було знайдено теракоти місцевого виробництва, датовані III-II ст. до н.е.: статуетки Деметри Куротфори (I.A.2.), богині на троні (I.B.1) та протоми-півфігури (III.B) [Алексеева 1987, с. 26; Русяева 2005, с. 336-337]. Образ богині з дитиною був поширений серед населення Понтійської держави. Так, при розкопках Аміса та Синопи було знайдено статуетки Куротрофи [Сапрыкин 2009, с. 188].

На добу еллінізму припадає розквіт Тірітаки, яка стає одним з виноробних та рибпромислових центрів Боспорської держави. Святилище Деметри на околицях міста припинило функціонування ще IV ст. до н.е. Але під час розкопок елліністичних шарів міста було знайдено багато теракот Деметри та Кори-Персефони, що може свідчити про продовження шанування Деметри у сімейному колі. Переважно це протоми-півфігури, що зображують богиню з руками на грудях (III.B). Обличчя та руки показано схематично, у багатьох виробів змазано поверхню внаслідок багаторазового використання матриці. Одягнена богиня у полос та гіматій, іноді її зображено з браслетами на руках. Привертає увагу теракота Кори-Персефони, яка датується III ст. до н.е. На голові богині – зубчаста корона, а в руці вона тримає плід гранату (III.A). Також зубчасту корону мала статуетка богині на троні, знайдена в шарах III-II ст. до н.е. (I.B.1). У правій руці вона має чашу, а на грудях – горгонейон. Особливість цієї теракоти полягає у поєднанні атрибутів різних богів в одному образі: чаша у правій руці та висока корона є характерними для Кібели, горгонейон – атрибут Афіни. Сама статуетка за своїми морфологічними ознаками наближена до зображень богині на троні V ст. до н.е., але форма корони є характерною для III-II ст. до н.е. [Пругло 1970б, с. 91]. С. Ю. Сапрыкін вбачає у цій статуетці образ Ма, а не Кібели, та проводить аналогію з понтійськими культами, де Ма асоціювалась із Афіною. Також дослідник не виключає можливості щодо інтерпретації тірітакської статуетки, як Великої Матері [Сапрыкин 2009, с. 349-350]. Можна зробити припущення, що в такий спосіб майстер втілює образ синкретичної богині землеробства.

У III ст. до н.е. було засновано місто Танаїс, центр торгівлі з племенами Донщини та Приазов'я. Населення міста було змішаним – еллінісько-варварським [Шелов 1970, с. 167-168]. Деметру та її дочку вшановували у родинному колі, про що свідчать матеріали розкопок приватних будинків елліністичного часу [Арсеньева 1974, с. 8, табл. 3.1,2,6 Шеллов 1970, с. 167-168, 173]. Загалом, до елліністичного часу відносять близько двадцяти виробів короластів. П'ять протом Деметри, що тяжіють до іконографічного типу «богиня з руками на грудях» (Ш.В.), було знайдено у підвалі будинку в західній частині міста. Різняться вони головним убором: частина теракот зображає Деметру в полосі й гіматії, а інша – в стефані та гіматії. Датуються протоми III ст. до н.е., виготовлені з боспорської глини (чотири теракоти, можливо, з однієї матриці). Аналогічну за типом протому в стефані та гіматії (Ш.В.) пантікапейського виробництва було знайдено в пізніших культурних шарах центрального городища. У пластах III-I ст. до н.е. також знайдено протому Деметри фанагорійського виробництва. Для повноти картини слід зазначити, що, окрім протом Деметри, в елліністичних шарах Танаїса, як і інших міст, містилися статуетки, протоми та маски Кібели, Діоніса, а також жанрові статуетки [Суворова 2013, с. 451-452, 454; Суворова 2017, с. 64-65].

У домашньому святилищі відомої «садиби Хрісалиска» (кінець II-I ст. до н.е.), яка належала боспорському магістрату часів правління Асандра, було відкрито комплекс теракот (8 од.), що яскраво демонстрував синкретизм різних культів. Представлено образи Афродіти, Ерота, Кібели, Геракла, Діоніса, Тюхе, Аттіса та інших божеств. До Деметри можуть належати статуетка богині, що стоїть (І.А.1), і статуетка куротрофос (І.А.2) але ж куротрофос називали ще й Афіну, Гекату, Афродіту, Артеміду, Іліфію. За набором божеств комплекс із «садиби Хрісалиска» близький до теракот із сільського святилища Полянка [Сапрыкин 2009, с. 384-385].

Фрагменти протом, які можна віднести до зображень Деметри та її дочки, виявляли під час розкопок Німфею, Мірмекію та інших боспорських міст. Це переважно богині в полосі, з руками, покладеними на грудях чи з опущеними

руками, у хітоні або вінку на голові [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 1983/163, № 404; Спр. 1983/163, № 35; Спр.1983/163, № 21; Спр. 2007/32, арк. 67 №56; Спр. 1986/98, № 568, арк. 57 Спр. 1986/98, № 80 арк. 42].

Знахідки фігур богині землеробства трапляються і при розкопках хори. Але кількість цих культових статуєток і протом, або таких, що можна ідентифікувати як Деметру чи Кору, значно скоротилась. Змінився й тип сільських поселень – тепер вони добре укріплювались. Прикладом може служити Семибратнє городище в пониззі р. Кубань, поблизу Семибратніх курганів. Воно перебувало на кордоні Боспорського царства, відтак мало оборонне значення. Це підтверджується й розкопками, в ході яких були виявлені потужні кам'яні стіни та залишки оборонних споруд [Кобылина 1974, с. 42]. В елліністичному шарі III – II ст. до н.е. знайдено протоми Деметри або Кори разом зі статуєтками Кібели, яка перейняла хліборобські функції Деметри [Кобылина 1974, с. 43]. На прикладі Семибратнього городища добре видно безперервність жіночих землеробських культів, адже зображення Деметри та Кори-Персефони тут знаходили протягом усього часу існування поселення.

Багато теракот, датованих III-II ст. до н.е., знайдено під час розкопок поселення Крутий берег. Так, наприкінці 1980-х років експедиція, очолювана О. О. Маслениковим, виявила статуєтки типу «богиня на троні» (I.B.1) та протоми-бюсти (II.C.). Статуєтка богині на троні за своїми морфологічними та стилістичними ознаками майже не відрізняється від класичних зразків цього типу: трон прикрашено хрестоподібними виступами, сама богиня сидить, поставивши ноги на підставку; гіматій, спускаючись вниз по спині, проходить під правою рукою та збирається складками на колінах [НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2009/104, арк. 97, № 102; Спр.1988/37, № 455, рис 218, № 456-457; Спр.1987/184, № 422, 411].

Статуєтки і протоми Деметри та її дочки було знайдено у зольниках поблизу сільських поселень. Біля поселення Золоте-Східне (Сюрташ) було відкрито зольник, що датується серединою III – кінцем II ст. до н.е. Теракот у його заповненні знайдено небагато – три голівки богинь, які, можливо, відносяться до

зображень Деметри, Кори або Афродіти; богиня на троні (I.B.1) [Масленников 2007, с. 411-413].

У поховальному інвентарі елліністичних могил також простежується тенденція до зменшення кількості знахідок теракот Деметри і Кори-Персефони. Натомість, відбувається заміщення їх зображеннями інших божеств: Афродіти, Кібели, Тіхе, Діоніса, Немесиди та інших. Усі ці божества, як і Деметра, пов'язані з родючістю та землеробством, їх появу в могилах пов'язують із синкретизацією культів протягом елліністичного часу. В. М. Корпусова пов'язує знахідки зерна і кісточок винограду в похованнях із синкретичними кльцями землеробських хтонічних божеств. Дослідниця спирається на аналогії з поховальними обрядами інших грецьких полісів: наприклад, зерна та залишки винограду, фіг, мигдалю було знайдено під час розкопок некрополя Саламіна; в Афінах хлібне зерно сіяли на могилі, як очисну жертву. Також В. М. Корпусова наголошує, що зерна відомі переважно в дитячих могилах і більшість із них є обгорілими, що може свідчити про релігійні уявлення, пов'язані із життям та смертю та ідею зворотності, яка червоною ниткою проходить через елевсінський культ Деметри та Кори-Персефони. У елевсінській релігії зернове багатство втілене в образі дитини Плутоса [Корпусова 1983, с. 78-79]. Крім того, на скорочення знахідок пов'язаних із Деметрою статуєток і протом вплинуло зростання кількості варварських поховань, обряд яких має свої особливості та відмінності.

Статуєтки типу богиня на троні (I.B.1) та Аттіса були знайдені під час розкопок некрополю поблизу поселення Генеральське. Вони ідентичні тим статуєткам, що були відкриті у темносі Генеральське-Східне. Серед інвентаря дитячого поховання того ж некрополя було виявлено «маріонетки», яких О. О. Масленников відносить до учасників елевсінських містерій, посилаючись на інтерпретацію подібних зображень як на загальновизнаний факт [Масленников 2007, с. 166]. Так дійсно маріонетки з підвісними кінцівками деякі дослідники відносять до культових та визначають як жреців або тих хто приносить жертву, але асоціюють їх із кльцями Великої Богині, Діоніса [Котина 2013, с. 405-406;

Желтикова 2006, с. 70-71]. Тому слід зазначити що зв'язок цього поховання із елевсінським культом є лише гіпотезою, яка потребує додаткової аргументації.

Висновки. Підводячи підсумок, щодо шанування Деметри у елліністичний період, ми можемо констатувати, що це був час занепаду культу елевсінських богинь. У зв'язку із економічною кризою, змінами в офіційному пантеоні Боспорської держави, синкретичністю грецьких, малоазійських, єгипетських та інших культів, яка підтримувалась державою і призвела до змін у релігійному світогляді населення, скорочується кількість храмів присвячених саме еллінському культу Деметри. Навіть у давніх святилищах елевсінських богинь, таких як Берегове-4, Кітейське та інші, поряд із шануванням Деметри та Кори-Персефони з'являються культи інших землеробських божеств (Афродіта, Кібела, Ма, Тюхе, Артеміда, Велика богиня, Діоніс, Аттіс та інші). Така сама картина спостерігається і в культах родинного кола, де функції Деметри, як епіхтонічні, так і хтонічні перебирають на себе інші землеробські божества (Кібела, Афродіта, Діоніс та інші).

ВИСНОВКИ

Проведене в межах дисертаційної роботи дослідження дозволило упорядкувати й систематизувати джерельну базу, створити каталог найбільш масового джерела у вивченні релігії Боспору – теракот, пов'язаних із культом богині землеробства, та створити типологію теракот Деметри та Кори-Персефони. На основі комплексного аналізу джерел було подано всебічну характеристику культу Деметри у період від початку колонізації до завершення елліністичного періоду в історії Боспорської держави та конкретизовано періодизацію розвитку боспорського культу Деметри.

Основні результати дослідження можуть бути зведеними до наступних висновків. Оцінено стан наукової розробки проблем, пов'язаних з культом Деметри у Боспорській державі. Аналіз історіографії боспорського культу Деметри дозволив визначити чотири етапи в історії вивчення культу богині родючості на Боспорі: перший етап (XVIII – початок XX ст.) – перші розкопки боспорських пам'яток, пов'язаних із культом Деметри, перші публікації знахідок, формування концепції; другий етап (1920-і – 1950-і рр.) накопичення джерельної бази, розгляд боспорської релігії в межах загальних досліджень з історії Боспорської держави. Висвітлення окремих питань культу богині родючості та статейні публікації знахідок і результатів розкопок. Третій етап (1960 – 1980-ті рр.) – підвищення інтересу науковців до питань релігійного характеру. Четвертий етап (друга половина 1980-х рр. – до сьогодні) – розширення проблематики та актуалізація дискусійних питань сакрального життя Боспору. Поява узагальнених статей безпосередньо на тему боспорського культу Деметри.

Систематизовано й оцінено джерельну базу з обраної теми. Для всебічного розгляду культу Деметри автором залучено комплекс наявних джерел: свідчення античних авторів, епіграфічні пам'ятки, археологічні та нумізматичні матеріали. Основним джерелом виступає комплекс археологічних джерел. Вивчення боспорських пам'яток є досить масштабним і різноплановим, воно триває до наших днів. Отримані результати дозволяють розширити джерельну базу та коло

питань у вивченні сакрального життя боспорського населення.

Представлено авторську схему-типологію боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони VI–I ст. до н.е. Користуючись сюжетно-морфологічним принципом із урахуванням хронології було виділено три групи, кожна з яких має власні типотвірні ознаки: I. об'ємні статуетки, II. протоми-бюсти, III. протоми-півфігури. Об'ємні статуетки за морфологічними ознаками поділяються на два типи: богиня, що стоїть I.A. та богиня на троні (богиня, що сидить) I.B. Кожен з цих типів має варіанти: одиночні I.A.(B).1., багатофігурні композиції I.A.(B).2.. Протоми-бюсти поділяються на три типи за хронологічним принципом: архаїчні II.A., який має два варіанти, що різняться за морфологічними ознаками – іонійський II.A.1 та аттичний II.A.2, класичні II.B., елліністичні II.C. Третя група – протоми-півфігури - має також три сюжетно-морфологічні типи: богиня з предметом у руці III.A., богиня з руками на грудях III.B. та богиня з опущеними руками III.C. Попри розмаїття варіантів, всі теракоти мають стійкий набір ознак (головний убір, фігура закутана в гіматій). Предмети в руках богинь – квітка, вінок, плід – традиційні ознаки Деметри та її дочки. Еволюція типів статуєток у хронологічному порядку простежується в техніці виготовлення, обробці і варіації деталей. Крім того, деякі варіанти статуєток та протом не є масовими, а скоріш поодинокими випадками, які можуть давати роздуми щодо особливостей культів родинного кола. Слід зазначити, що все це також дозволяє говорити про те, що свобода творчості давніх греків дозволяла варіювати зображення.

Досліджено розвиток культу Деметри на теренах Боспорської держави протягом VI–I ст. до н.е. Проведений аналіз наявних на сьогодні джерел та їх інтерпретацій, із урахуванням загальних тенденцій давньогрецької релігії, соціально-політичних та економічних процесів на теренах Боспору, дозволив конкретизувати окремі періоди розвитку боспорського культу Деметри в межах досліджуваних хронологічних рамок.

Перший період (VI – початок V ст. до н.е.) характеризується проникненням та розповсюдженням культу Деметри на Боспорі. Грецькі колоністи перенесли на Боспор архаїчні традиції та уявлення, що пов'язані із культом Деметри

Елевсінської, який був широко відомим та популярним у багатьох античних полісах, зокрема в Мілеті (метрополії Боспору). Проживання на околиці ойкумени зумовили консервацію архаїчних уявлень та шанування Деметри не тільки як богині землеробства, а й у її хтонічній іпостасі. Відсутність джерел, які підтверджували б шанування Деметри на державному рівні, не дозволяє включити її у державний пантеон домінуючих боспорських полісів. Можна констатувати, що Деметра та її дочка шанувались в окремих містах та поселеннях Боспору, адже із другої половини VI ст. до н.е. починають засновувати громадські святилища (urban, sub-urban та extra-urban) на честь землеробської богині, дослідження яких підтверджує спадкоємність загально грецьких канонів та традиції метрополії. Особливо яскраво це простежується на прикладі сакрального комплексу на Фонталовому півострові (Берегове-4), яке має схожі риси із головним святилищем Деметри у Елевсіні. Оскільки більшість населення новостворених поселень займалась землеробством, то культ богині родючості був одним із домінуючих серед культів родинного кола. Саме до проявів родинних культів належать найдавніші свідчення шанування Деметри та Кори-Персефони, які хронологічно співпадають із часом заснування поселень.

Другий період (середина V ст. до н.е. – IV ст. до н.е.) пов'язано із династією Спартоکیدів, яка підняла статус культу Деметри до державного. Характерним для цього періоду є посилення впливу Афін та зв'язків Боспору з Елевсіном. Боспорська еліта брала участь в афінських релігійних святах, зокрема в елевсінських містеріях. Із IV ст. до н.е. Спартокіди починають відносити себе до Евмольпидів – елевсінських жреців, засновник цього роду був посвячений в елевсінські містерії самою Деметрою. Належність боспорських царів до Евмольпидів дає можливість припустити, що вони проводили обряди схожі на елевсінські містерії. Така практика була характерна для інших еллінських полісів, та знайшла відображення у письмових джерелах. У другій половині V ст. до н.е. засновуються нові громадські святилища у Пантікапеї, Кітеї та Феодосії, у яких також простежуються риси елевсінського культу. Ріст економіки Боспорської держави, яка базувалась на землеробстві та експорті зерна, також зумовив

піднесення культу Деметри, як богині, що відповідає за цю галузь. Саме на IV ст. до н.е. припадає функціонування більшості відомих на сьогодні громадських святилищ, пов'язаних із богинею землеробства, зростає кількість теракот Деметри та Кори-Персефони, посудин із присвятами, домашніх вівтарів знайдених під час розкопок поселень. Епіграфічні та археологічні знахідки при розкопках громадських святилищ свідчать про шанування на рівні полісу крім Деметри Елевсінської, ще і Деметри Тесмофорії. Хтонічні ідеї в культурі Деметри знайшли своє яскраве відображення в поховальній обрядовості, їх пов'язують з вірою в безсмертя душі.

Третій період (III – I ст. до н.е.) припадає на часи кризи III ст. до н.е. та мітридатівську епоху. У зв'язку із економічною кризою, змінами в офіційному пантеоні Боспорської держави, синкретизацією грецьких, малоазійських, єгипетських та інших культів, яка підтримувалась державою і призвела до змін у релігійному світогляді населення скорочується кількість храмів присвячених саме еллінському культу Деметри. Навіть у давніх святилищах елевсінських богинь, таких як Берегове-4, Кітейське та інші, поряд із шануванням Деметри та Кори-Персефони з'являються культи інших землеробських божеств (Афродіта, Кібела, Ма, Тюхе, Артеміда, Велика богиня, Діоніс, Аттіс та інші). Культ Деметри не мав державного статусу в Понтійській державі але його дотримувалися в Боспорі, оскільки культ Деметри та Кори-Персефони мав високий статус у домітридатівські часи, а збереження старих традицій на тлі поступового введення нових зміцнювало владу Понту та сприяло інтеграції боспорських земель до Понтійської держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

Науковий архів Інституту археології НАН України

Фонд експедиції (№ 64)

1. № 1981/66 Шургая І. Г. Горончаровський В. А. Отчет о раскопках Илурата в 1981г. – 20с., 47 рис.
2. № 1982/75 Толстиков В. П. Отчет о раскопках Пантикапе в 1982 году – 41с., польова документація.
3. № 1982/76. Кастанаян Е. Г. Отчет о работах Порфмийского отряда Боспорской экспедиции лен. отд. Института археологи АН СССР за 1982 г. – 19с., 57 рис, польова документація.
4. № 1983/163 Грач Н. Л. Полевой отчет Нимфейской археологической экспедиции за 1983 г. – 72 с., альбом ілюстрацій – 40 табл.
5. № 1984/190 Виноградов Ю. А. Отчет о работе Мирмекийского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1984 г. – 36 с., ілюстрації-61 табл.
6. № 1984/89 Толстиков В. П. Отчет о раскопках Пантикапе в 1984 году – 52 с.
7. № 1985/127. Толстиков В. П. Отчет о раскопках Пантикапе в 1985 году. – 42 с., ілюстрації – 59 таб.
8. № 1985/128 Грач Н. Л. Полевой отчет Нимфейской археологической экспедиции Государственного Эрмитажа за 1985 г. – 43 с., ілюстрації – 59 таб.
9. № 1986/114 Вахтина М. Ю. Отчет о работе Порфмийского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1986 г. – 14с., 48 рис.
10. № 1986/114а Гончаровский В. А. Отчет о работах Илуратского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1986 г. – 32с., 68 рис.
11. № 1986/98 Виноградов Ю. А. Отчет о работе Мирмекийского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1986 г. – 38с., 71 рис.
12. № 1987/184 Масленников А. А. Безрученко И. М. Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1987 г. – 109 с., 327 рис. и фото.

13. № 1988/37 Масленников А. А. Безрученко И. М. Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1988 г. – 105 с., 238 рис.
14. № 1989/204 Масленников А. А. Безрученко И. М. Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1989 г. – 105 с., 226 рис.
15. № 1989/226. Вахтина М. Ю. Отчет о работе Порфмийского отряда Боспорской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1986 г. –
16. № 1990/252 Масленников А. А. Безрученко И. М. Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1990 г. – 318 с.
17. № 1991/126 Масленников А. А. Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1991 г. – 113 с., 270 рис.
18. № 1992/127 Масленников А. А. Отчет Восточно-крымской археологической экспедиции ИА РАН за 1992 г. – 61 с., 134 рис.
19. № 2001/108. Толстиков В. П. Отчет о раскопках Пантикапе в 2001 году – 124 с.
20. № 2001/182 Шепко Л. Г. Звіт про археологічні роботи біля с. Заветное ленінського р-ну АР Крим– 182 с.
21. № 2004/162 Шепко Л. Г. Отчет об археологических работах у с. Заветное Ленинского района АР Крым в 2004 г. – 198 с.
22. № 2005/32 Зинько В. Н. Зинько А. В. Пономарев Л. Ю. Отчет об охранно-археологических исследованиях на городище Тиритака и Южно-Чурубашском поселении. – 168 с.
23. № 2005/59 Толстиков В. П. Отчет о раскопках Пантикапе в 2005 году. – 134 с.
24. № 2006/149 Молев Е. А. Отчет о работах китейской экспедиции в сезоне 2006 г. – 33 с., 60 табл
25. № 2006/163 Толстиков В. П. Отчет о раскопках Пантикапе в 2006 году – 171 с.
26. № 2007/25 Толстиков В. П. Отчет о раскопках Пантикапе в 2007 году. – 197 с.
27. № 2007/26. Масленников А. А. Отчет о работах Восточно-Крымской археологической экспедиции за 2009 г. – 242 с.
28. № 2008/16 Бутягин А. М. Отчет о работах Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа за 2008 г. – 156 с.

29. № 2008/192. Молев Е. А. Отчет о работах Китейской экспедиции в 2008 г. – 31 с., 59 табл., инв. опис – 7 с., Довідка – 1 с.
30. № 2009/104 Масленников А. А. Отчет о работах Караларского (Приазовского) отряда совместной Российско-Украинской Восточно-Крымской археологической экспедиции за 2009 г. – 173 с.
31. № 2009/148. Шепко Л. Г. Отчет об археологических работах у с. Заветное Ленинского района АР Крым в 2009 г. – 14 с., 181 рис., инв. опис – 6 с., Щоденник – 32 с., Довідка – 1 с
32. № 2009/3 Буйских А. В. Бутягин А. М. Альбом к отчету о работах Мирмекийской экспедиции за 2009 г. – 436 с.
33. № 2009/3 Буйских А. В. Бутягин А. М. Отчет о работах Мирмекийской экспедиции за 2009 г.– 162 с.
34. № 2009/3 Бутягин А. М. Отчет о работах Мирмекийской экспедиции Государственного Эрмитажа за 2007 г. – 120 с.
35. № 2009/5 Гаврилюк Н. А. Масленников А. А. Винокуров Н. И. Хршановский В. А. Зубарев В. Г. Работы украинско-российской Восточно-Крымской экспедиции в 2009 г. – 48 с.
36. № 2010/260 Шепко Л. Г. Отчет об археологических работах у с. Заветное Ленинского района АР Крым в 2010 г. – 279 с.

Научно-отраслевой архив Института археологии РАН

Фонд-1.

37. Р-1/171 Гайдукевич В. Ф. Отчет боспорской экспедиции 1947 1947 – 52 л.
38. Р-1/181. Худяк М. М. Отчет о работе Нимфейской экспедиции Государственного Эрмитажа в 1947 г. – 19 л.
39. Р-1/182. Худяк М. М. Иллюстрации к отчету о работе Нимфейской экспедиции Государственного Эрмитажа в 1947 г. – 19 л.
40. Р-1/2971 Кругликова И. Т., Цветаева Г. А. Отчет о раскопках в Анапе в 1964 году. – 75 л.
41. Р-1/2971а Кругликова И. Т., Цветаева Г. А. Альбом иллюстраций к отчету раскопках в Анапе в 1964 году. – 54 л., 149 ил.

42. Р-1/84 Гайдукевич В. Ф. Отчет боспорской экспедиции 1946, 36 л.
43. Р-1/984. Блаватский В. Д. Отчет о работе в Синдике в 1954 г. – 38 л., 11 ил.
44. Р-1/8796 Долгоруков В. С. Отчет о работе Фанагорийской экспедиции в 1979 г. – 37 л.

Твори античних авторів

45. Аполлодор. Мифологическая библиотека. / Аполлодор / пер. с др. греч., предисл. и комм. А. Шапошникова. – М.: Эксмо, 2006. – 413 с.
46. Арістотель. Нікомахова етика / Арістотель/ пер. дав-гр. В. Ставнюк. – К.: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
47. Геродот. Історії в дев'яти книгах /Геродот/ пер. с дав-гр. А. Білецький. – К.: Наукова думка, 1993. – 576 с.
48. Гесиод. Теогония // Гесиод. Полное собрание текстов / Гесиод / пер. с др. греч. В. В. Вересаева, под ред. В. Н. Ярхо и О. П. Цыбенко. – М.: Лабиринт, 2001. – С. 20-51.
49. Гесіод. Роботи та дні / Гесіод / пер. с дав-гр. В.Свідзинського // Антична література: Хрестоматія. – К.: Радянська школа, 1968. – С. 116-126.
50. Гимны Каллимаха / пер. с др. греч. С.С. Аверинцев // Античные гимны / Под ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – С. 141 - 172.
51. Гомер. Илиада. Одиссея / Гомер / Илиада пер. с др. греч. Н. Гнедича; Одиссея: пер. с др. греч. В. Жуковский. – М.: Худож. лит, 1967. – 765 с.
52. Гомеровы гимны / пер. с др. греч. В. В. Вересаев // Античные гимны / под ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – С. 57-140.
53. Диодор Сицилийский Греческая мифология. Историческая библиотека / Диодор Сицилийский / пер. с др греч., статья, комм. и указ. О. П. Цыбенко. – М.: Лабиринт, 2000. – 223 с.
54. Орозий Павел. История против язычников. Кн. I-VII / Павел Орозий / пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В. М. Тюленев. – СПб.: Изд-во Олега Абышко, 2004. – 546 с.

55. Орфические гимны / пер. с др. греч. О. В. Смыка // Античные гимны / под ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – С.177-268.
56. Павсаний Описание Эллады. В 2 т. / Павсаний / пер. с др. греч. С. П. Кондратьев. М.: Искусство. – Т. 1., 1938. – 364 с.; Т. 2. – 1940. – 592 с.
57. Страбон География / Страбон / пер. с др. греч. Г. А. Стратановского / под ред. С. Л. Утченко. – М.: Наука, 1964. – 944 с.

Література

58. Абрамов В. В. Жертвоприношение собаки на поселении Береговой 4: ещё один сюжет в сакральной жизни Боспора / В. В. Абрамов, Н. И. Сударев // Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2011. – С. 337-343.
59. Аветиков А. А. Свет, разгоняющий тьму: осветительные приборы из святилища Деметры в Нимфее / А. А. Аветиков Д. В. Журавлев // Нимфей и античные города Северного Причерноморья: новые исследования и материалы. – СПб., 2014. – С. 7-8.
59. Алексеева Е. М. Античный город Горгиппия / Е. М. Алексеева. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 242 с.
60. Алексеева Е. М. К изучению коропластики Горгиппии / Е. М. Алексеева // Краткие сообщения Института Археологии. – 1987. – Вып. 191. – С. 19-27.
61. Алексеева Е. М. Коропластика в Горгиппии / Е. М. Алексеева // Древности Боспора. – 2009. – Т. 13. – С. 17–37.
62. Анохин В. А. История Боспора Киммерийского / В. А. Анохин. – К.: Одигитрия, 1999. – 250 с.
63. Анохин В. А. Монетное дело Боспора / В. А. Анохин. – К.: Наукова думка, 1986. – 222 с.
64. Античная мифология / под ред. А. Лактионова. – М.: МИДГАРД, 2004. – 768 с.
65. Античные гимны / Под ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Московского университета, 1988.
66. Античные государства Северного Причерноморья / отв. ред. Г. А. Кошеленко. – М.: Наука, 1984. – 392 с.

67. Арсеньева Т. М. Терракоты из Танаиса / Т. М. Арсеньева // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974. – С. 8-10.
68. Ашик А. Боспорское царство / А. Ашик. – Одесса: типография Неймана М. К., 1848. – 489 с.
69. Блаватский В. Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья / В. Д. Блаватский. – М., Издательство АН СССР, 1953. – 207 с.
70. Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантикапея в 1945-1949, 1952 и 1953 гг. / В. Д. Блаватский // Пантикапей. – М.: изд-во АН СССР, 1962. – С. 6-85.
71. Блаватский В. Д. Пантикапей: Очерки истории столицы Боспора / В. Д. Блаватский. – М.: Наука, 1964. – 248 с.
72. Богаевский Б.Л. Земледельческая религия Афин / Б. Л. Богаевский. – Петроград: Типография М. А. Александрова, 1916. – Т. 1. – 241 с.
73. Болтунова А. И. Зевс Отчий и Зевс Спаситель / А. И. Болтунова // Вестник древней истории. – 1977. – №1. – С. 176-183.
74. Бондаренко М. Е. Государственные пантеоны древнегреческих полисов Северного Причерноморья: автореф. дис. ... канд. ист. наук 07.00.03 «Всеобщая история» / М. Е. Бондаренко. – М., 2007. – 23 с.
75. Брей У. Археологический словарь / У. Брей, Д. Трамп / пер. с англ. Г. А. Николаев. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
76. Бритова Н. Н. Греческая терракота. / Н. Н. Бритова. – М.: Искусство, 1969. – 180 с.
77. Бритова Н. Н. Искусство Северного Причерноморья / Н. Н. Бритова // Всеобщая история искусств. Т.1. – М.: Искусство, 1956 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000000/st037.shtml>.
78. Буйских А. В. Шел второй год 33-й Олимпиады... / А. В. Буйских // Причерноморье в античное и раннесредневековое время. – Вып. 2. – Ростов-н/Д, 2018. – С. 220-231.

79. Буйських С. Б. Святилища EXTRA-URBAN епохи грецької колонізації Нижнього Побужжя / С. Б. Буйських // Археологія: Науковий журнал. – 07/2004. – № 3. – С.3-14.
80. Бунин Д. С. Культ Афродиты на Боспоре (VI в. до н.э. – III в. н.э.): автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07. 00. 03. / Д. С. Бунин. – М., 2005. – 28 с.
81. Бурачков П. О. Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря, в пределах нынешней Южной России. Ч.I / П. О. Бурачков. – Одесса: Типография А.Шульце, 1884. – 306 с.
82. Бургундер П. От святилища к склепу: живопись склепа Алкимоса / П. Бургундер // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб., 2007. – С. 118-120.
83. Буркерт В. Греческая религия: Архаика и классика / В. Буркерт / пер. с нем. М. Витковской и В. Витковского. – СПб.: Алетейя, 2004. – 584 с.
84. Бутягин А. М. Пять лет работ Мирмекийской экспедиции / А. М. Бутягин // Материалы V Боспорских чтений – Керчь, 2004. – С. 48-54.
85. Вахонеев В. В. От Находки до экспоната: комплексные исследования боспорского города Акра / В. В. Вахонеев, С. Л. Соловьев // XX Боспорские чтения. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Основные итоги и перспективы исследований / Материалы международной научной конференции – Симферополь; Керчь, 2019. – С. 97-100.
86. Вахонеев В. В. Первые греческие колонисты на Боспоре Киммерийском / Вахонеев В. В. // Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы международной науч. конф. – СПб., 2011. – С.51-54.
87. Вахрамеева А. В. Деметра в государственном пантеоне Боспорского царства / А. В. Вахрамеева // Журнал Белорусского государственного университета. История. – 2018. – № 3. – С. 78-83.

88. Вахрамеева А. В. Деметра в религиозном мировоззрении жителей Боспора (по материалам терракотовой пластики) / А. В. Вахрамеева // Белгородский диалог-2012 / тезисы междунар. науч. форума молодых историков./ отв ред.. С. Н. Прокопенко. – Белгород, 2012. – С. 98-99.
89. Вахрамеева А. В. Изображения Деметры в терракотах на примере Пантикапея и Фанагории / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2011. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2011. – С. 48- 52.
90. Вахрамеева А. В. К вопросу актуальности изучения древнегреческих культов на Боспоре / А. В. Вахрамеева // Сучасні соціально- гуманітарні дискурси. Матеріали V всеукраїнської наукової конференції. м. Дніпропетровськ, 21 березня 2015 р.: у 5-х частинах. – Дніпропетровськ: ТОВ "Інновація", 2015. – Ч.5. – С. 100-102.
91. Вахрамеева А. В. К вопросу о культе Деметры в археологических памятниках Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Археологія: спадок віків: Матеріали міжнародної наукової конференції. студентів, аспірантів, та молодих вчених/ Редкол: чл-кор. НАНУ, проф. В. Ф. Колесник та ін. – К., 2011а. – С. 105-109.
92. Вахрамеева А. В. Классификация протом Деметры и Кору-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (23 листопада 2012 р.) / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2012а. – С. 9-10.
93. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в археологических памятниках Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету. Том 1 / Ред.кол. Беспалова С.В та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2010 – С. 136-142.
94. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в Боспорском царстве (по материалам археологических источников) / А. В. Вахрамеева // Вісник Маріупольського

- державного університету / під ред. К. В. Балабанова. – Вип. 4-5 – Маріуполь, 2012б. – С. 61-65.
95. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в посвященных надписях Боспора / А. В. Вахрамеева // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 64-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 22 квітня 2011р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011б. – С. 26-27.
96. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в религиозных представлениях населения Боспорского царства / А. В. Вахрамеева // Філософські виміри сучасної соціальної реальності. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Т. II – Донецьк, 2011в. – С. 16-19.
97. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в сакральной жизни раннего Боспора / А. В. Вахрамеева // Laurea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков: ООО «НТМТ», 2015а. – С. 70-73.
98. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Боспора / А. В. Вахрамеева, Л. Г. Шепко // Історичні та політологічні дослідження – Донецьк, 2011. – № 1-2(47-48) – С. 284-289.
99. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Белгородский диалог-2011. Тезисы III Междунар. науч. конф. студ., маг. и аспирантов / Отв ред. С. Н. Прокопенко (г. Белгород 15-17 апреля 2011). – Белгород, 2011. – С. 38.
100. Вахрамеева А. В. Культ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2011. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2011д. – С. 41-48.
101. Вахрамеева А. В. Культ Деметры на Европейском Боспоре / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2010. – Белгород, Издательство Белгородского государственного университета, типография «ГиК», 2010а. – С. 23-25.

102. Вахрамеева А. В. Образ Деметры в терракотах Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Наука в інформаційному просторі: матеріали VII міжнар. наук-практ. конф., 29-30 верес. 2011 р: Т. 2. – Д.: Біла К.О., 2011е. – С. 3-6.
103. Вахрамеева А. В. Образ Деметры на троне в терракотах Боспора / А. В. Вахрамеева // Донецький археологічний збірник. – № 20. – 2016. – С. 98-102.
104. Вахрамеева А. В. Образ Деметры по материалам коропластики Европейского Боспора / А. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених(2 грудня 2011р). / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2011є. – С. 177-179.
105. Вахрамеева А. В. Проблема культа Деметры и Кору-Персефоны на Боспоре в исторических исследованиях / А. В. Вахрамеева // Каразінські читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.). – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 45-46.
106. Вахрамеева А. В. Проблемы типологии древнегреческих терракот (историографический аспект) / А. В. Вахрамеева // Грані. – Д., 2015б. – № 4 (120). – С. 158-163.
107. Вахрамеева А. В. Спутники Деметры в терракоте Боспора / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2013. – Белгород, 2013а. – С. 59-63.
108. Вахрамеева А. В. Типология протом Деметры и Кору-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2012. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2012в. – С. 70-74.
109. Вахрамеева А. В. Типология терракотовых статуэток Деметры и Кору-Персефоны (по материалам Боспора) / А. В. Вахрамеева // Гілея: науковий вісник. – К., 2012г – Вип. 62 (№7) – С.695-699.

110. Вахрамеева А. В. Деметра в религиозном мировоззрении жителей Боспора (по материалам терракотовой пластики) / А. В. Вахрамеева // Классическая и византийская традиция. 2012. – Белгород: Издательство Белгородского государственного университета, 2012д. – С. 63-70.
111. Вахрамеева А. В. К вопросу о типологии древнегреческих терракот / А. В. Вахрамеева // Историчні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Д.: Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 205-207.
112. Вахрамеева Г. В. Боспорські прототи Деметри та Кори-Персефони / Г. В. Вахрамеева // Историчні етюди: [зб. наук. пр.] / під ред. д-ра іст. наук, проф. С. І. Світленка. – Д.: Пороги, 2017. – С. 15-17.
113. Вахрамеева Г. В. Деметра Елевсінська на Боспорі (VI-I ст. до н. е.) / Г. В. Вахрамеева // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веках ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25-26 октября 2018 г.) – Харьков: ООО «НТМТ», 2018а. – С.16-19.
114. Вахрамеева Г. В. Зображення Кори-Персефони у боспорських теракотах (VI-I ст. до н.е.) / Г. В. Вахрамеева // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Острог: Вид. Національний університет Острозька академії, 2016а. – С. 139-142.
115. Вахрамеева Г. В. Іконографія боспорської Деметри та Кори-Персефони (VI— I ст. до н. е.) / Г. В. Вахрамеева // Інтерпретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених. – К.: Стародавній світ, 2017а. – С. 73-76.
116. Вахрамеева Г. В. Інформативність фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України у контексті створення каталогу боспорських теракот Деметри та Кори-Персефони / Г. В. Вахрамеева // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2017б. – Вип. 21. – С. 425–430.
117. Вахрамеева Г. В. Каталогізація боспорських теракот елевсінських богинь (VI—I ст. до н.е.) / Г. В. Вахрамеева // Музейні читання пам'яті

- М. Біляшівського і Д. Щербаківського: науковий збірник за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Вінниця, ТОВ «ТВОРИ», 2018б. – С. 234-240.
118. Вахрамеева Г. В. Культ Деметри в окремих містах і поселеннях Боспору в архаїчний час / Г. В. Вахрамеева // Донецький археологічний збірник. – № 21. – Вінниця: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2018в. – С.77-94.
119. Вахрамеева Г. В. Культ Деметри у сакральному житті Боспору (VI-I ст. до н. е.) / Г. В. Вахрамеева // Древности 2016: Харьковский историко-археологический ежегодник. – 2016б. – Вып. 14. – С. 16-23.
120. Вахрамеева Г. В. Релігійні уявлення населення Боспору на прикладі культу Деметри / Г. В. Вахрамеева // Українська державність: історія і сучасність: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (26 листопада 2010р) / під ред. К. В. Балабанова. – Маріуполь, 2010б. – С. 285-286.
121. Вахрамеева Г. В. Розквіт культу Деметри за часів правління династії Спартоکیدів на Боспорі / Г. В. Вахрамеева // Вісник КНУ. Серія «Історія». – № 136. – 2018. – С. 11–15
122. Вахтина М. Ю. О работе порфмийской экспедиции ИА НАНУ – ИИМК РАН в 2009 г / М. Ю. Вахтина, Н. А. Сон, П. Г. Столяренко // Археологічні дослідження в Україні 2009. – К.: ІА НАНУ, 2010. – С. 47-49.
123. Вахтина М. Ю. Терракотовые статуэтки из раскопок Порфмия / М. Ю. Вахтина // Боспорские исследования. – Симферополь, 2010а. – Вып. XXIII. – С. 233-250.
124. Виноградов Ю. А. Горончаровский В. А. Военная история и военное дело Боспора Киммерийского (VI в. до н. э. – середина III в. н. э.) / Ю. А. Виноградов В. А. Гончароский – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – 332 с.
125. Гайдукевич В. Ф. Мирмекийские зольники – эшары / В. Ф. Гайдукевич // КСИА. – Вып. 103. – М., 1965. – С. 28-37

126. Гайдукевич В. Ф. Раскопки Мирмекия и Тиритаки, археологические разведки на Керченском полуострове в 1937-1939 гг. / В. Ф. Гайдукевич // Вестник древней истории. – 1940. – № 3-4. – С. 300-317.
127. Гайдукевич В.Ф. Раскопки Тиритаки в 1935–40 гг. / В. Ф. Гайдукевич // Боспорские города, I. МИА. 25. – Москва-Ленинград, 1952. – С. 15–134.
128. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство / В. Ф. Гайдукевич. – М.; Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1949. – 624 с.
129. Галут О. В. Горгиппия как культурный центр Северного Причерноморья / О. В. Галут // Аналитика культурологии: сетевое электронное научное издание – 2012. – №1 (22). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.analiculturolog.ru/journal/archive/item/830-40-2.html>.
130. Гарбузов Г. П. Сельская территория Таманского полуострова в период поздних Спартокидов / Г. П. Гарбузов, А. А. Завойкин // Боспорские исследования. – 2014. – № 30. – С. 190-228.
131. Гарден Ж-К. Теоретическая археология / Ж-К. Гарден / пер. с фр. Л. А. Лавлинской, Л. Е. Торшиной. – М.: Прогресс, 1983. – 295 с.
132. Горская О. В. Культы Нимфея по материалам граффити / О. В. Горская // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб., 2002. – С. 114-121.
133. Грач И. Л. Терракотовые статуэтки из кургана Большая Близница / И. Л. Грач // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974. – С. 36-39.
134. Грейвс Р. Мифы Древней Греции / Р. Грейвс / пер. с англ. К. П. Лукьяненко. – М.: Прогресс, 1992. – 620 с.
135. Грибов Н. Н. Реконструкция исторической информации данных археологии с помощью информационных технологий: Программа курса бакалавра / Н. Н. Грибов, Е. А. Молев. – Н-Новгород: Изд-во Нижегородского государственного университета им. Н. И. Лобачевского, 2010. – 15 с.

136. Грицик Е. В. Эллинистический дом с алтарем из Мирмекия / Е. В. Грицик // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб., 2007. – С. 126-133.
137. Грязнов М. П. Классификация, тип, культура / М. П. Грязнов // Теоретические основы советской археологии. – Л., 1969. – С. 18-22.
138. Данильченко С. А. Чернолаковая керамика из нимфейского святилища Деметры / С. А. Данильченко // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб, 2002. – С. 121-126.
139. Данильченко С. А. Чернолаковый кратер из святилища Деметры (Нимфей) / С. А. Данильченко // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб, 2007. – С. 124-126.
140. Демкин В. А. Экология древних степных обществ в свете палеопочвенных исследований археологических памятников / В. А Демкин, С. Н. Удальцов., Т. С. Демкина Т. Э. Хомутова // Экология древних и традиционных обществ: сборник докладов конференции. – Вып. 4. – Тюмень: Издательство ИПОС СО РАН, 2011. – С. 31-34
141. Денисова В. И. Корапластика Боспора. / В. И. Денисова. – Л.: Наука, 1981 – 171 с.
142. Долгоруков В. С. Фанагория / В. С. Долгоруков // Античные государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – С. 77-80.
143. Древнейший Пантикапей. От апойкии – к городу / авт.-сост. В. П. Толстикова, Н. С. Асташова, Г. А. Ломтадзе, О. Ю. Самар, О. В. Тугушева. – М.: Перо, 2017. – 400 с.
144. Егорова Т. В. К вопросу о датирование культового комплекса на Майской горе / Т. В. Егорова, Т. А. Ильина, Т. М. Кутинова // Древности Боспора. – 2008. – Т. 12. Ч. 1.– С. 258–286.

145. Емец И. А. Граффити и дипинти из античных городов и поселений Боспора Киммерийского (типология и методика исследования) / И. А. Емец. – М.: Компания Спутник+, 2005. – 364 с.
146. Желтикова А. Л. Коллекция терракот из фондов Керченского заповедника / А. Л. Желтикова // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. Вип. 3. Ч. 1. К., 2006. С. 67-72.
147. Журавлев Д. В. Свет и светильники в элевсинских таинства (по материалам святилища «Береговой-4») / Д. В. Журавлев, А. А. Завойкин // Боспорский феномен. – СПб, 2004. – С. 106-118.
148. Завойкин А.А., Сударев Н.И. Поселение и святилище «Береговой 4». Итоги исследований в 1999–2004 г. // Археологические открытия 1991 – 2004 гг. Европейская Россия. – М., 2009. – С. 174–189.
149. Завойкин А. А. ΘΘε: двойственность и троичность на святилище элевсинских богинь («Береговое-4») / А. А. Завойкин // Древности Боспора. – 2003. – Т. 6. – С. 104-119.
150. Завойкин А. А. ΤΩ ΤΕΩ: образы и символы Матери и Дочери в святилище элевсинских богинь на «Береговом 4» / А. А. Завойкин // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб, 2002. – С. 259-266.
151. Завойкин А. А. Афина и Горгона Медуза в святилище «Береговой 4» / А. А. Завойкин // Краткие сообщения Института археологии. – 2016. – № 245-1. – С. 168-184.
152. Завойкин А. А. Афродита на святилище Деметры и Керы / А. А. Завойкин // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб, 2007. – С. 179-184.
153. Завойкин А. А. Боги, люди, животные и птицы в святилище Деметры и Керы на Фонталовском полуострове / А. А. Завойкин, Е. В. Добровольская // Боспорские чтения. – 2007а. – Вып. VIII. – С. 117-125.
154. Завойкин А. А. Два сюжета в комплексе терракоты на святилище элевсинских богинь (Береговой 4) / А. А. Завойкин // Северное

- Причерноморье в эпоху античности и средневековья. – М., 2006. – Вып. 159. – С. 158-166.
155. Завойкин А. А. Керамические вотивы на святилище «Береговой 4» / А. А. Завойкин // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV Боспорских чтений. – Керчь, 2003а. – С. 93-99.
156. Завойкин А. А. Металлические украшения и другие предметы из металла в святилище Деметры и Коры ("Береговой 4") / А. А. Завойкин // Краткие сообщения Института археологии. – 2017. – № 249-I. – С. 231-249.
157. Завойкин А. А. Образование Боспорского государства: археология и хронология становления державы Спартокидов / А. А. Завойкин. – Симферополь; Керчь: ВТС Принт, 2013. – 592 с.
158. Завойкин А. А. Святилище Деметры и Коры на Фонталовском полуострове: природная среда и сакральная топография / А. А. Завойкин // Вестник древней истории. – 2006а. – № 3. – С.61-76.
159. Захарова Е. А. Об особенностях культа Геракла в Северном Причерноморье / Е. А. Захарова // Мнемон. – 2006. – Выпуск 5. – С. 389-396.
160. Зелинский Ф. Ф. Религия еллинизма Томск: "Водолей", 1996 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/zelin02/index.htm>.
161. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия / Ф. Ф. Зелинский. – М.: Директ-Медиа, 2004. – 232 с.
162. Зинько И. Н. Хора городов европейского побережья Боспора киммерийского / И. Н. Зинько. – Симферополь-Керчь: Из-во крымского отделения института востоковедения. – 2007. – 336 с.
163. Зинько В. Н. Актуальные вопросы ранней истории Тиритаки / В. Н. Зинько // Боспорский феномен. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2013. – С. 57-61.
164. Зинько В. Н. Сакральные памятники VI–I вв. до н. э. европейского побережья Боспора Киммерийского / В. Н. Зинько // Древности Боспора. – 2008. – Т. 12. Ч. 1. – С. 250-257.

165. Зинько В. Н. Хора городов европейского побережья Боспора Киммерийского (VI-I вв. до н.э.) / В. Н. Зинько // Боспорские исследования. – 2007. – Вып. XV. – 336 с.
166. Зинько Е. А. Миф о Коре-Персефоне в боспорской монументальной живописи / Е. А. Зинько // Боспорский феномен: Сакральный смысл региона, памятников, находок. Материалы международной науч. конф. Часть I – СПб., 2007. – С. 115-117.
167. Зінько В. М. Боспорське місто Тірітака у VI – на початку V ст. до н.е. (за матеріалами розкопок 2007-2010) / В. М. Зінько // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 36-45.
168. Зограф А. Н. Античные монеты / А. Н. Зограф. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1951. – 307 с.
169. Зубарь В. М. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории / В. М. Зубарь, В. Н. Зинько. – Симферополь; Керчь: Деметра, 2006. – 304 с.
170. Зубарь В. М. На берегах Боспора Киммерийского / В. Н. Зубарь, А. С. Русяева. – К.: ИД «Стилос», 2004. – 239 с.
171. Ильина Т. А. Проблемы исследования античной коропластики Боспора: опыт комплексного анализа материалов святилища на Майской горе близь Фанагории: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.06 / Т. А. Ильина. – М., 2008 – 220 с.
172. Императорская Археологическая Комиссия. (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / Ред. Г. В. Длужневская, А. Е. Мусин (науч. ред.-сост.), Е. Н. Носов (отв. ред.), И. Л. Тихонов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2009. – 1312 с.
173. Кастанаян Е. Г. Терракоты из Порфмия / Е. Г. Кастанаян // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч.1-2. – М.: Наука, 1970. – С. 118-119.
174. Кереньи К. Элевсин: архетипический образ матери и дочери / К. Кереньи / пер. с англ. А. П. Хомик, В. И. Менжулина. – М.: Рефл-бук, 2000. – 288 с.

175. Классификация в археологии / отв. ред. Колпаков Е. М. – СПб.: ИИМК РАН, 2013. – 251 с.
176. Классификация в археологии: Терминологический словарь-справочник / отв. ред. В. С. Бочкарев. – М.: Наука, 1990. – 159 с.
177. Клейн Л. С. Археологическое исследование Кн. 1. / Л. С. Клейн. – Донецк: ДонНУ, 2012. – 622 с.
178. Клейн Л. С. Принципы археологии / Л. С. Клейн. – СПб.: «Бельведер», 2001. – 152 с.
179. Клейн Л. С. Типология в археологии / Л. С. Клейн. – Л: Ленинградское научно-исследовательское археологическое объединение, 1991. – 448 с.
180. Кобылина М. М. Терракоты из г. Феодосия / М. М. Кобылина // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч.1-2. – М.: Наука, 1970. – С. 78-82.
181. Кобылина М. М. Терракотовые Семибратнего городища / М. М. Кобылина // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974. – С. 42-43.
182. Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Пантикапея и Фанагории / М. М. Кобылина. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 182 с.
183. Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки синдских поселений / М. М. Кобылина // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974а. – С. 41-42.
184. Кобылина М. М. Терракотовые статуэтки Фанагории / М. М. Кобылина // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974б. – С. 20-30.
185. Кобылина М. М. Фанагория / М. М. Кобылина // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1956. – С. 5-101.
186. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования. Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. – М.: Наука, 2003. – 486 с.

187. Ковальчук А. В. Религиозная жизнь на поселении Сиреневая бухта / А. В. Ковальчук // Краткие сообщения ИА РАН. – 2015. – № 241. – С. 109 – 125.
188. Колесников М. А. Греческая колонизация Средиземноморья (опыт анализа миграционного механизма) / М. А. Колесников – К., 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://liberea. gerodot. ru/a_quest/colonization01. htm.
189. Колпаков Е. М. Типология и классификация / Е. М. Ковпаков // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова. – Ч. 1. – Омск, 1987. – С. 35-38.
190. Копылов В. П. Таганрогское поселение в свете раннегреческих колоний Северного Причерноморья / В. П. Копылов // ВДИ – № 4 – 1999. – С. 170-176
191. Копылов В. П. Хронология греко-варварской торговли в Нижне-Донском экономико-географическом районе (вторая половина VII -первая треть III в. до н. э. / В. П. Копылов // Боспорский феномен. Проблемы хронологии и датировки памятников. Часть 2. – СПб.: ГЭ, 2004. – С. 60-67.
192. Коровина А. К. Терракотовые статуэтки Гермонассы / А. К. Коровина // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974. – С. 39-40.
193. Корпус боспорских надписей / под ред. В. В. Струве. – М.; Л: Наука, Лен. отд., 1965.– 951 с.
194. Корпусова В. Н. Некрополь Золотое (К этнокультурной истории европейского Боспора) / В. Н. Корпусова. – К.: Наукова думка, 1983. – 182 с.
195. Котина А.В. Коллекция терракотовых статуэток из раскопок в Пантикапее антового храма эллинистического времени // Боспорские исследования. – № 33. – 2016. – 365-384.
196. Котина А.В. Терракотовые статуэтки с подвесными конечностями из Тиритаки (раскопки 2002-2012 гг.) / А. В. Котина // Боспорские исследования. – 2013. – № 28. – С. 404-416.
197. Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора / И. Т. Кругликова. – М.: Наука, 1975. – 304 с.

198. Кругликова И. Т. Статуэтки из Киммерика / И. Т. Кругликова // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч.1-2. – М.: Наука, 1970. – С. 82-83.
199. Кругликова И. Т. Терракоты из сельских поселений европейской части Боспорского государства / И. Т. Кругликова // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч.1-2. – М.: Наука, 1970а. – С. 100-111.
200. Кругликова И. Т. Религиозные представления сельского населения Боспора / И. Т. Кругликова // Краткие сообщения Института Археологии. – 1970б. – Вып. 124. – С. 3-11.
201. Кругликова И. Т. Синдская гавань. Горгиппия. Анапа / И. Т. Кругликова. – М.: Наука, 1977. – 86 с.
202. Кругликова И. Т. Терракоты из Горгиппии / И. Т. Кругликова // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974. – С. 43-50.
203. Кузина Н. В. Дионисийская символика в погребальной обрядности населения античных центров Северного Причерноморья / Н. В. Кузина // Боспорские исследования. – 2007. – Вып. XVI. – С. 112-127.
204. Кузина Н. В. Комплекс терракот из раскопа античного святилища на поселении «Полянка» в Крымском Приазовье / Н. В. Кузина // Боспорские исследования. – 2012. – № 26. – С. 401-416.
205. Кузина Н. В. Комплекс терракотовых статуэток из Китейского святилища (раскопки 2007–2008 г.) / Н. В. Кузина // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2009. – С. 230-239.
206. Кузина Н. В. Комплекс терракотовых статуэток из Китейского святилища (раскопки 2007–2009 г.) / Н. В. Кузина, Н. В. Молева, А. Н. Матукина // Древности Боспора. – 2010. – Т. 14. – С. 277-311.
207. Кузина Н. В. Культ Диониса в античных государствах Северного Причерноморья: содержание, общественно-политический аспект, локальная

- специфика: автореф. ... канд. ист. Наук 07.00.03 «Всеобщая история: история древнего мира» / Н. В. Кузина. – Иваново, 2008. – 25 с.
208. Кузина Н. В. Элевсинские сакральные традиции и культ Диониса в античных государствах Северного Причерноморья / Н. В. Кузина // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2008а. – № 6. – С. 178-182.
209. Кузищин В. И. Историография античной истории / В. И. Кузищин. – М.: Высшая школа, 1980. – 462 с.
210. Кузьмина Ю. Н. Эллинские святилища Боспора в VI-I вв. до н.э. (по материалам раскопок сакральных комплексов Азиатского Боспора): автореф. дис. ... канд. ист. наук 07.00.06 «Археология» / Ю. Н. Кузьмина. – М., 2011. – 22 с.
211. Кузьмина Ю. Н. О критериях идентификации античных святилищ / Ю. Н. Кузьмина // Российская археология. – 2011а. – № 3. – С. 33-41.
212. Кузьмина Ю. Н. Сакральные комплексы Фанагории VI-I вв до н.э.: проблемы классификации / Ю. Н. Кузьмина // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2015. – № 3 (49). – С. 208-213.
213. Кутинова Т. М. К вопросу о датирование культового комплекса на Майской горе / Т. М. Кутинова // Древности Боспора. 2008. – № 12. Ч. 1. – С. 258-286.
214. Лаптева М. Ю. У истоков древнегреческой цивилизации. Иония XI–VI вв. до н. э / М. Ю. Лаптева. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2009. – 512 с.
215. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности / В. В. Латышев. – СПб.: Алетейя, 1997. – 362 с.
216. Лауэнштайн Д. Элевсинские мистерии / Д. Лауэнштайн / пер. с нем. Н. Федоровой. – М.: Энигма, 1996. – 368 с.
217. Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / А. Ф. Лосев / сост. А. А. Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1996. – 975 с.
218. Марти Ю. Ю. Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки / Ю. Ю. Марти // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1941. – №4. – С. 25-36.

219. Мартынов А. И. Методы археологического исследования: Учеб. пособие для студентов вузов / А. И. Мартынов, Я. А. Шер. – М.: Высш. шк., 2002. – 240 с.
220. Марченко И. Д. Город Пантикапей / И. Д. Марченко. – Симферополь: Таврия, 1974. – 87 с.
221. Марченко И. Д. Некоторые итоги раскопок Майской горы / И. Д. Марченко // Краткие сообщения Института Археологии. – 1963. – Вып. 95. – С. 86-90.
222. Марченко И. Д. О культе Афродиты на Тамани / И. Д. Марченко // История и культура античного мира. – М.: Наука, 1977 – С. 121-126.
223. Марченко И. Д. Терракоты из святилища на Майской горе (Блеваке) / И. Д. Марченко // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974а. – С. 31-35.
224. Марченко К. К. Терракоты Елизаветовского городища. / К. К. Марченко // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974б. – С. 5-7.
225. Маслеников А. А. Экологический кризис на Боспоре / А. А. Маслеников // Проблемы истории, философии, культуры. – 2015. – № 4. – С. 74-84.
226. Масленников А. А. Население Боспорского государства в VI-II вв. до н.э. / А. А. Маслеников. – М.: Наука, 1981. – 125 с.
227. Масленников А. А. Эллинская хора на краю Ойкумены. Сельская территория Европейского Боспора в античную эпоху / А. А. Масленников. – М.: Индрик, 1998. – 304 с.
228. Масленников А. А. Сельские святилища Европейского Боспора / А. А. Маслеников. – Тула: Гриф и К., 2007. – 564 с.
229. Матишов Г. Г. Изменения климата Приазовья в позднем голоцене / Г. Г. Матишов, Е. Ю. Новенко, К. В. Красноручкая // Доклады Академии наук. – Т. 444. – 2012. – С.1-5.
230. Мельников О. Н. Монеты Античной Феодосии / О. Н. Мельников // Материалы по археологии, истории и этнографии Таври. – Вып. VII. – Симферополь, 2000. – С. 208-218.

231. Мельникова О. М. Методология отечественной археологии: стихия традиции или интуитивный поиск обоснованного выбора? / О. М. Мельникова // Вопросы археологии Урала. – 2008. – Вып. 25. – С. 6-14.
232. Молев Е. А. Боспор в период эллинизма / Е. А. Молев. – Нижний Новгород: изд-во ННГУ, 1994. – 140 с.
233. Молев Е. А. Раскопки городища Китея / Е. А. Молев, Н. А. Сон // Археологічні дослідження в Україні 2009. – К.: ІА НАНУ, 2010. – С. 292-293.
234. Молев Е. А. Сакральные граффити из Китея / Е. А. Молев // Боспорский феномен: Погребальные памятники и святилища. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб, 2002. – С. 146–151.
235. Молев Е. А. Терракотовые статуэтки из Китейского святилища / Е. А. Молев, Н. В. Молева // Боспорские исследования. – 2003. – Вып. III. – С. 252–263.
236. Молев Е. А. Боспорский город Китей / Е. А. Молев – Симферополь: АДФУ-Україна, Керчь: Боспорские исследования. – 2010а. – Вып. VI. – 316 с.
237. Молева Н. В. Боспорские антропоморфные изваяния: кросс-культурные и межэтнические коммуникации во времени и пространстве / Н. В. Молева – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2012. – 178 с.
238. Молева Н. В. Греческое и варварское в религиозном мировоззрении городской общины Китея / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002. – С. 74-94.
239. Молева Н. В. Деметра в китейском святилище конца V-IV вв. до н.э./ Н. В. Молева // С Митридата дует ветер. Боспор и Причерноморье в античности. К 70-летию В.П. Толстикова. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке. 2015 – С.105-110.
240. Молева Н. В. Жертвоприношение собак в Китейском святилище / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002а. – С. 117-120.
241. Молева Н. В. Жертвоприношение собак в фортификационных сооружениях античного Китея / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора.

- Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002б. – С. 121-130.
242. Молева Н. В. Китейский зольник – городское святилище / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002в. – С. 16-23.
243. Молева Н. В. Культовые комплексы Боспора VI - начала V в. до н.э. / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002г. – С. 130-133.
244. Молева Н. В. О культе Афродиты в Китейском святилище / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002д. – С. 95-107.
245. Молева Н. В. Об иконографии Деметры и Великой Матери (Кибелы) в боспорской пластике / Н. В. Молева // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2009. – С. 213-217.
246. Молева Н. В. Обряд жертвоприношений в китейском святилище / Н. В. Молева // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья: Сборник научных материалов III Боспорских чтений. – Керчь, 2002е. – С. 188-192.
247. Молева Н. В. Обряд жертвоприношений в Китейском святилище / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002ё. – С. 70-74.
248. Молева Н. В. Сакральные памятники Боспора VI – начала V в. до н.э. / Н. В. Молева // Боспорский феномен: Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. Материалы международной науч. конф. Часть I. – СПб., 2001. – С. 131-133.
249. Молева Н. В. Собака в религиозных представлениях боспорян / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002ж. – С. 114-116.

250. Молева Н. В. Собака в сакральном мировоззрении древних греков (по памятникам вазаписи) / Н. В. Молева // Очерки сакральной жизни Боспора. Избранные статьи. – Н. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2002з. – С. 107-113.
251. Наливкина М. А. Терракоты Мирмекия и Тиритаки: из раскопок 1933-1940 гг. / М. А. Наливкина // Материалы Института Археологии. – 1952. – Т. 25 – С. 327-347.
252. Намойлик А. С. Граффити на керамических изделиях из Нимфея как источник по истории боспорского города (по материалам из собрания Государственного Эрмитажа): дисс... канд. истор. наук / А. С. Намойлик – СПб., 2018. – 311 с.
253. Неверов О. Я. Культура и искусство античного мира. Очерк-путеводитель / О. Я. Неверов. –Л.: Искусство, 1981. – 187 с.
254. Николаева Э. Я. Терракоты города Кеп / Э. Я. Николаева // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974. – С. 13-16.
255. Нильссон М. Греческая народная религия / М. Нильссон / пер. с англ. С. Клементьева. – СПб.: Алетейя, 1998. – 218 с.
256. Новосадский Н. И. Елевсинские мистерии / Новосадский Н. И. – М.: Наука, 2011. – 199 с.
257. Отчет Императорской Археологической комиссии: за 1859 год. – С-П., 1862. – 156 с.
258. Павловский А. А. Скульптура в Аттике до греко-персидских войн / А. А. Павловский. – С-П.: Типография И. Н. Скороходова, 1896. – 316 с.
259. Пальцева Л. А. Культ Деметры Малофорос в Мегарах / Л. А. Пальцева // Мнемон. – СПб, 2004. – С. 333-341.
260. Панайотова К. М. О культе Деметры и Персефоны в Аполлонии Понтийской / К. М. Панайотова // Боспорский феномен: Греки и варвары на Евразийском перекрестке. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2013. – С. 561-567.

261. Панкратова Е. Г. Два погребения с наборами полихромных лекифов из Фанагории: к истории открытия / Е. Г. Панкратова // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2009. – С. 259-262.
262. Передольская А. А. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница / А. А. Передольская // Советская археология. – 1955. – № XXIV. – С. 54–73.
263. Петерс Б. Г. Итоги работы Патрейской экспедиции ИА АН СССР в 1985-1989 гг. / Б. Г. Петерс // Древности Кубани. – 1991. – С. 80-82.
264. Петрова Э. Б. Античная Феодосия: история и культура / Э. Б. Петрова. – Симферополь: Сонат, 2000. – 264 с.
265. Петрова Э. Б. О культах античной Феодосии / Э. Б. Петрова // Боспорские исследования. – 2001. – Вып. I. – С. 233-239.
266. Петрова Э. Б. О начальном периоде археологических исследований в Феодосии: Вильнёв, Сибирский, Айвазовский / Э. Б. Петрова // Проблемы истории, филологии, культуры. – М.; Магнитогорск, 2002. – Вып. 12. – С. 598-607.
267. Пичикян И. Р. Малая Азия – Северное Причерноморье. Античные традиции и влияния/ И. Р. Пичикян – М., 1984 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bosportemple.ru/content/library/paper_04.htm.
268. Прокопенко С. Н. хора городов юго-востока европейского боспора (конец VI - 1-я четверть III вв. до н.э.) / С. Н. Прокопенко // Проблемы истории, филологии, культуры. – 2008. – № 21. – С. 404-414.
269. Пругло В. И. Терракоты из Илурата / В. И. Пругло // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч.1-2. – М.: Наука, 1970. – С. 116-118.
270. Пругло В. И. Терракоты из Мирмекия / В. И. Пругло // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч.1-2. – М.: Наука, 1970а. – С. 94-100.

271. Пругло В. И. Терракоты из Тиритаки / В. И. Пругло // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч.1-2. – М.: Наука, 1970б. – С. 90-94.
272. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас / М. И. Ростовцев – СПб: изд-во Императорской Археологической комиссии, 1913. – 123 с.
273. Ростовцев М. И. Керченская декоративная живопись и ближайшие задачи археологического исследования Керчи / М. И. Ростовцев // Журнал Министерства народного просвещения. – Отд. V. – май 1906. – С. 211-231.
274. Ростовцев М. И. Скифия и Боспор / М. И. Ростовцев. – Л.: Изд-во РАИМК, 1925. – 622 с.
275. Русяева А. С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья (VI–I вв. до н.э.) / А. С. Русяева– К.: Наукова думка, 1982. – 172 с.
276. Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. / А. С. Русяева. – К.: Наукова думка, 1979. – 172 с.
277. Русяева А. С. Духовная культура населения Ольвийского государства: дис. ... докт. истор. наук: 07.00.06 / А. С. Русяева. – К., 1990. – 393 с.
278. Русяева А. С. Земледельческие культы Ольвии догетского времени: дис. ... канд.. истор. наук / А. С. Русяева. – К., 1975 – 272 с.
279. Русяева А. С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху: Мифы. Святилища. Культы олимпийских богов и героев / А. С. Русяева. – К.: Стилос, 2005. – 559 с.
280. Русяева А. С. Деметра Боспорская // Склеп Деметры: Памятники археологии Керченского историко– культурного заповедника / А. С. Русяева / [Е. А. Зинько, А. С. Русяева, Е. А. Савостина и др.]. – К.: Мистецтво, 2009. – С. 102-150.
281. Русяева А. С. Святилище Деметры на мысу Гипполая / А. С. Русяева // Боспорские исследования. – 2004. – Вып. V. – С. 109-126.

282. Русяева А. С. Терракоты с Березанского поселения (из раскопок В. В. Лапина) / А. С. Русяева // Античная культура Северного Причерноморья. – К: Наукова думка, 1984. – С. 129–147.
283. Русяева М. Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. / голов. редкол.: Г. Скрипник (голов. ред.) [та ін.]; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – К: [ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України], 2007 – Т. 1: Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя / [Архипова Є., Боньковська С., Бурдо Н. та ін.]; редкол. тому: Г. Скрипник (голов. ред.) [та ін.]. – 2010. – 476 с.
284. Ручинская О. А. Культура и общество греческих городов Северного Причерноморья (VI в. до н.э. – IV в. н.э.). / О. А. Ручинская. – Харьков: Майдан, 2017. – 286 с.
285. Савельев А. Е. Культура Древней Греции: Учеб. пособие / А. Е. Савельев. – М.: Высшая школа, 2008. – 461 с.
286. Саверкина И. И. Греческая скульптура V в. до н. э. в собрании Эрмитажа / И. И. Саверкина. – Л.: Искусство, 1986. – 160 с.
287. Савостина Е. А. Греческая периферия и особенности развития искусства на окраине эллинского мира / Е. А. Савостина // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2009. – С. 81-84.
288. Самойлова Т. Л. Античная коропластика: новые находки терракот из Тире (1997-2008) / Т. Л. Самойлова // Боспорский феномен: Искусство на периферии античного мира. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2009. – С. 390-396.
289. Сапрыкин С. Ю. Граффити и дипинти хоры античного Боспора / С. Ю. Сапрыкин, А. А. Масленников. – Симферополь; Керчь: АДФУ-Украина, 2007. – 320 с.
290. Сапрыкин С. Ю. Культ Деметры в Боспорском царстве в VI-IV вв. до н. э. / С. Ю. Сапрыкин // Из истории античного общества. – Горький, 1983. – С. 59–72.

291. Сапрыкин С. Ю. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени / С. Ю. Сапрыкин. – Москва-Тула: Гриф и К, 2009. – 426 с.
292. Сапрыкин С. Ю. Эллинизм в Причерноморье / С. Ю. Сапрыкин // Боспорские исследования. – 2017. – № 35. – С. 126-168.
293. Сергеева С. Н. Элевсин и Афины (с. нач. II тыс. VII в. до н.э.) / С. Н. Сергеева // Античный мир. Проблемы истории и культуры. – СПб: Изд-во СПбГУ, 1998. – С. 84-108.
294. Силантьева П. Ф. Терракоты Пантикапея / П. Ф. Силантьева // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 3. – М.: Наука, 1974. – С. 5-37.
295. Скржинская М. В. Основные черты древнегреческих праздников и их отражение в боспорских археологических находках / М. В. Скржинская // Боспорские исследования. – 2004. – Вып. V. – С. 90-108.
296. Скржинская М. В. Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье / М. В. Скржинская. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2009. – 360 с.
297. Скржинская М. В. Культурные традиции Эллады в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2010. – 324 с.
298. Скржинська М. В. Релігійні ритуали в античних державах Північного Причорномор'я / М. В. Скржинська // Український історичний журнал. – 2010а. – №3. – С. 127-141.
299. Скрижинская М. В. Мифы о богах в культуре и искусстве античных государств Северного Причерноморья // Боспорские исследования. – 2012. – Вып. 26. – С. 59-167.
300. Скуднова В. М. Терракоты из Нимфея / В. М. Скуднова // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч.1-2. – М.: Наука, 1970. – С. 83-89.
301. Соколов Г. И. Искусство Боспорского царства / Г. И. Соколов. – М.: Издательство МЭИ, 1999. – 332 с.

302. Соколова О. Ю. Античный город Нимфей / О. Ю. Соколова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bosportemple.ru/content/library/paper_06.htm.
303. Соломонник Э.И. Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах) / Э. И. Соломонник [и др.]. – К. : Наукова думка, 1978. – 139 с.
304. Сорокина Н. П. Терракоты из некрополя Кеп / Н. П. Сорокина // Свод археологических источников / отв. ред. М. М. Кобылина. – Вып. Г1-11, ч. 4. – М.: Наука, 1974. – С. 16-20.
305. Станіцина Г. О. З історії Наукового архіву Інституту Археології НАН України / Г. О. Станіцина // Археологія і давня історія України. – 2012. – № 9. – С. 268-276.
306. Суворова Н. И. Терракота Танаиса III-I ст. до н.е. / Н. И. Суворова // Вестник Танаиса. – 2017. – Вып. 4. – С. 63-83.
307. Суворова Н. И. Протомы эллинистического времени из Танаиса / Н. И. Суворова // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2012. – Вып. 28. – Азов, 2014. – С. 227-239.
308. Суворова Н. И. Эллинистическая терракота Танаиса / Н. И. Суворова // Боспор киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Археологический объект в контексте истории. Материалы XIV Боспорских чтений. – Вып. XIV. – Керчь, 2013. – С. 450– 457.
309. Суворова Н. И. Протомы Елизаветовского городища из сборов 2015 года / Н. И. Суворова // Боспорские исследования. – № 40. – 2020. – С. 206-222.
310. Сударев Н. И. К вопросу о колонизации Боспора / Н. И. Сударев, Г. П. Гарбузов // Таврические студии. Серия: исторические науки. – № 7. – Симферополь, 2015. – С. 156-165.
311. Тахо-Годи А. А. Греческая мифология / А. А. Тахо-Годи. – М.: Искусство, 1989. – 304 с.
312. Терещенко А. Е. Истоки экономического кризиса III в. до н.э. / А. Е. Терещенко // Российская археология. – 2010. – № 4. – С. 56-65.
313. Титова Е. В. Культ Диониса и его место в полисной идеологии Афин: дис. ... канд. истор. наук: 07.00.03 / Е. В. Титова. – М., 2003. – 208 с.

314. Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причеромья / И. И. Толстой. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1953 – 153 с.
315. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества / Дж. Томпсон / пер. с англ. М. Б. Гракова-Свиридова, В. С. Соколова. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 659 с.
316. Торшилов Д. О. Античная мифография: мифы и единство действия / Д. О. Торшилов. – М.: Алетейя, 1999. – 427 с.
317. Тульпе И. А. Некрополь – поле реконструкции мировоззренческих констант / И. А. Тульпе // Боспорский феномен. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2013. – С. 62-66.
318. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях юга России XVIII середина XIX в. / И. В. Тункана. – СПб: 2002. – 676 с
319. Тункина И. В. К вопросу о греческом характере курганного некрополя Феодосии (по материалам раскопок 1851–1852 гг.) / И. В. Тункина // Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы международной науч. конф. – СПб., 2011. – С. 197-202.
320. Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.] / голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. Т. 3. – Вид. 2-ге. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1979. – 551 с.
321. Улитин В. В. Упадок греко-меотской торговли в первой половине III в. до н.э. и начало заката боспорского хлебного экспорта / В. В. Улитин // Боспорский феномен: Население, языки, контакты. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2011. – С. 282-287.
322. Усачева О. Н. Терракотовые статуетки из кургана вблизи Кеп / О. Н. Усачева // Краткие сообщения Института Археологии. – 1983. – Вып. 174. – С. 77-82.
323. Фаган Брайан М. Археология. В начале / Брайн М. Фаган, Кристофер Р. ДеКорс / пер. с англ. Н. Струков. – М.: Техносфера, 2007. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://arheologija.ru/fagan-dekors-arheologiya-v-nachale/>.

324. Фанагория. Результаты археологических исследований / под ред. В. Д. Кузнецова. – М.: Институт археологии РАН. – 2015. – Т. 2.: Золото Фанагории. – 604 с.
325. Финогенова С. И. Античные протомы в системе жертвоприношений / С. И. Финогенова // Жертвоприношение. Ритуал в культуре и искусстве от древности до наших дней. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 213-222.
326. Финогенова С. И. Терракоты Пантикапея из раскопок последних лет / С. И. Финогенова // Археология и искусство Боспора. – Вып. 10. – 1992. – С. 337-347.
327. Фролова Н. А. Античные золотые монеты в собрании Государственного исторического музея (от античности до Византии) / Н. А. Фролова. – М. РОССПЭН, 2010. – 363 с.
328. Фролова Н. А. Монетное дело Боспора (середина I в. до н.э. – середина IV в. н.э.). Часть I. Монетное дело Боспора 49/48 г. до н.э. – 210/211 г. до н.э. / Н. А. Фролова. – М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 448 с.
329. Ханенко Б. И. Стародавності Придніпров'я й узбережжя Чорного моря. – Вып VI. – К. 1907. – 44 с.
330. Ханутина З. В. Терракоты из погребально-поминальных комплексов некрополя Китея (раскопки 1991–2011 гг.) / З. В. Ханутина // Боспорский феномен: Греки и варвары на Евразийском перекрестке. Материалы международной науч. конф. – СПб, 2013. – С. 302-309.
331. Хршановский В. А. Раскопки некрополей Китея и Илурата в 2009 г. / В. А. Хршановский // Археологічні дослідження в Україні 2009. – К.: ІА НАНУ, 2010. – С. 455-456.
332. Худяк М. М. Раскопки в Нимфее / М. М. Худяк // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1940. – Вып. 1. – С. 21-23.
333. Худяк М. М. Раскопки святилища Нимфея / М. М. Худяк. // Советская археология. – 1952.- № XVI. – С. 232-281.
334. Худяк М. М. Из истории Нимфея VI – III вв. до н.э. / М. М. Худяк. – Л: Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 64 с.

335. Цветаева Г. А. Новые данные об античном святилище в Горгиипии / Г. А. Цветаева // Вестник древней истории. – 1968. – № 1. – С. 138-148.
336. Чевелев О. Д. Новые исследования в Анапском районе Краснодарского края / О. Д. Чевелев, С. В. Кашаев, Н. И. Сударев // Боспорские чтения. – 2011. – Вып 12. – С. 403 - 411.
337. Чистов Д. Е. "Святилище Деметры" и восточные кварталы Мирмекия в IV в. до н.э. / Д. Е. Чистов // Боспорские исследования. – 2006. – Вып. 13. – С. 99-133.
338. Чистов Д. Е. Святилище Деметры в Мирмекии: попытка реконструкции комплекса / Д. Е. Чистов // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. – СПб., 2004. – С. 131-142.
339. Шауб И. Ю. Из истории исследования религиозной жизни Боспора VI-IV вв. до н. э. // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. – 2010. – № 2. – С. 104-114.
340. Шауб И. Ю. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII-IV вв. до н.э.) / И. Ю. Шауб. – СПб.: Издательство С-Петербур. ун-та; Филологический факультет СПбГУ, 2007. – 484 с.
341. Шауб И. Ю. Варварское и греческое в зольниках городов Боспора / И. Ю. Шауб // Записки Института истории материальной культуры. – 2010а. – № 5. – С. 160-168.
342. Шевченко Т. М. Особливості релігійного світогляду населення античного Херсонеса: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.04 / Т. М. Шевченко. – К., 2008 – 392 с.
343. Шевченко Т. М. Підвісні теракоти з Ольвії та їх використання в культовій практиці / Т. М. Шевченко // Археологія і давня історія України. – 2010. – С. 94-104.
344. Шевченко Т. М. Релігійний світогляд населення античного Херсонеса / Т. М. Шевченко. – К.: Інститут археології Національної академії наук України, 2011. – 512 с.

345. Шевченко Т. М. Матір богів з левеням в ольвійській теракоті елліністичного періоду / Т. М. Шевченко // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України. Джерела та дослідження. – К., 2012. – С. 74-82.
346. Шевченко Т. М. Боспорські теракоти у вигляді «брязкалець» / Т. М. Шевченко // Боспорские исследования. – Вип. XXX. – Симферополь-Керчь, 2014. – С. 229-247.
347. Шевченко Т. М. Боспорські теракоти у вигляді «брязкалець» / Т. М. Шевченко // Боспорские исследования. – Вип. XXX. – Симферополь-Керчь, 2014. – С. 229-247.
348. Шевченко Т. М. Коллекция ранних терракот из раскопок Тиритаки в 2005-2010 гг. / Т. М. Шевченко // Зинько, В. Н. Тиритака. Раскоп XXVI. Т. II. Археологические комплексы VI-V вв. до н.э. Приложение 5. – Симферополь; Керчь, 2014а. – 537-550.
349. Шевченко Т. М. Погруддя-фіміатерії та культ Діоніса в Ольвії / Т. М. Шевченко // Археологія. – № 1. – 2020. – С. 39-46.
350. Шелов Д. Б. Танаис и Нижний Дон в III-I вв. до н.э. / Д. Б. Шелов. – М.: Наука, 1970. – 251 с.
351. Шепко Л. Г. Структура сельского поселения Европейского Боспора (на примере поселения Заветное-5) / Л. Г. Шепко, С. Л. Соловьев // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Проблемы урбанизации. Боспорские чтения XIII. – Керчь, 2012. – С.469-476.
352. Шепко Л. Г. Терракоты поселения Заветное в Юго-Восточном Крыму / Л. Г. Шепко // Донецький археологічний збірник. – №12. – 2006. – С. 121-128.
353. Шепко Л. Г., Соловьев С.Л. Хронологическая позиция сакральной зоны поселения Заветное -5 // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы XV боспорских чтений. Актуальные проблемы хронологии. 20-24 мая, 2014. – Керчь, 2014. – С.476-485.
354. Шепко Л. Г. К реконструкции начального этапа истории Боспора / Л. Г. Шепко // Історичні та політологічні дослідження. – № 2 (52). – 2013. – С. 225-230.

355. Шепко Л. Г. Археологическое исследование памятника Заветное-5 / Л. Г. Шепко // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции. – Харьков: ООО «НТМТ», 2010. – С. 47-48.
356. Шепко Л. Г. Еще раз о находке из Заветного / Л. Г. Шепко, Л. Л. Селиванова // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VII Международной научной конференции. – Харьков: ООО «НТМТ», 2010а. – С. 48-49.
357. Шепко Л. Г. История Боспора Киммерийского VI–II вв. до н.э. в исследованиях 1985–2010 гг. / Л. Г. Шепко. – Донецк: Ноулидж, 2011. – 173 с.
358. Шепко Л. Г. К реконструкции начального этапа истории Боспора / Л. Г. Шепко // Исторические и политологические исследования. – 2013а. – № 2 (52). – С. 222-228.
359. Шепко Л. Г. Из терракотовой пластики сельского Боспора / Л. Г. Шепко // Донецький археологічний збірник. – № 13/14. – 2009-2010. – С. 121-134.
360. Штителъман Ф. М. Протома Деметры из Киевского музея западного и восточного искусства / Ф. М. Штителъман // Советская археология. – 1970. – № 4. – С. 203-206.
361. Штителъман Ф.М. Античне мистецтво. (Серія «Світове мистецтво в музеях України»). Т. I. – К., 1977. – 180 с.
362. Щапова Ю. Л. Морфология украшений / [Ю. Л. Щапова, Ю. А. Лихтер, Т. Г. Сарачева, Е. К. Столярова]. – М.: КДУ, 2007. – 102 с.
363. Щапова Ю. Л. Археология и морфология / Ю. Л. Щапова // Советская археология. – 1991. – № 2. – С. 120-130.
364. Щапова Ю. Л. Введение в вещеведение: естественнонаучный поход к изучению древних вещей. Учебное пособие / Ю. Л. Щапова. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 144 с.
365. Щапова Ю. Л. Естественнонаучные методы в археологии / Ю. Л. Щапова. – М.: Издательство Московского университета, 1988. – 151 с.

366. Элиаде М. История веры и религиозных идей: В 3 томах / М. Элиаде / пер. с фр. Н. Н. Кулакова, В. Р. Рокитянский, Ю. Н. Стефанова. – М., Критерион, 2002. – Т. 1. От каменного века до Элевсинских мистерий. – 464 с.
367. Язовских А. Г. Изделия коропластики Большой греческой колонии (находки 1993-2004 гг.) / А. Г. Язовских // VII Донские Археологические чтения. «Следы прошлого в настоящем, 2005». – Ростов-на-Дону: Ростовское региональное отделение Всероссийского общества охраны памятников истории и культуры, 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rostov-region.ru/books/item/f00/s00/z0000011/st008.shtml>.
368. Язовских А. Г. Терракоты греческого эмпория на месте Елизаветовского городища / А. Г. Язовских // Материалы X Международной научной конференции «Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века, 2001» – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского педагогического университета, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bibliotekar.ru/rusPrichernomorie/22.htm>.
369. Язовских А. Г. Терракоты Пантикапея из фондов Ростовского областного музея краеведения / А. Г. Язовских // Материалы XI Международной научной конференции «Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века, 2003». – Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского педагогического университета, 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://annales.info/life/mobcm11.htm#_32.
370. Bittarello M. B. Re-crafting the past: The complex relationship between myth and ritual in the contemporary Pagan reshaping of Eleusis (2008) M. B. Bittarello // Pomegranate. – 2008. - № 10 (2). – P. 230-255.
371. Boardman J. Greek sculpture: the archaic period / J. Boardman. – Oxford University Press, 1978 – 252 p.
372. Boardman J. Excavations at Tocra 1963-1965: The archaic deposits / J. Boardman and J. Hayes. – The British School at Athens. Supplementary Volumes. I – 1966. – 170 p.

373. Braund D. 2018. Greek Religion and Cults in the Black Sea Region. Goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic Period to the Byzantine Era / D. Braund. – Cambridge; New York: Cambridge University Press. – 2018. – 338 p.
374. Bulba M. Kaunos Demeter Kutsal Alanı: Kandiller / M. Bulba // Phaselis V. – 2019. – P. 31-41.
375. Clinton K. Stages of initiation in the Eleusianian and Samothracian Mysteries / K. Clinton // Greek mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults/ Michael B. Cosmopoulos – London, New York: Routledg, 2003. – P. 50-78.
376. Clinton K. The Mysteries of Demeter and Kore / K. Clinton // Greek mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults/ Michael B. Cosmopoulos – London, New York: Routledg, 2003. – P. 342-356.
377. Cosmopoulos M. B. Greek Mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults / M. B. Cosmopoulos. – London: Routledge, 2003 – 272 p.
378. Cosmopoulos M. B. Mycenaean religion at Eleusis: the architecture and stratigraphy of Megaron B / M. B. Cosmopoulos // A companion to Greek religion / edited by Daniel Ogden. – Oxford: Blackwell companions, 2007. – P. 1-24.
379. Féret S. Méditations typologiques: Le cas des statuettes en terre cuite de l'époque hellénistique en Italie / S. Feret // Les Carnets de l'ACoSt. – № 20. – 2020. [Electronic resource]. – Access mode: <http://journals.openedition.org/acost/2314>.
380. Forstenpointner G. Demeter im Artemision? - Archäozoologische Überlegungen zu den Schweineknochenfunden aus dem Artemision / G. Forstenpointner //Muss – 2001. – P. 49-71.
381. Higgins R.A. Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman antiquities British Museum. – London, 1954. – 432 p.
382. Huysecom-Haxhi S. Figurines en contexte, de l'identification à la fonction: vers une archéologie de la religion / S. Huysecom-Haxhi // Figurines grecques en contexte. Présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison. – Villeneuve d'Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2015. – . P.421-438.
383. Jimenez San Cristobal A.I. The Sophoclean Dionysos / A.I. Jiménez San Cristóbal // Redefining Dionysos. – Berlin-Boston, 2013. – P. 272-300.

384. Karatas S. The Significance of Money for the Cults and Sanctuaries of Demeter and Kore: The Shaping of the Cults by Commercial Transactions / S. Karatas // *Mythos* – №12 – 2018. – P. 47–88.
385. Larson J. *Ancient Greek Cults: A Guide* / J. Larson. – London: Routledge, 2007 – 320 p.
386. MacDonald D. *An Introduction to the History and Coinage of the Bosphorus. Classical Numismatic Studies 5.* Lancaster. London: Classical Numismatic Group, 2005. 141 p.
387. MacDonald G. *Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection, University of Glasgow (1899-1905) Volume II* / G. MacDonald. – Glasgow: James Maclehose and sons, 1901. – 738 p.
388. Merker G. S. *The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic and Roman Periods.* – New Jersey, Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, 2000. – 346 p.
389. Miles M. M. *The City Eleusinion* / M. M. Miles. – Princeton, New Jersey: American School of Classical Studies at Athens, 1998. – 233 p.
390. Morel J.-P. *Céramique campanienne: les formes* / J.-P. Morel. – Rome: Ecole française de Rome, 1981. – 244 p.
391. Muller A., Huysecom-Haxhi S. *Déeses et/ou mortelles dans la plastique de terre cuite. Réponses actuelles à une question ancienne* / A. Muller, S. Huysecom-Haxhi // *Pallas* – № 75 – 2007. – P. 231-247.
392. Nixon L. *The Cults of Demeter and Kore* / L Nixon // *Women in Antiquity: New Assessments.* – London, GBR: Routledge – 1995. – P. 75-96.
393. Ohlerich I. *Kultorte und Heiligtümer auf dem Gebiet des Bosporianischen Reiches: Dissertation Dr. phil* / I. Ohlerich. – Rostock, 2011. – 512 p.
394. Parker R. *The Hymn to Demeter and the Homeric Hymns* / R. Parker // *Greece and Rome -Second Series* – № 38, no 1 – 1991. – P. 1-17.
395. Peschlow-Bindokat A. *Demeter und Persephone in der Attischen Kunst des 6. bis 4* / A. Peschlow-Bindokat // *Sonderdruck des Deutschen Archäologischen Instituts, Band 87.* – 1972. – S. 61-157.

396. Pringsheim H. G. Archäologische Beiträge zur Geschichte des eleusinischen Kults / H. G Pringsheim. – München, 1905. – S. 17.
397. Sourvinou-Inwood C. C. Sourvinou-Inwood // Greek mysteries: The Archaeology and Ritual of Ancient Greek Secret Cults / Michael B. Cosmopoulos – London, New York: Routledg, 2003. – P. 25-49.
398. Spathi M. G. Representations of Masked Figures: A Comparative Study and an Interpretative Approach to their Cult-Use and Meaning / M. G. Spathi // Les Carnets de l'ACoSt. – №16 – 2017. [Electronic resource]. – Access mode: <https://journals.openedition.org/acost/1018>.
399. Stolba V.F. Monetary crises in the early Hellenistic poleis of Olbia, Chersonesos and Pantikapaion. A reassessment // XIII Congreso Intern. de Numismática. Actas. I. Madrid, 2005. 395-403.
400. Svana I. Votive Terracotta Figurines from a Rural Sanctuary in Thesprotia, Epirus / I. Svana // Figurines de terre cuite en Mediterranee grecque et romaine, vol.2 Iconographie et contextes. – 2015. – P. 457-463.
401. Tully C. Demeter's Wrath: How the Eleusinian Mysteries Attempted to Cheat Death. / C. Tully // Memento Mori: Magickal and mythological perspectives on death, dying, the underworld, afterlife, ghosts, ancestors and mortality. – London: Avalonia, 2012. – P.144–152.
402. Weber M. Ikonographie als Quelle zum Verständnis von inhaltlichen Bildkonzepten / M. Weber // Thetis. – № 13/14. – 2007. – P. 1-10
403. Winter F. Die Typen der figurlichen Terrekoten / F. Winter. – Berlin-Stuttgart, 1903. – 480 p.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДЕ – Державний Ермітаж

ІАК – Імператорська археологічна комісія

КБН – Корпус боспорських написів

ІА НАНУ – Інститут археології Національної академії наук України

ІА РАН – Інститут археології Російської академії наук

ІМК РАН – Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук

САИ – Свод археологических источников

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

КАТАЛОГ БОСПОРСЬКИХ ТЕРАКОТ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ VI-I СТ. ДО Н.Е.

А.1.ЄВРОПЕЙСЬКИЙ БОСПОР

Таблиця А.1.1. Пантікапей

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Архаїчна протома	Друга половина VI ст. до н.е.	Глина рожева з домішками блискіток	Родос	Городище на г. Мітридат архаїчний шар	23,3	На голові гладка пов'язка, стефана та покривало, яке спадає на плечі. У великих вухах круглі сережки. Обличчя із широким чолом та вузьким підборіддям, що виступає . Косо поставлені очі з зіницями-проколами.		<i>САИ III 1974, с. 15-16, табл. 2,1;</i> <i>Кобылина, 1961, с. 33-34, табл. 2,2.</i>

2.	Фрагмент статуетки Деметри, що сидить на троні	Друга половина VI ст. до н.е.	Глина керченська, добре відмучена, є білі дрібні включення	Місцеве		7	З голови на плечі спадає покривало, над ним стефана. Обличчя сильно витягнуто, риси обличчя чіткі. Деталі одягу не показані. На місці правого вуха круглий отвір, імовірно для сережки. На місці іншого вуха чорною фарбою показана сережка.		<i>САИ III 1974, с. 50, табл.58,2;</i> <i>Кобылина, 1961, с. 30, табл.2,1.</i>
3.	Фрагмент теракоти	Друга половина VI ст. до н.е.			Розкоп 2001 р. КСТ.238	6,5	Голова богині в полосі та покривалі.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2001/108, № 41.</i>
4.	Фрагмент статуетки	Друга половина VI ст. до н.е.			Розкоп 1985 р.		Нижня частина богині на троні.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 1985/127, № 215.</i>
5.	Фрагмент протоми	Середина VI ст. до н.е.			Розкоп 2001 р. КСТ.113	8	Частина обличчя.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2001/108, № 42.</i>

6.	Кора з вінком у руці	Кінець VI ст. до н.е.	Глина коринфська	Коринф	Некрополь на горі Мітридат	13,8	На голові полос, хітон з рукавами, гіматій із прямими короткими складками попереду. Рукою, що опущена, притримує одяг. Волосся горизонтальними хвилями падає на плечі. Виготовлена в однобічній формі. Червона матова фарба на нижній частині одягу		<i>САИ III 1974, с. 16, табл. 3,1;</i> <i>Передольська 1962, с. 52;</i> <i>Сапрыкин 1983, с. 62.</i>
7.	Фрагмент теракоти	Кінець VI ст. до н.е.			Розкоп 2001 р. КСТ.238	3,5	Верхня частина голови богині у полосі.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2001/108, № 45.</i>
8.	Протома	Кінець VI – кінець V ст. до н.е.		Мала Азія	Розкоп 2001 р. КСТ.238	11,8	Голова богині.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2001/108, № 68.</i>
9.	Голова богині на троні	Кінець VI – кінець V ст. до н.е.	Глина тонка, рожево-коричнева, сіра на зламі	Родос	Городище на горі Мітридат	6,8	Покривало поверх стефани облягає голову й спускається на плечі. Чоло похиле, вузькі подібні мигдалю очі, на губах посмішка. Виконана у формі,		<i>САИ III 1974, с. 15, табл. 1,2.</i>

							моделювання обличчя тонке.		
10.	Протома богині	Кінець VI – кінець V ст. до н.е.	Глина світло-коричнева із дрібними рідкісними домішками блискіток	Афіни	Гора Мітридат Ґрунтова могила, покрита плитами	9	На голові діадема та покривало, яку спускається на плечі. Волосся зачесане умовними язичками. Очі вузькі, випуклі; підборіддя випнуте вперед. На обличчі посмішка. Тонка робота, чітка обробка деталей. Облицювання: червоні кружки на сережках, сліди червоної фарби на губах, щоках і діадемі.		<i>САИ III 1974, с. 16, табл. 2,6;</i> <i>Передольська я, 1962, с. 53-54.</i>
11.	Фрагмент теракоти	Кінець VI – кінець V ст. до н.е.			Розкоп 2002 КСТ.239	16	Втрачена голова та права частина фігури.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2001/108 № 44.</i>
12.	Фрагмент богині, що сидить на троні	Кінець V ст. до н.е.	Світло-коричнева, добрі відмучена аттична глина	Афіни	горі Мітридат Знайдено в 1980 р.	5,2	Зберіглася лише голова та виступ трону. Богиня сидить в урочистій позі. Обличчя обрамлене хвилястим волоссям, що спускається струмливими пасмами на плечі. На голові – висока стефана, на яку		<i>Финогорова 1992, с. 237, рис. 2.</i>

							накинута покривало, у вухах – круглі серги. Подібні мигдалю рельєфні очі, невелика посмішка.		
13.	Протома богині	Кінець V ст. до н.е.	Глина темно-коричнева із домішками блискіток	Родос	Гора Мітридат	8,7	Поверх діадеми покривало. Серезки у вигляді круглих дисків, чоло низьке, повні з легкою посмішкою губи. Виготовлена у формі, сліди білого облицювання.		<i>САИ III 1974, с. 16, табл. 2,3.</i>
14.	Протома богині	Кінець V ст. до н.е.	Глина яскраво-жовта з домішками блискіток та чорним домішками		Гора Мітридат Ґрунтова могила	9,1	Покривало поверх стефани спускається на плечі. Волосся фестонами обрамляє чоло. Очі маленькі, випуклі, повні губи. Виконана у формі.		<i>САИ III 1974, с. 16, табл. 2,4;</i> <i>ОАК за 1898, с. 19, рис. 21.</i>
15.	Протома богині	Кінець V ст. до н.е.	Глина щільна світло-коричнева з блискучою поверхнею	Коринф	Ґрунтова могила некрополя на Довгій скелі	8	На голові полос, волосся косими штрихами обрамляють чоло та горизонтальні хвилі спадають на плечі. Обличчя вузьке з підборіддям, яке виступає. Виконана у формі. Робота тонка, чітка.		<i>САИ III 1974, с. 16, табл. 2,5.</i>

16.	Богиня на троні	Перша половина V ст. до н.е.	Глина світло-коричнева	Родос	Некрополь на горі Мітридат. Грунтова могила, покрита плитами	11	Під ногами постамент. Довгий хітон. На голові гіматій, який закриває всю фігуру. Виконана у формі. Суцільна. Зворотний бік гладкий, знизу маленький отвір. Обмазка біла. Сліди червоної й блакитної фарби.		<i>САИ III 1974, с. 15, табл. 1,1;</i> <i>Передольська 1962, с. 52.</i>
17.	Фрагмент статуетки богині на троні	Перша половина V ст. до н.е.			Розкоп 1984 напівземлянка № 3		Голова богині на троні. Із залишками білої ґрунтовки		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 1984/89, № 146</i>
18.	Група: Деметра з Корою на плечі	Друга половина V ст. до н.е.	Глина жовтогаряча із дрібними золотавими домішками блискіток	Атика	Гора Мітридат, Плитова дитяча гробниця	20,5	Обидві фігури одягнені в хітони та гіматії, які закривають ноги. Постамент прямокутний, порожній, знизу відкритий. Статуетка виготовлена у формі із двох половинок, на зворотній гладкій стороні прямокутний отвір. Біле облицювання, на волоссі обох фігур червоно-коричнева фарба.		<i>САИ III 1974, с. 17, табл. 5,3;</i> <i>ОАК за 1876, Табл. VI, 1.</i>

19.	Протома Деметри /Кора-Персефона	Друга половина V ст. до н.е.	Глина жовтогаряча із домішками блискіток	Аттика	Пантікапей	38	<p>Зображена фронтально з опущеними уздовж тіла руками. Тонкий пеплос, відкритий вздовж шиї, скріплений на обох плечах та підперезаний на талії. На голові стефана. Хвилясте волосся розділено прямим проділом, два пасма, які спадають на плечі та груди. Обличчя овальне зі спокійним виразом. Ніс прямий, підборіддя округле. Очне яблуко трактоване пласко. Повіки виконані рельєфно. Однобічна. Зі зворотного боку гладка. Втрачено частину волосся праворуч над оком. На стефані праворуч невеликий відкол. Сліди білої обмазки на стефані, волоссі, верхній частині обличчя, шиї та грудях. З лівої сторони над чолом у заглибленнях волосся по облицюванню</p>		<p><i>САИ III 1974, с. 18, табл. 6;</i></p> <p><i>Стародавності Придніпров'я й узбережжя Чорного моря, вип VI, К. 1907, с. 19, табл. XIV, 852;</i></p> <p><i>Українська Радянська Енциклопедія Т. 3, с. 434;</i></p> <p><i>Штительман 1970, с. 203, рис 1-2.</i></p>
-----	---------------------------------	------------------------------	--	--------	------------	----	--	---	--

							розпис пурпуром.		
20.	Протома богині	Середина V ст. до н.е.	Глина сіро-коричнева		Пантікапей Грунтові могили №12-14 на Довгій скелі		Покривало спускається з голови на плечі. Хвилясте волосся розділено по вертикалі різьбленими лініями. Виготовлена у формі, однобічна. Біле блискуче облицювання. Червона фарба на волоссі.		<i>САИ III 1974, с. 16, табл. 2,2.</i>
21.	Фрагмент богині на троні	V ст. до н.е.			Розкоп 2001 р. Кв. 238	5	Нижня частина богині на троні. Сліди ґрунтовки.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2001/108, № 53.</i>
22.	Богиня на троні	Кінець V – IV ст. до н.е.	Глина світло-коричнева, груба з різними домішками	Боспорське виробництво можливо за привізною формою	Околиця Керчі біля селища Кіп–Такіль	13,4	На голові полос. Гіматій, який перекинуто через ліве плече, закриває всю фігуру. Трон широкий з подвійними виступами на кутах спинки. Під ногами постамент. Виготовлена в зношеній формі. Деталі згладжені.		<i>САИ III 1974, с. 17, табл. 5,1; ДБК, табл. XIX,9, с. 84, 116.</i>

23.	Три богині	Кінець V – IV ст. до н.е.	Боспорська глина	Боспор	Гора Мітридат, могила	12,5	Сидять поруч в урочистих позах. На головах богинь полоси, вони одягнені в тонкі хітони та гіматії, із дрібними складками. Фігура ліворуч піднімає край гіматія над плечем. На її плечі лежить рука середньої фігури, що обіймає її. Богиня праворуч, закутана в гіматій, притискає руку до грудей; у руці плід або квітка. Виконана в стертій формі, знизу прямокутний отвір. Бракує голови однієї з богинь.		<p><i>САИ III 1974, с. 17 табл. 5,2;</i></p> <p><i>ИАК, 1909, с. 22-23.</i></p>
24.	Велика протома Кори або Деметри	Кінець IV ст. до н.е.	Жовто-рожева глина, гарної якості		Пантікапей	21,5	У полосі на який зверху накинута плащ. На шиї намисто у вухах сережки. У руках плід гранату або квітка. Хвилясті пасма волосся розходяться в різні сторони. Біле облицювання та сліди фарби. Виконана у формі, однобічна.		<p><i>САИ III 1974, с. 18 табл.7,2</i></p>

25.	Півфігура Кори	IV ст. до н.е.	Глина груба, яскравого жовтогарячого кольору з білими та чорними домішками	Мала Азія Прієна?	Пантікапей Ґрунтова могила № 70/16 у кургані	14,8	Тонкий високо підперезаний хітон з рукавами. Хвилясте волосся зачесане назад. Порожня, знизу відкрита, на зворотному боці прямокутний отвір. Блискуча обмазка, червоно-коричнева фарба на волоссі, коричневою фарбою виконані повіки та зіниці. Тонка обробка деталей.		<p><i>САИ III 1974, с. 22, табл. 14,3;</i></p> <p><i>ИАК за 1909, с. 74.</i></p>
26.	Жінка, що сидить на скелі	IV ст. до н.е.	Глина коричнева, однорідна	Можливо Аттика	Пантікапей Ґрунтова могила № 70/16 в кургані	14,5	Гіматій закриває фігуру з головою. Під плащем хітон. Постаменту немає. Порожня, зверху відкрита. Виготовлена у формі з декількох частин. Модельована з усіх боків.		<p><i>САИ III 1974, с. 22, табл. 14,4;</i></p> <p><i>ИАК, за 1909, с. 74</i></p>

27.	Жінка з дитиною на руках	IV ст. до н.е.	Глина керченська	Місцеве виробництво	Пантікапей Грунтова могила № 70/16 у кургані	11,2	Хітон з тонкими складками. Плащ накинутий на голову, закриває майже всю фігуру. Дитина, яка пригорнулася до грудей, простягає руку до плеча матері. Порожня. Знизу відкрита, зворотний бік гладкий із квадратним отвором. Місцями збереглася біла обмазка, рожева фарба на обличчі дитини.		<i>САИ III 1974, с. 22, табл. 15,1;</i> <i>Кобылина 1961, с. 64.</i>
28.	Богиня на троні	II – I ст. до н.е.			Розкоп 2006 р.	10,8	Верхня частина фігури. Втрачено праву руку.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2006/163, арк. 132, № 152.</i>
29.	Фрагмент фігури в гіматії	II – I ст. до н.е.			Розкоп 2006 р.	3,1	Фрагмент голови. Обличчя відбите.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2006/163, арк. 135, № 161.</i>
30.	Фрагмент протоми	I ст. до н.е.			Розкоп 2007 р.	5,8	Богиня в полосі. Ліва сторона голови та ший.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр.2007/25,</i>

									<i>с. 98, № 47.</i>
31.	Статуетка дівчини, що стоїть	I ст. до н.е.			Розкоп 2007	7,4	Втрачено нижню частину. Сильно відбито.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2007/25 арк. 99, № 51.</i>
32.	Фрагмент жіночої статуетки	I ст. до н.е.			Розкоп 2005 скеля 50	4,4	Фрагмент голови. Зачіску втрачено.		<i>НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2005/59, арк. 77, № 69.</i>

Таблиця А.1.2. Мірмекій

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Голова архаїчної статуетки	VI ст. до н.е.	Глина червоно-жовта із домішками блискіток слюди	Самос	Мірмекій	3,7	На голові пласка, гладенька діадема. Волосся у вигляді окремих округлих, пласких кучерів, що нависають над чолом. Стислі широкі губи з посмішкою.		<i>Наливкина 1952, с. 329, рис. 1.1.</i>
2.	Архаїчна протома	Друга половина VI ст. до н.е.		Родос	Мірмекій	23,3	Обличчя обрамлене гіматієм. Протома злегка розширюється до низу		<i>Денисова 1981, с. 19.</i>
3.	Фрагмент статуетки богині	Кінець VI – кінець V		Іонійський центр	Мірмекій	6,5	Збереглася тільки нижня частина		<i>Наливкина 1952, с. 330.</i>

	на троні	ст. до н.е.					статуетки. На уламку є біла обмазка та сліди червоної фарби. Права рука богині лежить на коліні, а в лівій, мабуть, був якийсь предмет. На лицьовому боці низької прямокутної підставки продряпана буква. Δ.		
4.	Богиня на троні	VI – V ст. до н.е.		Іонійський центр	Мірмекій	7,5	Голову втрачено. Богиня сидить на троні		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. I г</i>
5.	Богиня на троні	VI – V ст. до н.е.		Іонійський центр	Зольний вівтар	11	Голову втрачено. У руці тримає предмет (можливо плід гранату). Короткий гіматій.		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. I д.</i>
6.	Жіноча голова, фрагмент статуетки	Кінець V ст. до н.е.	Глина жовтогаряча з домішкою слюди, щільна.	Самос	Мірмекій	4,2	Кучері волосся зображені у вигляді симетричних дугоподібних врізаних ліній, очі опуклі, подовжені форми, без повік, рот усміхнений. На обличчі та волоссі збереглися залишки		<i>САИ I-II 1970, с. 97, табл. 39,1;</i> <i>Гайдукевич 1959, рис. 49;</i> <i>Денисова</i>

							червоної фарби. Тильна частина голови втрачена, збитий ніс.		1981, с. 116, табл. II.a.
7.	Фрагмент архаїчної протоми	V ст. до н.е.			Розкоп 2008 Ділянка TC	3,6	Жіноча голова в полосі.		НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2008/16 арк. 83, № 114.
8.	Сидяча богиня	V – IV ст. до н.е.	Світло-червона глина злегка жовтуватого тону з більшим домішками темних і білих мінералів		Мірмекій		На поверхні помітні сліди жовтогарячої фарби. Богиня сидить на троні з високою спинкою; у щільно притиснутій до грудей правій руці вона тримає якийсь предмет, можливо гранат, ліва рука покладена на коліна. Одягнена в хітон і короткий гіматій, що закінчується великими важкими складками		Наливкина 1952, с. 330-331, рис. 2.1.
9.	Жіноча протома	Кінець IV ст. до н.е.	Глина рожево-коричнева з домішками	Боспор		14	Волосся густими хвилястими пасмами обрамляє обличчя та спускається на плечі. Протома порожня, знизу відкрита, з тильного боку – великий отвір. Теракота склеєна із двох		САІ І-ІІ 1970, с. 97, табл. 39,5.

							фрагментів. Втрачено ліве плече та головний убір. Втрачено чашу фіміатерія		
10.	Богиня на троні	IV ст. до н.е.	Червона щільна глина; Місцями фіолетового відтінку		Мірмекій	10	Ретельно задрапірована в одяг фігурка з перекинутим по діагоналі плащем, навколо стану хітон зібрано в складки. На плечі спускаються завитки волосся.		<i>Наливкина 1952, с. 333, рис. 2.2.</i>
11.	Голова богині	IV ст. до н.е.			Ділянка Й розкоп 2009		Фрагмент протоми з руками на грудях. На голові стефана та покривало.		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2009/ 29604 арк. 97; Спр. 2009/ 29603, арк. 81, № 238.</i>
12.	Фрагмент протоми	IV ст. до н.е.			Ділянка Й розкоп 2009		Фрагмент верхньої частини протоми. На голові стефана та покривало		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2009/29604, арк. 97; 2009/ 29603 с. 82, № 241.</i>

13.	Фрагмент протоми	IV ст. до н.е.			Ділянка Й Зольник 1 розкоп 2008		Нижня частина відламана		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2008/16, арк. 93, № 198.</i>
14.	Фрагмент протоми	IV ст. до н.е.			Ділянка Й Зольник 1 розкоп 2008		Богиня з руками на грудях:		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2008/16, арк. 94, № 206.</i>
15.	Статуетка жінки з дитиною	IV – III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.		Сидить у фронтальній позі. Одягнена у хітон та гіматій. До грудей жінка притиснула дитину, яка прикрита гіматієм. Можливо зображено Деметру та Кору-Персефону або Іакха.		<i>Денисова 1981, с. 31, табл. XI, а.</i>
16.	Богиня на троні	IV – III ст. до н.е.		Боспор		15,3	Богиня у полосі. Сидить у фронтальній позі на троні. Трон з виступами.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. VI а.</i>

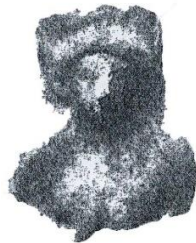
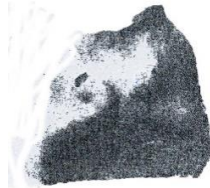

17.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.		Боспор Родоська матриця	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	5	Жіноче обличчя. Богиня у полосі.		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. II,г.</i>
18.	Фрагмент протоми-	IV – III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	8	Жіноче обличчя		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. II,к.</i>
19.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	11	Жіноче обличчя.		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. II,д.</i>
20.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	7,4	Жіноче обличчя. У вухах великі сережки. Зображено на фоні покривала		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. II,ж.</i>
21.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	6,5	Жіноче обличчя.		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. II,з.</i>

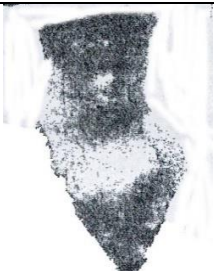

22.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.		Жіноче обличчя. У вухах великі сережки. Зображено на фоні покривала		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. II,и.</i>
23.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.		Боспор. Родоська матриця	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	8,2	Жіноче обличчя. Богиня у полосі. Зображено на фоні покривала		<i>Денисова 1981, с. 116, табл. II,е.</i>
24.	Протома богині з предметом у руці	IV – III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.		Богиня у полосі. Руки на грудях. Волосся пишне, у вигляді рельєфної потовщеної смуги. У вухах дископодібні сережки. На зап'ястях – браслети. В обох руках богиня тримає по одному предмету, що нагадує квітку маку.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV,ж.</i>
25.	Протома богині	Кінець IV – кінець III ст. до н.е.	Глина світла, рожево-червона з домішками	Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	12	На голові пов'язка та стефана, яка вкрита гіматієм. Кінці гіматія спускаються на плечі; руки складені під грудьми. Протома однобічна. Збереглися		<i>САИ I-II 1970, с. 97, табл. 39,4; Гайдукевич 1965, с. 30,</i>

							залишки білого покриття й червоної фарби.		<i>рис. 11,4.</i>
26.	Протома богині	Кінець IV – кінець III ст. до н.е.	Глина червона з домішками	Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	10,5	Руки складені під грудьми. Протома однобічна.		<i>САИ I-II 1970, с. 97, табл. 39,3.</i>
27.	Протома Деметри	IV – III ст. до н.е.	Глина червона з білими домішками	Боспор	Мірмекій		Руки на грудях. Поверх полоса – покривало.		<i>Наливкина, 1952, с. 332,</i>
28.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.			Мірмекій	7,5	Покривало орнаментовано двома розетками		<i>Наливкина, 1952, с. 332</i>
29.	Фрагмент богині на троні	IV – III ст. до н.е.			Ділянка Й розкоп 2009	6,5			<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2009/29604 арк. 96; Спр. 2009/29603 арк. 76, № 179.</i>
30.	Фрагмент протоми	Кінець IV – кінець III ст. до н.е.			Розкоп 1984 Ділянка Й Зольник II				<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1984/90, № 34.</i>
31.	Фрагмент протоми	Кінець IV – початок III ст. до н.е.			Розкоп 1984 Ділянка Й Зольник II				<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1984/90, № 33.</i>

32.	Протома з руками на грудях	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	13	На голові богині – полос, прикрашений розетами. Зверху полоса гіматій. Права рука та грудь відкриті.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. III,а.</i>
33.	Протома з руками на грудях	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	12	На голові полос Зверху полоса гіматій. Права рука та грудь відкриті		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. III,б.</i>
34.	Протома з руками на грудях	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	12,5	На голові полос. Зверху полоса гіматій. Права рука та грудь відкриті. Складки гіматія не пророблені.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. III,и.</i>
35.	Протома з руками на грудях	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	12	На голові полос. Зверху полоса гіматій. Права рука та грудь відкриті. Складки гіматія не пророблені.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. III,д.</i>

36.	Фрагмент протоми з руками на грудях	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	6	На голові полос. Зверху полоса гіматій.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. III, в.</i>
37.	Фрагмент протоми з руками на грудях	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	4	Голова відсутня. Права рука та грудь відкриті.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. III, з.</i>
38.	Протома з руками на грудях	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	10,5	На голові полос. Зверху полоса гіматій. Права рука та грудь відкриті.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. III, г.</i>
39.	Фрагмент протоми з руками на грудях	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	4,7	Нижня частина торсу. Складки гіматія чітко пророблені		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. III, ж.</i>
40.	Протома богині з предметом у руці.	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	11	Богиня у полосі. Руки на грудях. Волосся пишне, у вигляді рельєфної потовщеної смуги. У вухах дископодібні сережки. На зап'ястях – браслети. В обох руках богиня тримає по одному предмету, що		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV, а.</i>

							нагадує квітку маку. Нижню частину втрачено.		
41.	Протома богині з предметом у руці.	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	8,5	Богиня у полосі. Руки на грудях. Нижню частину втрачено.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV, б.</i>
42.	Фрагмент протоми богині з предметом у руці.	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	8,8	Фрагмент торсу. Руки на грудях. В обох руках богиня тримає по одному предмету, що нагадує квітку маку.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV, д.</i>
43.	Протома богині з предметом у руці	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	11	Богиня у полосі. Руки на грудях. Волосся пишне, у вигляді рельєфної потовщеної смуги. У вухах дископодібні сережки. На зап'ястях – браслети. В обох руках богиня тримає по одному предмету, що нагадує квітку маку.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV, в.</i>

44.	Протома богині з предметом у руці	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	10,5	Богиня у полосі. Руки притиснені до грудей.. В обох руках богиня тримає по одному предмету		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV,г.</i>
45.	Протома богині з предметом у руці	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	8	Богиня у полосі. Руки притиснені до грудей. Нижня частина втрачена.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV,ж.</i>
46.	Протома богині з предметом у руці	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	10,5	Богиня у полосі. Руки притиснені до грудей. Волосся пишне, у вигляді рельєфної потовщеної смуги. У вухах дископодібні сережки. На зап'ястях – браслети. В обох руках богиня тримає по одному предмету, що нагадує квітку		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV,з.</i>
47.	Протома богині з предметом у руці	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	7,5	Голову втрачено. Руки притиснені до грудей. Волосся пишне, у вигляді рельєфної потовщеної смуги. У вухах дископодібні сережки. На зап'ястях –		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV,и.</i>

							браслети. В обох руках богиня тримає по одному предмету, що нагадує квітку маку.		
48.	Протома богині	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	12,5	Богиня у полосі та гіматії. Ліва рука притиснена до грудей, правою богиня тримає край гіматія.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV, е.</i>
49.	Протома богині	III ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в елліністичному зольному вівтарі.	7,8	Голову втрачено. Ліва рука притиснена до грудей, правою богиня тримає край гіматія.		<i>Денисова 1981, с. 118, табл. IV, к.</i>
50.	Фрагмент теракоти	III – II ст. до н.е.			Розкоп 1986 траншея через яму 9		Голова статуетки		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1986/98, № 568, арк. 57.</i>
51.	Фрагмент теракоти	II ст. до н.е.			Над трасою рання оборона стіна		Голова статуетки		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64 Спр. 1986/98, № 80, арк. 42.</i>
52.	Фрагмент протоми	I ст. до н.е.			Ділянка ТС розкоп 2007		Голова та нижня частина відламані. Фрагмент жіночої фігури в хітоні		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64 Спр. 2007/32 арк. 67, №56.</i>

Таблиця А.1.3. Німфей

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Богиня на троні	Кінець VI ст. до н.е.	Глина сіра з домішками блискіток	Місцева	Знайдено в 1948 р. у святилище Деметри	6	Закутана щільно в плащ. На спинці трону напівкруглі виступи. Статуетка суцільна. Бракує голови, ступень ніг.		<i>САИ I-II 1970, с. 85, табл. 28,2.</i>
2.	Архаїчна протома	Друга половина VI ст. до н.е.		Родос		23,3	Обличчя обрамлено гіматієм. Протома плавно розширюється до низу.		<i>Худяк 1952, рис. 25,1,3; 1962, табл. 18,2; 40,1; 42,2,4.</i>
3.	Богиня на троні	Кінець VI ст. до н.е.	Глина червона, у зламі сіра	Місцева в привізній формі	Знайдено в 1948 р. у святилищі Деметри	8,1	Права рука на грудях, ліва лежить на коліні, ноги на лавочці. Сліди білої обмазки. Двостороння, всередині порожня, склеєна з двох частин. Відбиті голова, виступи на троні та задня частина стінки.		<i>САИ I-II 1970, с. 85, табл. 28,3.</i>
4.	Богиня на троні	Кінець VI ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками, груба		Знайдено в 1940 р. у святилище Деметри	8,2	Руки на колінах, ноги на маленькій лавочці. Трон низький і широкий з двома виступами на спинці. На голові полос, обличчя показано		<i>САИ I-II 1970, с. 85, табл. 28,4.</i>

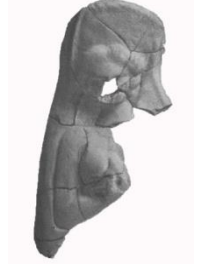
							схематично. Статуетка двостороння, порожниста, зі зворотного боку квадратний отвір. Відламаний один виступ трону.		
5.	Богиня на троні	Кінець VI ст. до н.е.	Глина коричнева погано промита	Місцева	Знайдено в 1941 р. у святилищі Деметри	8,9	Руки на колінах, взуті ноги на широкій лавочці. На спинці трону виступи. Статуетка одностороння, товстостінна, виконана в зношеній, нечіткій формі, без наступної доробки. Відламані голова й один виступ на троні.		САИ I-II 1970, с. 85, табл. 28,7.
6.	Протома богині	Початок V ст. до н.е.	Глина жовта щільна	Імпортна	Знайдено в 1939 р. у святилищі Деметри	8,5	З великим носом, плоскими мигдалеподібними очима та великим підборіддям. Волосся виконано трьома рядами дрібних зубчиків. На голові богині низький полос і покривало, у вухах сережки. Угорі пророблено отвір для підвішування. Склеєна із чотирьох частин.		САИ I-II 1970, с. 86, табл. 29,4.

7.	Протома богині	Початок V ст. до н.е.	Глина жовта щільна із домішками блискіток	Іонійське виробництво	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	7,7	Обличчя овальне з плоскими мигдалеподібними очима та великим підборіддям. На голові плащ, накинутий поверх полоса, у вухах круглі сережки.		САИ I-II 1970, с. 86, табл. 29,3.
8.	Протома богині із предметом у руці	Початок V ст. до н.е.	Глина червона пориста	Місцева в привізній формі	Знайдено в 1939 р. у святилищі Деметри	7,2	З руками на грудях, в правій руці плід. Відбиті голова та праве плече		САИ I-II 1970, с. 87, табл. 31,5.
9.	Фрагмент протоми	Перша половина V ст. до н.е.	Глина коричнева пориста	Місцева	Знайдено в 1948 р. у святилищі Деметри	7	У невеликому полосі. Покривало спускається з голови на плечі. Волосся фестонном обрамляє чоло. Очі опуклі, не великі пухлі губи. Є два отвори для підвішування. Протома сформована без додаткової обробки деталей.		САИ I-II 1970, с. 86, табл. 29,2.
10.	Голова в полосі	Перша половина V ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками погано промита	Місцева в привізній формі	Знайдено в 1948 р. у святилищі Деметри	7,9	Збереглася частина обличчя. Великий ніс, плоскі очі, пухлі губи та велике підборіддя. Угорі голови є два отвори для підвішування. Погано відтиснуті вухо та рот, волосся показано цільною смужкою.		САИ I-II 1970, с. 86, табл. 29,1.

							Відбиті ліва сторона плаща та грудей		
11.	Протома богині	Перша половина V ст. до н.е.	Глина червона	Імпортна	Знайдено в 1939 р. у святилищі Деметри	13,7	З вузьким обличчям та хвилястим волоссям. Одягнена в полос та плащ. У вухах великі круглі сережки. Протома сформована без додаткової обробки деталей.		<i>САІ І-ІІ 1970, с. 86, табл. 30,8.</i>
12.	Статуетка богині, що стоїть	V ст. до н.е.	Глина коричнева пухка	Місцева в привізній формі	Знайдено в 1939 р. у святилищі Деметри	15,6	У підперезаному хітоні, який дугоподібними складками спускається до колін. Руки зігнуті в ліктях. Двостороння, порожня. Бракує голови й частини рук.		<i>САІ І-ІІ 1970, с. 88, табл. 32,5.</i>
13.	Жіноча фігура, що стоїть	V ст. до н.е.	Глина жовто-рожева щільна	Імпортна	Знайдено в 1941р. у святилищі Деметри	11,4	Закутана в плащ, Під плащем права рука лежить на грудях, ліва впирається в бік		<i>САІ І-ІІ 1970, с. 88, табл. 32,4.</i>
14.	Протома богині	Середина V ст. до н.е.	Глина червона	Імпортна	Знайдено в 1941р. у святилищі Деметри	10,8	На голові покривало, у вухах круглі сережки, гладке волосся фестонами обрамляє обличчя.		<i>САІ І-ІІ 1970, с. 87, табл. 30,2.</i>

15.	Фрагмент протоми богині	Середина V ст. до н.е.	Глина світло-жовта, щільна	Імпортна	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	7,6	Овальне обличчя. Ніс прямий. Волосся хвилястими пасмами закладене за пов'язку, що закриває чоло. Плащ накинуто на невеликий волос. Угорі протоми отвір для підвішування. Сліди білої обмазки.		<i>САИ I-II 1970, с. 87, табл. 30,1.</i>
16.	Фрагмент великої протоми	Середина V ст. до н.е.	Глина жовта із дрібними домішками блискіток, щільна, добре розмішана	Імпортна	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри		Очі та брови слабо відтиснуті. Хвилясті пасма волосся зачесані назад, у вухах великі сережки. На голові високий волос, з якого рівними складками спускається на плечі плащ.		<i>САИ I-II 1970, с. 87, табл. 30,3.</i>
17.	Протома богині	Середина V ст. до н.е.	Глина червона із домішками блискіток	Місцева в привізній формі	Знайдено в 1939 р. у святилищі Деметри	9	На голові волос та покривало. Обличчя з великим носом та повними губами, волосся передане суцільною масою. Угорі протоми отвір для підвішування. Товстостінна, зроблена у потертій формі.		<i>САИ I-II 1970, с. 87, табл. 30,5.</i>

18.	Богиня на троні	Середина V ст. до н.е.	Глина червона з білими домішками	Місцева	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	8,9	У хітоні та плащі. В правій руці жінки фіала, ліва рука із квіткою на грудях. Постамент овальної форми. Спинка трону з виступами на кутах. На задньому боці чотирикутний отвір. Складки одягу на плечах та нижче колін нанесені після відбиття в матриці. Відламані голова та виступ трону ліворуч. Сліди білої обмазки.		САИ I-II 1970, с. 85, табл. 28,8.
19.	Протома богині з руками на грудях	Середина V ст. до н.е.	Глина жовта, щільна	Імпортна	Знайдено в 1939 р. у святилищі Деметри	8,7	На голові полос. Волосся великим фестоном обрамляє обличчя.		САИ I-II 1970, с. 88, табл. 31,2.
20.	Верхня частина фігури жінки, що стоїть	460 р. до н.е.	Глина жовта пориста з білими домішками, у зламі сіра	Місцева в привізній формі	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри		Права рука на грудях, лівою рукою притримує край одягу. Двостороння, голову втрачено		САИ I-II 1970, с. 88, табл. 31,1.
21.	Фігура жінки, що стоїть	Середина V ст. до н.е.	Глина ясно-жовта із домішками	Іонійське виробництво	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	12,3	У пеплосі та гіматії. Ліва нога висунута вперед, права рука піднята вгору, ліва під		САИ I-II 1970, с. 88, табл. 32,6.

			блискіток й чорними домішками				плащем зігнута в лікті Втрачено голову та праву руку.		
22.	Фрагмент протоми богині	Друга половина V ст. до н.е.	Глина коричнева	Імпортна	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	9,4	Руки на грудях, у лівій руці плід, у правій квітка. Плащ перекинута через ліве плече. Склеєно з багатьох уламків.		<i>САИ I-II 1970, с. 87, табл. 31,3.</i>
23.	Протома богині	Кінець V ст. до н.е.	Глина коричнева щільна	Імпортна	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	11,8	У високому полісі та плащі. Права рука із плодом на грудях. Чітка обробка обличчя, у вухах сережки, хвилясте волосся обрамляє обличчя. Склеєна із дрібних уламків. Відбиті ліва та нижня частини протоми.		<i>САИ I-II 1970, с. 86, табл. 30,7.</i>
24.	Протома богині	Кінець V ст. до н.е.	Глина жовта щільна	Імпортна	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	10,7	У високому полісі та плащі, що спускається без складок, по обидві сторони фігури. Права рука із квіткою на грудях, у вухах сережки. Протома склеєна з 14 уламків, бракує частини обличчя		<i>САИ I-II 1970, с. 87, табл. 30,6.</i>

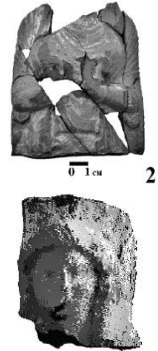

25.	Фрагмент протоми	Кінець V ст. до н.е.	Глина рожева	Імпортна	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	8	Пишне хвилясте волосся обрамляє овальне обличчя. Покривало зображене у вигляді округлого плаского виступу навколо голови. Зберіглись сліди обмазки. Є отвір для підвішування.		<i>САИ I-II 1970, с. 87, табл. 30,4.</i>
26.	Велика жіноча протома	Кінець V ст. до н.е.	Глина помаранчево-жовта із домішками блискіток	Родос Вплив Афін	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	18,7	Плащ обрамляє усю фігуру по колу. Правою рукою тримає кінець плаща, лівою, із браслетом на кисті, тримає край плаща біля плеча. На голові невеликий полос. Волосся пишне. Обличчя видовжене. Ніс прямий. Відтиснута в потертій матриці. Складки хітона на грудях ледь помітні.		<i>САИ I-II 1970, с. 87, табл. 31,6.</i>
27.	Протома Деметри	V – IV ст. до н.е.			Німфей; святилище Деметри		Руки притиснуті до грудей.		<i>Гайдукевич 1940, с. 300-317.</i>
28.	Протома богині	IV ст. до н.е.	Глина світло-коричнева	Місцева	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	10,2	Хітон підперезано під грудьми. Протома склеєна із двох частин, відбита голова		<i>САИ I-II 1970, с. 87, табл. 31,4.</i>
29.	Статуетка	IV ст. до	Глина	Імпортна	Знайдено в	10,5	Закутана в плащ. Під		<i>САИ I-II</i>

	жінки, що стоїть	н.е.	жовта		1940 р. у святилищі Деметри		плащем права рука зігнута в лікті, ліва впирається в бік.		1970, с. 88, табл. 33,б.
30.	Статуетка жінки, що стоїть	IV ст. до н.е.	Глина червона пориста	Місцева	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	15,2	Хітон підперезано під грудьми. Зверху хітона плащ. У лівій руці віяло. Віяло зроблене окремо від руки		САИ I-II 1970, с. 88-89, табл. 33,5.
31.	Статуетка жінки, що стоїть	IV– III ст. до н.е.	Глина червона погано промита	Місцева	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	13,2	У хітоні й гіматії. права рука зігнута в лікті й лежить на грудях, ліва впирається в бік. Сліди білої обмазки. Волосся зачесано назад		САИ I-II 1970, с. 89, табл. 33,3.
32.	Парна статуетка	Початок III ст. до н.е.	Глина червона, погано промита	Місцева	Знайдено в 1940 р. у святилищі Деметри	14,4	Деметра з Корою на плечі.		САИ I-II 1970, с. 89, табл. 33,2.
33.	Фрагмент статуетки	III ст. до н.е.			Розкоп 1985 р. Північний розкоп Східна прирізка		Жіноча голова		НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1985/128, № 155.
34.	Фрагмент теракоти	III ст. до н.е.			Розкоп 1983 р. Північна ділянка Зачищення стіни № 36		Голова Деметри		НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1983/163, № 404.
35.	Фрагмент протоми	III ст. до н.е.			Розкоп 1983 р.		Богиня в полосі. На голові вінок		НА ІА НАНУ Ф. 64,

					Ділянка М				<i>Спр.1983/163, № 35.</i>
36.	Фрагмент протоми	III ст. до н.е.			Розкоп 1983 р. Північна ділянка		Голова богині в полісі		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1983/163, № 21.</i>

Таблиця А.1.4. Кітей

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Фрагмент теракоти Деметри на троні	VI – V ст. до н.е.	Дрібно шарувата бежева глина		Розкопки 1970 р. Зольник	8	Богиня сидить на кубоподібному троні без спинки. Голову втрачено.		<i>Молев 2010, с. 91;</i> <i>Молев, 2003, с. 253, табл. 1.2 .</i>
2.	Протома богиня в полісі	Остання чверть V ст. до н.е.	Глина темно-жовта із блискіткам и	Імпорт Родос?	Кітей, 2008, Південно-східна частина XVIII кв.; яма 75	24	Поясне зображення. Права рука на грудях, підтримує покривало. Залишки фарби.		<i>Кузина 2009, с. 233, рис. 1;</i> <i>Кузина 2010, с. 286, № 1.</i>
3.	Фрагменти протоми	Остання чверть V ст. до н.е.	Темно-сіра глина, у зламі – жовта	Імпорт	Кітей, 2008, II, XVIII кв.; яма 75	5,4; 5,2	Богиня в стефані та покривалі. Залишки фарби.		<i>Кузина 2010, с. 288, № 5.</i>

4.	Протома богині	V – IV ст. до н.е.			Південно-східна частина XVIII кв.;		Покрита темним ангобом Сліди фарби.		<i>Кузина 2009, с. 233.</i>
5 – 17	Протоми	V – IV ст. до н.е.			знахідки 2007 – 2008 р.		У полосі або стефані з руками на грудях		<i>Кузина 2009, с. 235, рис. 2.2-2.3.</i>
18.	Статуетка Кора-Персефона	IV ст. до н.е.					З опущеними руками. Одягнена в хітон та гіматій. На правому плечі кругла фібула.		<i>Кузина 2009, с. 235, рис. 2.4.</i>
19.	Фрагмент статуетки богині на троні	IV ст. до н.е.	Глина світло-помаранчева із блискітками		Кітей, святилище	5	Богиня у полосі та покривалі. Хвилясте волосся, обрамляє чоло.		<i>Молев 2003, с. 254, табл. 1.6.</i>
20.	Фрагмент теракоти	IV ст. до н.е.				7,2	Жіноче обличчя.		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр.1988/38, № 15.</i>

21.	Голова протоми	IV ст. до н.е.	Глина червона з дрібними домішками	Боспор	Кітей, 2007, II, XVIII/10	5,8	Богиня у полосі та покривалі. Обличчя овальне, у вухах великі круглі сережки.		<i>Кузина 2010, с. 290, № 9.</i>
22.	Фрагмент протоми з руками на грудях	IV ст. до н.е.	Глина червона з рідкими блискітками		Кітей, 2009, II, XVIII/10	5,5	Середня частина торсу (груди, руки). На поверхні залишки обмазки. На внутрішній поверхні відбиток пальця коропаста.		<i>Кузина 2010, с. 298, № 25.</i>
23.	Фрагмент протоми з руками на грудях	IV ст. до н.е.	Глина червона		Кітей, 2009, II, XVI– XVIII	3,5	Нижня ліва частина протоми.		<i>Кузина 2010, с. 299-300, № 28.</i>
24.	Фрагмент протоми з руками на грудях	IV ст. до н.е.	Глина червона з рідкими блискітками		Кітей, 2009, II, XVI– XVIII	5,3	Ліва та нижня ліва частина протоми.		<i>Кузина 2010, с. 300, № 29.</i>
25.	Фрагмент голова богині	Друга половина IV ст. до н.е.	Глина світло-коричнева із блискітками	Фасос?		11	Богиня у стефані, полосі та покривалі. Волосся хвилясте. Залишки фарби.		<i>Кузина 2010, с. 287, № 3.</i>

26.	Фрагмент статуетки	Друга половина IV ст. до н.е.	Глина червона, у зламі – сіра.	Боспор?	Кітей, 2008, II, XVIII/17	7,5	Богиню зображено без головного убору, зі складною зачіскою. Обличчя овальне, ніс – прямий, очі – великі.		Кузина 2010, с. 287, № 4.
27.	Фрагмент протоми. Голова богині	Друга половина IV ст. до н.е.	Глина червона	Імпортна	Кітей, 2008, II, XVI/13	2,5	Богиня у невисокому полосі, волосся розділено та зібрано під полос. Нечітка обробка деталей.		Кузина 2010, с. 289, № 7.
28.	Фрагмент протоми. Голова богині	Друга половина IV ст. до н.е.	Глина червона, у зламі – сіра.		Кітей, 2008, II, XVI/14	7,4	Богиню зображено у полосі та покривалі. Волосся хвилясте. Обличчя овальне із прямим носом та округлим підборіддям. У вухах – сережки. Очі та ніс не пророблені, імовірно були розписні. На протомі є залишки фарби.		Кузина 2010, с. 289-290, № 8.
29.	Фрагмент протоми	Друга половина IV ст. до н.е.	Глина червоно-помаранчева, у зламі – сіра.		Кітей, 2008, II, XVIII/18	4,5	Права частина покривала та центральна частина головного убору. Збереглися декілька пасом зачіски. Теракота вкрита світло-помаранчевим ангобом.		Кузина 2010, с.292, № 13.
30.	Фрагмент	Друга	Глина	Боспор	Кітей,	2,6	Фрагмент протоми		Кузина 2010,

	протоми	половина IV ст. до н.е.	червона з рідкими домішками		2008, II, XVIII/14		богині у полосі та покривалі. Теракота вкрита світлим ангобом. Збереглась права частина полоса та покривала.		<i>с.292, № 14.</i>
31.	Деметра у стефані та покривалі	IV-III ст. до н.е.			східна частина сакрального комплексу		Богиня з класичним строгим спокійним виразом обличчя		<i>Молева 2015, с. 107</i>
32.	Протома-півфігура		Егейські острови		східна частина сакрального комплексу		Теракоту було виготовлено в односторонній матриці та оброблено стекою. На голові богині полоса та гіматій. Правою рукою богиня тримає покривало на рівні грудей. Обличчя – овальне з прямим носом, великими очима та губами. У правому вусі – сережка. На полосі та шиї – сліди білої обмазки, на губах – залишки червоної фарби		<i>Молева 2015, с. 106-107</i>

33.	Голова протоми	Друга половина IV – початок III ст. до н.е.	Глина червона, у зламі – сіра.		Кітей, 2008, II, XVIII/14	4,5	Богиня у стефані та покривалі. Відтиск нечіткий. Очі та інші деталі імовірно розписні. Залишки фарби.		<i>Кузина 2010, с. 289, № 6.</i>
34.	Фрагмент теракоти	Друга половина IV – початок III ст. до н.е.	Глина коричнево-червона з великою кількістю блискіток	Фасос?	Кітей, 2008, II, XVI/13	4,5	Голова богині у напівкруглому полісті та покривалі. Риси обличчя – класичні: великі очі, прямий ніс. губи стиснуті. Була оброблена стекою. На полісті відбиток пальця коропаста.		<i>Кузина 2010, с.292, № 12.</i>
35.	Фрагмент протоми з руками на грудях	Друга половина IV – початок III ст. до н.е.	Глина світло-червона, у зламі – сіра.	Боспор	Кітей, 2008, II, XVIII/14	3,6	Верхня частина тулуба протоми, що зображує богиню з руками на грудях. На поверхні сліди обмазки.		<i>Кузина 2010, с.297, № 24.</i>
36.	Фрагмент протоми з руками на грудях	Друга половина IV – початок III ст. до н.е.	Глина світло-червона із білими домішками	Боспор	Кітей, 2008, II, XVI/11	6,7	Верхня частина тулуба. Руки виконані схематичною. Без обробки деталей. На поверхні залишки світлого ангобу.		<i>Кузина 2010, с.298-299, № 26.</i>
37.	Фрагмент протоми з руками на грудях	Кінець IV – початок III ст. до н.е.	Глина світло-червона із білими домішками	Боспор	Кітей, 2008, II, XVI/11	6	Середня частина тулуба. Руки виконані схематичною. Без обробки деталей. На поверхні залишки світлого ангобу.		<i>Кузина 2010, с.299, № 27.</i>

38.	Голова протоми	IV – III ст. до н.е.	Глина червоно- помаранче ва у зламі – сіра	Боспор?	Кітей, 2008, II, XVI/13	4,8	Жіноча голова у стефані, полосі та покривалі. Волосся хвилясте, поділені на дві частини. Риси обличчя стерті. На поверхні сліди світлого з зеленуватим відтінком ангобу.		<i>Кузина 2010, с.291, № 10.</i>
39.	Голова протоми	IV – III ст. до н.е.	Глина червоно- помаранче ва у зламі – сіра	Боспор?	Кітей, 2008, II, XVIII/14	5,7	Жіноча голова у полосі та покривалі. Волосся хвилясте. У правому вусі – сережка.		<i>Кузина 2010, с.291, № 11.</i>
40.	Фрагмент статуетки богині на троні	IV – III ст. до н.е.	Коричнево- червона глина з домішками сірого піску		Кітей, святилище	4	Обличчя богині з грубими рисами обличчя та маленьким ротом. Волосся передане суцільною масою, без обробки. Головний убір відбито.		<i>Молев 2003, с. 254, табл. 1.7.</i>
41.	Протома з руками на грудях	IV – III ст. до н.е.	Глина червона із рідкими білими домішками .	Боспор	Кітей, 2008, II, XIX, яма 81, приміщенн я «Д»	7,8	Протома без голови, богиня підтримує руками груди. Богиня одягнена у пеплос та хітон, які задрапіровані в дрібну складку. Вкрита світлим ангобом, рельєфні		<i>Кузина 2010, с.296-297, № 22.</i>

							деталі передані чітко.		
42.	Протома богині	IV – III ст. до н.е.	Глина червоно-коричнева без домішок		Кітей, 2008, II, XIX, яма 81, приміщення «Д»	6,4	Права частина торсу богині, яка одягнена у хітон та гіматій у складку. Діагональними складками підкреслено груди. Голова відбита.		<i>Кузина 2010, с. 297, № 23.</i>
43.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.	Глина червона, у зламі – сіра, із білими домішками	Боспор	Кітей, 2008, II, XVIII/14	4	Фрагмент протоми із залишками світлого ангобу на поверхні		<i>Кузина 2010, с. 301, № 3.3</i>
44.	Фрагмент протоми	IV – III ст. до н.е.	Глина червона, у зламі – сіра, із білими домішками	Боспор	Кітей, 2008, II, XVI/13	3,3	Частина зігнутої руки		<i>Кузина 2010, с. 306, № 44.</i>
45.	Фрагмент статуетки	III ст. до н.е.	Глина світло-червона, у зламі – сіра, із білими домішками	Боспор	Розкопки 2007 р. XVI кв.	4,6	Жіноча голова у полосі та покривалі. Великі очі, усмішка, масивне підборіддя. Покрита світлим ангобом. Відтиснута у матриці та оброблена стекою.		<i>Кузина 2010, с. 286, № 2.</i>
46.	Фрагмент протоми	III – II ст. до н.е.	Глина світло-червона, у зламі – сіра, із білими	Боспор	Кітей, 2007, II, XVI/11	4,5	Збереглась частина руки, яка піднята до грудей.		<i>Кузина 2010, с. 300, № 30.</i>

			домішками						
47.	Фрагмент протоми	III – II ст. до н.е.	Глина світло-червона, у зламі – сіра, із білими домішками	Боспор	Кітей, 2007, II, XVIII/10	7,3	Збереглась нижня частина шиї, праве плече із піднятою до грудей рукою, що тримає покривало.		<i>Кузина 2010, с. 301, № 31.</i>
48.	Фрагмент статуетки богині на троні	I ст. до н.е. – I ст. н.е.	червона із білими домішками	Пантікапей	Святилище	5,5	На голові богині стефана, хвилясте волосся обрамляє чоло та спускається на плечі.		<i>Молев, 2003, с. 254, табл. 1.5.</i>

Таблиця А.1.5. Феодосія

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Верхня частина протоми Деметри	Кінець VI – початок V ст. до н.е.	Глина на поверхні світла, у зламі червоно-коричнева із домішками блискіток	Родос	Знайдено в 1895 р.	8,5	Жіноча голова в пов'язці, стефані та покривалі. Чоло обрамлене завитками волосся, у вухах круглі пласкі сережки.		<i>САИ I-II 1970, с.80, табл. 23,1.</i>

2.	Статуетка. Дві жінки із дитячою фігуркою на плечах. (можливо Деметра, Кора і Іакх)	Друга половина V ст. до н.е.	Глина рожево-червона з білими домішками и й дрібними рідкими домішками блискіток	Місцева, в привізній формі	Розкопки 1853 р., за міським карантином у кургані № 7.	20,2	Дитяча фігурка в плащі з довгими кучерявими волоссям і з крильми на плечах. Жінки одягнені в довгі хітони та гіматії. Волосся із прямим проділом, строгі риси обличчя, рухи передані у вільній манері. Група стоїть на масивній чотирикутній підставці. Збереглися сліди білого ангобу, блакитної та червоної фарб. Знайдено зі статуеткою Геракла.		<i>САИ I-II</i> 1970, с.80, табл. 23,5.
3.	Протома. Деметра	V ст. до н.е.	Глина світло-коричнева з домішками дрібних золотавих блискіток	Самос	Знайдено в 1953 р. у гробниці біля Феодосії	16	На голові баштова корона, прикрашена зображеннями плодів, пишне волосся. У лівій руці гранатове яблуко, правою вона притримує покривало. Хітон з короткими рукавами скріплений на плечах, на шиї намисто, у вухах сережки з більшими круглими підвісками, на руках браслети. На звороті дугоподібний виступ з отвором для		<i>САИ I-II</i> 1970, с.79, табл. 21.

							підвішування. На поверхні біла обмазка Волосся, намисто, краї хітона розписані фарбою червоно-коричневого кольору Кайма покривала декорована орнаментом із кружків, зигзагів і крапок чорного кольору Знайдено разом зі статуетками Геракла й двох жінок.		
4.	Протома. Деметра з руками на грудях	IV ст. до н.е.	Глина рожево-коричнева з білими домішками	Місцева	Знайдено в 1892 р. під час будівництва порту на Карантинній гірці	11	На голові полос та покривало, під грудьми – складки хітона. На обличчі та полосі залишки червоної фарби. Волосся, очі й рот не деталізовані, масивні груди та руки виконані схематично.		<i>САИ I-II 1970, с.80, табл. 23,3.</i>

Таблиця А.1.6. Тірітака

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Статуетка. Деметра на троні	Середина VI ст. до н.е.		Родос	Архаїчний будинок	13,8	Богиня сидить на простому, позбавленому прикрас троні з високою спинкою, ноги		<i>Кобылина 1961, с. 27;</i> <i>Гайдукевич 1940, с. 300-</i>

							поставлені на низьку лавочку. Одягнена богиня в довгий хітон, на голову накинута покривало, що спускається на плечі, поверх покривала – високий тіароподібний головний убір. Руки щільно притиснуті до тулуба. Обличчя виконане в типовому архаїчному стилі: велика посмішка, випнуті очі без повік. Теракота була, розписана, але розпис зберігся лише на лавочці у вигляді ряду вертикальних рисок, виконаних червоною фарбою; при лабораторному дослідженні поверхні теракоти під ультрафіолетовими променями вдалося встановити наявність ознак фарби та на одязі.		317; <i>Денисова 1981, с. 125, табл. 1,б.</i>
2.	Статуетка Кори	Середина VI ст. до н.е.			Архаїчний будинок	13,5	Статуетка богині, що стоїть. Знайдено поруч зі статуетками богині на троні.		<i>Кобылина 1961, с. 29;</i> <i>Денисова 1981, с. 125,</i>

									<i>табл. 1,2.</i>
3.	Фрагмент протоми	Друга половина VI ст. до н.е.	Глина жовтувата, щільна	Родос	Знайдено в 1933 р. поблизу Тірітаки, у руїнах святилища приміського типу.	8	Голова богині в низькому полісі з пов'язкою на волоссі. Риси обличчя показано схематично.		<i>САІ І-ІІ 1970, с. 94, табл. 38,1.</i>
4.	Богиня на троні	Середина VI ст. до н.е.	Глина світло-помаранчева з жовтуватим відтінком	Родос	Знайдено в 1938 р. в архаїчному будинку в приміщенні «А»	17,5	Детальна обробка обличчя, тіло показано умовно, без деталей. Лавочка декорована розписом (шість вертикальних смуг червоного кольору). Статуетка порожня, з усіх боків закрита, знизу вузька щілина.		<i>САІ І-ІІ 1970, с. 93, табл. 35,2;</i> <i>Гайдукевич 1952, с. 82-83, рис. 93;</i> <i>Денисова 1981, с. 125, табл. 1,а.</i>
5.	Жіноче обличчя фрагмент протоми богині	Третя чверть VI ст. до н.е.	Глина жовто-червона	Родос	Знайдено в 1938 р. в архаїчному будинку в приміщенні «А»	6,3	На поверхні збереглися залишки білої обмазки та поліхромного розпису		<i>САІ І-ІІ 1970, с. 92, табл. 35,5;</i> <i>Гайдукевич, 1952, с. 75, рис. 92;</i> <i>Денисова 1981, с. 125, табл. 2.б.</i>

6.	Кора в хітоні та гіматії	Третя чверть VI ст. до н.е.	Глина помаранчева великою кількістю слюди	Родос	Знайдено в 1938 р. в архаїчному будинку в приміщенні «А»	13,8	Стоїть прямо з витягнутими уздовж тіла руками. Статуетка порожня. Є залишки чорної фарби на волоссі та темно-червоної – на одязі. Втрачено ноги, відбито кінчик носа.		<i>САИ I-II 1970, с.93, табл. 35,1;</i> <i>Гайдукевич, 1952, с. 84, рис. 96.</i>
7.	Богиня на троні	Третя чверть VI ст. до н.е.	Глина світло-рожева	Родос	Знайдено в 1938 р. в архаїчному будинку в приміщенні «А»	13,8	Одягнена в хітон, на голові пов'язка, стефана та гіматії. Статуетка порожня, знизу відкрита. На поверхні збереглися сліди зрізів по глині та тріщини від випалу.		<i>САИ I-II 1970, с.93, табл. 35,4;</i> <i>Гайдукевич 1952, с. 84, рис. 95;</i> <i>Денисова 1981, с. 125, табл. 1.б.</i>
8.	Богиня на троні	Третя чверть VI ст. до н.е.	Глина червоно-коричнева	Атика	Знайдено в 1938 р. в архаїчному будинку в приміщенні «А»	14,5	Трон з напівкруглими виступами у верхній частині спинки. Богиня одягнена в хітон, гіматій та стефану; ноги босі. Статуетка порожня, з усіх боків закрита, знизу є вузька щілина. Збереглися залишки фарб: червоної на волоссі та на		<i>САИ I-II 1970, с.93, табл. 35,3;</i> <i>Гайдукевич, 1952, с. 93;</i> <i>Денисова 1981, с. 125, табл. 1.в;</i>

							передній частині трону, бірюзової на стефані та на бічних виступах спинки трону.		<i>ИА РАН, Ф-1, Р-1/84, арк. 9-10.</i>
9.	Богиня на троні	Третя чверть VI ст. до н.е.	із блискіткам и слюди	Самос	Розкопки 2007 р. Заповнення печі. Приміщення 1	12,7	Богиня на троні. Одягнена у хітон та гіматій. На голові пов'язка та стефана. Масивне підборіддя, усмішка. Трон зливається з тілом		<i>Шевченко, 2014а, с. 538, рис. 1.а.</i>
10.	Богиня на троні	Третя чверть VI ст. до н.е.	Глина бежевого кольору	Родос	Розкопки 2008 р. Біля печі. Приміщення 1	8,7	Богиня на троні. Одягнена у стефану, хітон та гіматій. Масивне підборіддя, округлі щоки – нагадує літню жінку. Трон зливається з тілом		<i>Шевченко, 2014а, с. 538-539, рис. 1.в.</i>
11.	Богиня на троні	Кінець VI ст. до н.е.	Глина світло-бежевого кольору	Родос	Розкопки 2006 р. Господарчий двір	11	Богиня на троні. Одягнена у гіматій та хітон. На голові пов'язка та стефана. Руки притиснуті до тулова. Деталізована: рельєфом показано складки гіматія, плечі, груди, пальці рук та ніг.		<i>Шевченко, 2014а, с. 539, рис. 2.а.</i>

12.	Фрагмент богині, що стоїть Кора-Персефона	Кінець VI ст. до н.е.	Глина коричнева	Родос	Розкопки 2007 р. Господарчий двір	3,8	Голова богині. Широкий ніс, архаїчна посмішка, масивні підборіддя та шия.		<i>Шевченко, 2014а, с. 543-544, рис. 4.в.</i>
13.	Фрагмент статуетки богині на троні?	VI - Vст. до н.е.	Глина бежевого кольори, незначні приміси слюди	Аттика	Розкопки 2007 р. Приміщення 1	3,6	Частина обличчя богині. Ніс прямий, виступаюче підборіддя, округлі щоки – нагадує літню жінку. Волосся показано завитками. Залишки червоної та білої фарби		<i>Шевченко, 2014а, с. 540-541, рис. 1.б.</i>
14.	Фрагмент статуетки богині на троні	Початок V ст. до н.е.	Глина червона	Аттика	Розкопки 2006 р. Господарча яма	6,7	Зберіглась нижня частина статуетки. На троні залишки червоної фарби .		<i>Шевченко, 2014а, с. 540-541, рис. 3.б.</i>
15.	Фрагмент статуетки богині на троні	Початок V ст. до н.е.	Глина червона	Аттика		3,5	Зберіглась частина трону, голені та коліно. Залишки білої та червоної фарби. Аналог А1.6.14.		<i>Шевченко, 2014а, с. 541, рис. 3а.</i>

16.	Фрагмент протоми богині	Початок V ст. до н.е.	Глина світла	Коринф	Розкопки 2009 р. Шар суглинків	5,4	Богині у полосі. Масивне підборіддя, посмішка, мигдалеподібні очі. Волосся показано горизонтальними пасмами.		<i>Шевченко, 2014а, с. 541-542, рис. 4.а.</i>
17.	Фрагмент протоми богині	Початок V ст. до н.е.	Глина темно-сірого кольору. перепалена	Атика	Розкопки 2006 р.	7,1	На голові пов'язка, стефана, та покривало. Очі широкі, посмішка. Волосся передано хвилястими лініями. Залишки білої, коричневої(чорної), червоної фарб.		<i>Шевченко, 2014а, с. 542-543, рис. 4.б.</i>
18.	Фрагмент статуетки богині на троні	V ст. до н.е.	Глина світла із блискіткам и слюди	Самос	Розкопки 2007 р.	3,8	Фрагмент лицьової нижньої частини. Руки лежать на колінах		<i>Шевченко, 2014а, с. 540, рис. 2.б.</i>
19.	Фрагмент богині, що стоїть	V ст. до н.е.	Глина світло-бежева	Родос	Розкопки 2007 р. Господарча яма	4,4	Голова богині. Прямий ніс, мигдалеподібні очі, масивна шия. Богиня у покривалі та гіматії. Залишки червоної фарби.		<i>Шевченко, 2014а, с. 544, рис. 4.г.</i>
20.	Фрагмент архаїчної статуетки	V ст. до н.е.	Глина жовтувата із блискіткам и слюди	Самос		4	Овальне обличчя із витягнутим підборіддям.		<i>Наливкина 1952, с. 345</i>

21.	Фрагмент протоми	Друга половина V ст. до н.э	Глина жовтуватого кольору	Атика	Знайдено в 1933 р. поблизу Тірітаки, в руїнах святилища приміського селища.	11	Богиня в стефані та гіматії. Волосся передано схематичними хвилястими пасмами, у вухах великі дископодібні підвіски.		<i>САИ I-II 1970, с.94, табл. 38.5.</i>
22.	Протома богині	IV ст. до н.е.	Глина червоно-коричнева.	Боспор	Знайдено в 1933 р. поблизу Тірітаки, в руїнах святилища приміського селища.	11	У низькому полісі та гіматії. Руки складені під грудьми, хвилясте волосся прикрашено розеткою, у вухах круглі підвіски. Протома однобічна. За іконографічним стилем близька протомі кінця V ст. до н.е. з Олінфа		<i>САИ I-II 1970, с. 94, табл. 38.2.</i>
23.	Фрагмент протоми богині	Друга половина IV ст. до н.е.		Боспор	Знайдено в 1933 р. поблизу Тірітаки, в руїнах святилища приміського селища.	9	Жіноче обличчя		<i>САИ I-II 1970, с.94, табл. 38.7.</i>

24.	Протома богині	IV– III ст. до н.е.	Глина рожево-червона з домішками	Боспор	Знайдено в 1933 р.	11	На голові богині пов'язка та стефана. Руки із браслетами – на грудях. Протома однобічна.		<i>САИ I-II 1970, с.93, табл. 36,1.</i> <i>Наливкина 1952, с. 332, рис. 5, 1.</i>
25.	Протома богині	IV– III ст. до н.е.	Глина рожево-червона з домішками вапна	Боспор	Знайдено в 1933 р.	11	Протома богині в полосі та гіматії, руки на грудях. Протома однобічна.		<i>САИ I-II 1970, с.93, табл. 36,2;</i> <i>Наливкина 1952, с. 342, рис. 4,2.</i>
26.	Протома богині	IV– III ст. до н.е.	Глина червона з домішками вапна	Боспор	Знайдено в 1933 р.	10	Протома богині в полосі та гіматії, руки на грудях. На одязі – схематичні складки.		<i>САИ I-II 1970, с. 93, табл. 36,3;</i> <i>Наливкина 1952, с. 332, рис. 4, 1.</i>
27.	Протома богині	III ст. до н.е.	Глина червона із домішками вапна	Боспор	Знайдено в 1933 р.	22	У хітоні та гіматії. На голові – зубчаста корона; у правій руці тримає квітку гранату. Протома однобічна, значна частина її втрачена		<i>САИ I-II 1970, с.93, табл. 36,4;</i> <i>Наливкина 1952, с. 331, рис. 3,1;</i> <i>Денисова 1981,</i>

									<i>с. 125, табл. 13, в.</i>
28.	Фрагмент протоми богині	III ст. до н. е.	Глина рожево-червона із домішками вапна.	Боспор	Знайдено в 1933 р.	15,4	У хітоні та гіматії. Протома однобічна, значна частина її втрачена		<i>САИ I-II 1970, с. 93, табл. 36, 5;</i> <i>Наливкина 1952, с. 331, рис. 3, 2.</i>
29.	Богиня на троні	III – II ст. до н. е.	Глина коричнево-червона із домішками вапна.	Боспор		17	У хітоні та гіматії, із чашею в правій руці. На голові богині – зубчаста корона. Статуетка порожня, знизу відкрита. Втрачені частина спинки трону та частина лавочки; є відколи на короні.		<i>САИ I-II 1970, с. 93, табл. 36, 6;</i> <i>Денисова 1981, с. 125, табл. 14, а.</i> <i>ИА РАН Ф. 1, Р-1/171, рис. 5</i>
30.	Протома богині на троні	II – I ст. до н. е.	Глина жовто-коричнева із домішками вапна, випал слабкий.	Боспор		12,8	Одягнена богиня в хітон, скріплений на плечах дископодібними застібками та високий полос; у вухах круглі підвіски, на шії масивне намисто. Протома порожня, знизу відкрита.		<i>САИ I-II 1970, с. 93, табл. 37, 2;</i> <i>Денисова 1981, с. 125, табл. 8, д.</i> <i>ИА РАН Ф. 1, Р-1/171, арк. 6, рис. 6</i>

31.	Протома	II – I ст. до н.е.				21	Права частина відбита		Денисова 1981, с. 125, табл. 5, в.
-----	---------	--------------------	--	--	--	----	-----------------------	--	------------------------------------

Таблиця А.1.7. Кіммерік

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Богиня сидяча на троні	Друга половина VI ст. до н.е.	Глина світло-коричнева із домішками блискіток	Мала Азія	Знайдено в 1950 на поселенні «Пагорб А» у шарі VI – V ст. до н.е.	7	Лицьова сторона відтиснута у формі. Теракота порожня, унизу закрита		САИ I-II 1970, с.83, табл. 27,2.
2.	Богиня сидяча на троні	V ст. до н.е.	Глина рожева з білими домішками блискіток слюди	Імпорт	Знайдено в 1950 на поселенні «Пагорб А» у шарі VI – V ст. до н.е.	14	Трон кубоподібний. У правій руці, яка притиснута до груді, плід гранату. Лівою рукою піднімає хітон над лівим коліном. На голові діадема. Волосся довге кучеряве, та спускаються на плечі, грудь, спину. Лицьова та зворотна сторони відтиснуті у формі. Порожня, унизу відкрита, розбита. Втрачені нижні частини		САИ I-II 1970, с.83, табл. 27,1, 1а 1б; Кругликова 1952, с. 68, рис. 3; 1958, с. 240, рис. 15,3.

							ніг, підставка, частина одягу.		
--	--	--	--	--	--	--	--------------------------------	--	--

Таблиця А.1.8. Порфмій

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Богиня на троні	Друга половина VI– V ст. до н.е.		Самос	Розкоп 1982 р. яма 1		Архаїчна поза. Голова втрачена.		<i>НА ІА НАНУ</i> Ф. 64, Спр. 1982/76, арк. 15 рис. 50.
2.	Богиня на троні	VI– V ст. до н.е.					Фігура богині, яка сидить на троні з високою спинкою. Вона одягнена в хітон, руки і ноги не змодельовані. Із пишною зачіскою		<i>Вахтина</i> 2010а, с 233-234
3.	Фрагмент жіночого божества	IV ст. до н.е.			Порфмій недалеко від вівтаря		У довгому хітоні		<i>Вахтина</i> 2010 С. 48
4.	Фрагмент статуетки	IV ст. до н.е.			Розкоп 1989 р. південна частина розкопу Г		Голова богині в полісі		<i>НА ІА НАНУ</i> Ф. 64, Спр. 1989/226, арк. 6, № 18, рис. 29.
5.	Фрагмент	III ст. до			Розкоп		Голова богині в полісі		<i>НА ІА НАНУ</i>

	статуетки	н.е.			1986 р. Розвал амфор № 2				Ф. 64, Спр. 1986/114, арк. 10, № 14, рис 40.
--	-----------	------	--	--	--------------------------------	--	--	--	--

Таблиця А.1.9. Хора

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Нижня частина статуетки богині на троні	VI ст. до н.е.	Глина добре промита, світло- коричнева із дрібними домішками блискіток.	Мала Азія	Героївка Знайдено в 1963 р. у ямі III ст. до н.е.	5	Збереглися дві ноги від колін на підставці. Статуетка відтиснута в одній формі, порожня, знизу закрита та має трикутний отвір		САИ I-II 1970, с.103, табл. 46,3.
2.		кінець VI – початок V ст. до н. е.			поблизу Журавок (сільській окрузі Феодосії)		У зігнутій руці богині є предмет, можливо, квітка.		Петрова, 2000, с. 170
3.	Бічна сторона статуетки богині, що сидить на tronі	V ст. до н.е.	Глина червоно- рожева з вапняними домішками та рідкими домішками блискіток.	Боспор	Південно- чурубашь ке поселення Знайдено в 1963 р. у шарі V– IV ст. до н.е.	7,5	Збереглися плоска спинка, бічна стінка трону та частина сидячої фігури, ноги якої стояли на висунутій уперед підставці. Є сліди червоної фарби на тулубі, на колінах і на підставці, жовта фарба		САИ I-II 1970, с.103, табл. 46,7.

							на бічній стороні трону, біла на одязі. Статуетка порожня, відтиснута в одній формі.		
4.	Статуетка богині на троні (фрагмент)	Друга половина V ст. до н.е.		Можливо Родос	Завітне-V 2003 р.; у ямі 3 у придонній частині	8	<p>Теракота виконана в двоскладній формі, порожня, виготовлена із якісної глини. Поверхня теракоти пофарбована білою та червоною фарбою. Богиня сидить фронтально, у статичній позі. Червоною вертикальною смугою підкреслено бічний виступ крісла. Трон зливається з тілом богині, яка одягнена у хітон. З під одягу видні ступні, які стоять на висунутій/випнутій платформі. Вони пофарбовані червоним кольором. Верхня частина тулуба до колін задрапірована в гіматій. Права рука лежить на колінах. Руки, імовірно, були спрямовані одна до іншої.</p>		<p><i>Шенко 2006, с.121- 128, рис.1.4; НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2004/162</i></p>

5.	Фрагмент протоми	Кінець V–Початок IV ст. до н.е.	Глина червоного кольору із дрібними білими домішками	Місцеве	Завітне-V	4,5	Жіноча обличчя з невеликим ротом, пухкими губами, округлим підборіддям, риси зглажені. Верхня частина й бічні сторони відбиті.		<i>Шенко 2006, с.121 -128, рис.1, 6-6а</i>
6.	Уламок статуетки	Кінець V–Початок IV ст. до н.е.	Глина гарної якості світло-коричневого кольору з рідкими блискітками	Привізна	Завітне-V знайдений у культурному шарі на глибині 0,6 м.	5	Верхня частина жіночої фігури, голова відбита. Збереглося зображення кисті лівої руки, піднятої до лівих грудей. Досить чітко пророблені складки хітона, що йдуть від плеча вниз. У верхній частині теракоти слабко позначені складки. Одна з рук розташована біля грудей із символічним предметом або без нього.		<i>Шенко 2006, с.121 -128, рис. 1, 7-7а</i>
7.	Протома богині	IV ст. до н.е.			Завітне-V 2010 Розкоп 2 Кв 5– 6/Г	11,5	Протома богині з руками на грудях, в стефані та покривалі. Склеєна з двох фрагментів		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2010/260 арк. 22 рис 185.</i>

8.	Протома богині	IV ст. до н.е.			Завітне-V 2010 Розкоп 2 Кв 5-6/Г	12	Протома богині з руками на грудях в стефані та покривалі. Склеєна з п'ятьох фрагментів		НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2010/260 арк. 23 рис 186
9.	Фрагмент протоми	IV ст. до н.е.			Завітне-V 2010 Розкоп 2 Кв 5-6/Г	4,4	Богиня в стефані та покривалі. Нечітке зображення		НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2010/260 арк. 23 рис 188
10.	Протома богині в полосі	IV ст. до н.е.			Завітне-V 2010 Розкоп 2 Кв 5-6/Г	8,8	Фрагмент протоми богині в полосі з руками на грудях. Склеєна з двох фрагментів		НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2010/260 арк. 23 рис 187
11.	Голова Персефони на довгій шиї	IV ст. до н.е.	Глина рожева з невеликим и домішками и вапна й домішками блискіток слюди.	Боспор	Андріївка Південна Знайдено в 1966 р. у шарі IV–III ст. до н.е.	6,9	На голові одягнений полос. Теракота відтиснута в одній формі, порожня, на шиї суцільна. Потилиця та права частина полоса втрачені, деталі обличчя та зачіски стерті, ніс занадто короткий.		САІІ І-ІІ 1970, с.105, табл. 47,3

12.	Частина протоми богині	IV– III ст. до н.е.	Глина рожево-червона із домішками блискіток слюди й рідкими чорними домішками	Привізна	Героївка Знайдено в 1956 р. у шарі IV– III ст. до н. е.	5,8	Збереглися лікоть правої притиснутої до грудей руки та звисле із плеча покривало. Протома відтиснута у формі.		<i>САИ I-II 1970, с.103, табл. 46,5</i>
13.	Частина головного убору від протоми богині	IV— III ст. до н.е.	Глина світло-коричнева, у зламі сіра, з вапняними домішками	Боспор	Героївка Знайдено в 1956 р. у шарі III ст. до н.е.	4,3	Збереглися шматок чола, зачіски та стефани. Протома відтиснута в нечіткій матриці та підправлена стекою; угорі збереглися сліди пальців, що підправляли край.		<i>САИ I-II 1970, с.103, табл. 46,8</i>
14.	Частина протоми богині	IV– III ст. до н. е	Глина червонясто-жовтогаряча із домішками піску й дрібними домішками блискіток слюди	Боспор	Андріївка Південна Знайдено в 1966 р. у шарі IV– III ст. до н.е.	5,8	Збереглися ліве плече зі складками покривала, груди та пальці руки.		<i>САИ I-II 1970, с.105, табл. 47,6</i>

15.	Частина протоми богині	IV— III ст. до н.е.	Глина рожева з вапняними домішками, у зламі сіра.	Боспор	Андріївка Південна Знайдено в 1966 р. у шарі IV— III ст. до н.е.	7	Збереглися праве плече зі складками покривала, рука й груди.		<i>САИ I-II 1970, с. 105, табл. 47,5</i>
16.	Голова Деметри	IV— III ст. до н. е			Золоте-східне /Сюрташ кВ70/5		Фрагмент статуетки. ...		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1992/127 арк. 9</i>
17.	Фрагмент протоми Деметри	IV— III ст. до н. е			Золоте-східне /Сюрташ кВ п— е 27		Фрагмент протоми. Ушкоджена У покривалі. Руки на грудях		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1992/127 арк. 9</i>
18.	Протома богині	IV— III ст. до н.е.			Урочище Сюрташ/ грот на горі шар 3		Можливо Деметра. Обпалена. У полосі та хітоні.		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1992/27 № 25088 арк. 2</i>
19.	Фрагмент жіночої фігури, що сидить	IV— III ст. до н.е.	Глина світло—коричнева		Генеральськ о- Західне Брівка	12	Частина голови, права рука та частина нижче пояса втрачені		<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. арк. 132, оп. 1, рис. 407</i>

20.	Фрагмент богині що сидить	IV– III ст. до н.е.	Глина світло-коричнева		Генеральськ о- Західне Кв 1– 2 С. 2	7,5	Нижня частина богині, що сидить.		НА ІА НАНУ Ф. 64, 2007/26, арк. 132, оп. 2, рис. 406
21.	Фрагмент протоми	IV– III ст. до н.е.	Глина сіро-коричнева		Генеральськ о-Західне	5	Частина голови богині		НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2007/26, арк. 132, оп. 4, рис. 408
22.	Частина спинки трону від статуетки богині сидячи	IV– III ст. до н.е.	Глина червона з вапняними домішками	Боспор	Золоте-східне Знайдено в 1955 р. у шарі III– II вв, до н.е.	4,5	Частина спинки трону від статуетки сидячої богині		САІІ-ІІ 1970, с.105, табл. 47,7
23.	Протома Деметри	III ст. до н.е.			с. Кошари яма 9				НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1988/37, № 12
24.	Фрагмент теракоти Деметри	III– II (I) ст. до н.е.			поселення Полянка				НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. № 2009/5, арк. 3
25.	Голова богині	III –II ст. до н. е			Золоте-східне /Сюрташ кВ 69/3		Фрагмент статуетки у вінку		НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1992/27, арк. 18,

								<i>оп. 15, рис 16.10</i>
26.	Жіноча фігура що стоїть	III– II ст. до н.е.			поселення Крутий берег кв. 2/4		Відсутня голова, відбита нижня частина	<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 2009/104, арк. 97, № 102</i>
27.	Статуетка	III– II ст. до н.е.			поселення Крутий берег Приміщення 15		Зображення богині на троні	<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1988/37 № 455, Рис 218</i>
28.	Голова статуетки	III– II ст. до н.е.			поселення Крутий берег			<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1988/37, № 456</i>
29.	Богиня на троні	III– II ст. до н.е.			поселення Крутий берег			<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1988/37, № 457</i>
30.	Фрагмент терракоти	III– II ст. до н.е.			поселення Крутий берег		Голова Деметри	<i>НА ІА НАНУ Ф. 64, Спр. 1987/184, № 411</i>

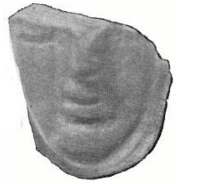
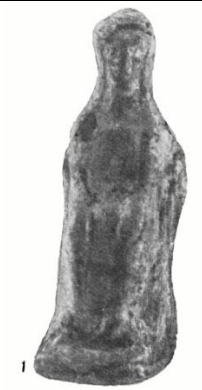

31.	Нижня частина статуетки, що стоїть	III ст. до н.е. – I ст. н.е.	Глина світло-коричнева без помітних включень	З азіатського Боспору	Героївка Знайдено в 1956 р. у шарі III ст. до н.е. – I ст. н.е.	2,6	Збереглися ноги нижче колін, виконані у високому рельєфі, ліве коліно висунуте вперед. Уся лицьова сторона статуетки відтиснута у формі, задня стінка зроблена вручну, унизу теракота порожня, вище задня стінка притиснута до лицьової, утворюючи фігуру дзвоноподібної форми		<i>САИ I-II</i> 1970, с.103, табл. 46,6
32.	Протома Деметри				Селище Золоте Розкоп 3		Верхню частину протоми втрачено нижню частину		<i>НА ІА НАНУ</i> Ф. 64, Спр. 1987/184, № 102

А.2. АЗІАТСЬКИЙ БОСПОР

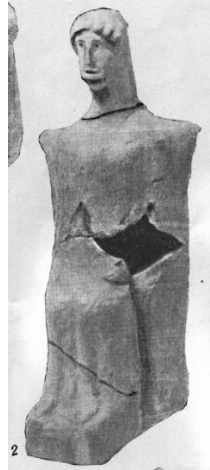

Таблиця А.2.1. Фанагорія

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Голова богині. Фрагмент протоми	Кінець VI ст. до н.е.	Глина світло-коричнева із дрібними домішками блискіток		Східний некрополь Розкопки 1939 р.	6	Волосся обрамляє чоло суцільним валиком, над ним пов'язка, стефана та покривало. Масивне овальне обличчя. Відтиснута у формі. Деталі обличчя розпливчасті.		<i>САИ IV 1974, с.22, табл. 15.1;</i> <i>Блаватский 1951, с. 214-215, рис. 15,6.</i>
2.	Голова богині. Фрагмент протоми	Кінець VI ст. до н.е.		Родос	Розкопки 1959 р.	5	Волосся валиком обрамляє чоло, над ним стефана та покривало. Чітко пророблено деталі: рельєфні повіки та усмішка. Сліди білої обмазки.		<i>САИ IV 1974, с.22, табл. 15.2;</i> <i>Кобылина 1963, с. 85, рис. 1.</i>
3.	Верхня частина протоми Деметри	Кінець VI ст. до н.е.	Глина коричнева із домішками слюди	Родос	Східний некрополь Розкопки 1939 р.	8,5	Волосся має вигляд широкого валика, з завитками, над ним стефана та покривало, що спадає на груди. Риси обличчя чітко пророблені. Втрачено ліву сторону покривала та усю нижню частину.		<i>САИ IV 1974, с.22, табл. 15.3;</i> <i>Блаватский 1951, рис. 15, 4.</i>

4.	Частина протоми богині	Початок V ст. до н.е.	Місцева. Фанагорія	Відтиснута в родоській формі	шар V ст. до н.е. Розкопки 1955 р.	6,9	Фрагмент жіночого обличчя. Великий ніс, масивне підборіддя, усмішка.		<i>САИ IV 1974, с.22, табл. 15.4.</i>
5.	Нижня частина обличчя богині. Фрагмент протоми	Перша половина V ст. до н. е.	Місцева. Фанагорія		Розкопки 1953 р.	4,5	Брак виробництва: змазаний правий кут губ, несиметричні ніздрі.		<i>САИ IV 1974, с.22, табл. 15.5.</i>
6.	Протома Деметри	Перша половина V ст. до н.е.	Місцева. Фанагорія		Східний некрополь Розкопки 1940 р.	19	На голові пов'язка, стефана та покривало, що спадає складками на плечі. Пишне волосся розділено прямим проділом, із декількома паралельними рядами букль, низьке чоло, великі риси обличчя. Масивне підборіддя..		<i>САИ IV 1974, с.22, табл. 16.1;</i> <i>Блаватский 1951, с. 214, рис. 15, 4</i>
7.	Голова богині Фрагмент протоми	Перша половина V ст. до н.е.	Глина аттична		Розкопки 1938 р., некрополь В, із зовнішньої сторони фундаменту у героона	6	Волосся у вигляді декількох рядів схематично зображених завитків обрамляють широке чоло. Обличчя з чітко окресленими рисами. Відтиснута у формі		<i>САИ IV 1974, с.22 Табл. 16.2</i> <i>Блаватский, 1951, с. 194, рис. 4, 1-2;</i> <i>1940, с. 292, рис. 3.</i>

8.	Голова богині Фрагмент протоми	Перша половина V ст. до н.е.	Місцева. Фанагорія		Розкопки 1855 р.	12,5	Відтиснута у формі. Склеєна із двох фрагментів. Аналогії: голова лапифянки на західному фронтоні храму Зевса в Олімпії.		<i>САИ IV 1974, с.22, табл. 16.3</i>
9.	Фрагмент протоми богині		Місцева. Фанагорія		Розкопки 1965 р.	3,5	Збереглася нижня частина. Обличчя з крупними рисами. Брак виробництва		<i>САИ IV 1974, с.22, табл. 16.4</i>
10.	Богиня, що сидить на троні	Друга половина VI ст. до н.е.	Глина жовто- коричнева із домішками блискіток і рідкими темними домішками	Родос	Розкопки 1954 р.	10,3	Руки на колінах, ноги на лавочці. З голови спускається покривало, що закриває бічні сторони фігури. Зворотний бік плаский, усередині порожня, знизу відкрита. Біла обмазка. На голові та руках сліди фарби, під очима, на троні – чорної.		<i>САИ IV 1974, с.22,табл. 17.1; Кобылина 1961, табл.1,2; 1956, с. 17, рис. 3.1.</i>
11.	Протома	Кінець VI ст. до н.е.	Самоська глина	Самос	приміщенн я VII, розкопки 1979 р.		Фрагмент протоми. На голові стефана та покривало, яке спадає на плечі. Великі вуха. Косо поставлені очі.		<i>ИА РАН Ф.1, Р– 1. № 8796, 1979, арк. 6.</i>

12.	Богиня, що сидить на троні	Початок V ст. до н.е.	Глина світло-коричнева, з жовтими домішками блискіток, та білими домішками	Боспор	Розкопки 1965 р.	6	Ліва рука лежить на коліні, права на грудях. Покривало закриває плече та ліву руку. Спинка трону має виступи. Передня сторона відтиснута у формі, зворотний бік плоский. Втрачена голова, правий і зворотний бік і низ статуетки.		<i>САИ IV 1974, с.23, табл. 17.2.</i>
13.	Богиня, що сидить на троні	Перша половина V ст. до н.е.	Місцева. Фанагорія		Розкопки 1955 р.	8,5	У хітоні та покривалі, що спадає з голови, закриває плечі та бічні сторони фігури. Ліва рука лежить на коліні, права на грудях. Передня сторона відтиснута у формі, зворотна зліплена, Втрачено голову, праву сторону та нижню частину.		<i>САИ IV 1974, с.23, табл. 17.3.</i>
14.	Богиня, що сидить на троні	V ст. до н.е.	Місцева. Фанагорія		Розкопки 1953 р.	6,5	Права рука піднята до грудей, ліва лежить на коліні, ноги на лавочці; спинка крісла з перехресними виступами. Передня сторона відтиснута у формі. Деталі не пророблені. Втрачено голову, лівий край та		<i>САИ IV 1974, с.23, табл. 18.1.</i>

							нижню частину.		
15.	Богиня, що сидить на троні	Перша чверть V ст. до н.е.	Місцева. Фанагорія		Розкопки 1939 р. Східний некрополь.	14	Трон з високою спинкою, невеликими бічними виступами. Одягнена в дорійський хітон, що спадає складками на груди, руки на колінах, ноги на лавочці. Хвилясте волосся. Строгі пропорції обличчя: великий ніс.		<i>САИ IV 1974, с.23, табл. 18.2;</i> <i>Блаватский, 1951, с. 214, рис. 15, 5;</i> <i>Кобылина, 1956, с.17, рис. 3, 2; 1961, табл. II, 3.</i>
16.	Богиня, що сидить на троні	Кінець V ст. до н.е.	Глина жовтуватого-сіра		Розкопки 1955 р.	6,5	Богиня в хітоні та покривалі, кінець покривала спускається складками з лівого плеча; права рука піднята до грудей з яблуком, ліва притримує покривало на плечі. Передня сторона відтиснута у формі. Брак виробництва. Втрачено: голову, задню та нижню частину.		<i>САИ IV 1974, с.23, табл. 18.3.</i>

17.	Богиня, що сидить на троні	Кінець V ст. до н.е.	Місцева Фанагорія		Розкопки 1959 р.	12,5	Руки на колінах, одягнена в пеплос. Фрагментовано.		<i>САИ IV 1974, с.23, табл. 18.4.</i>
18.	Сидяча фігура	Друга половина V ст. до н.е.	Місцева Фанагорія		Розкопки 1939 р.	8,5	У хітоні й плащі. Втрачено голову та шию		<i>САИ IV 1974, с.23, табл. 18.5.</i>
19.	Сидяча на троні богиня		Глина жовтогаряча із домішками блискіток й чорними домішками	Привізна	Розкопки 1960 р.	7,5	Одягнена в хітон, руки на колінах. Із двох половин. Зворотний бік плаский, унизу відкрита. Голову втрачено. На бічних сторонах трону розпис червоною фарбою: дві перехресні косі смуги та чотири крапки між ними.		<i>САИ IV 1974, с.23, табл. 18.6.</i>

20.	Деметра з Корою на плечі	Кінець V ст. до н.е.	Глина коричнева	Атика	Розкопки 1869 р. Знайдено Біля Сінної. Земляна гробниця	19	Підставка квадратна, облицювання біле, сліди червоної, чорної, блакитної й жовтої фарби. Однобічна, зворотний бік не оброблено. Позаду чотирикутний отвір; знизу відкрита		<p><i>САИ IV 1974, с.24, табл. 19.5;</i></p> <p><i>ОАК за 1870- 1871 рр., табл. II, 2;</i></p> <p><i>Winter 1903, I, 144,5;</i></p> <p><i>Furtwangler. 1885-1887, XXI, p. 65a.</i></p>
21.	Дві богині	Кінець V ст. до н.е.		Атика	Розкопки. 1869 г. Знайдено Біля Сінної. Земляна гробниця		Богині напівоголені. На головах стефани із розетами. Аналогія – теракота із Берегове-4.		<p><i>САИ IV 1974, с.24, табл. 21.1;</i></p> <p><i>ОАК 1870-1871, табл. II.1. с. 152;</i></p> <p><i>ОАК за 1876, с. 187.</i></p>
22.	Фрагмент протоми богині	IV ст. до н.е.	Глина світло-коричнева із домішками блискіток		Розкопки 1959 р.	8,5	Масивне обличчя з крупними рисами Обличчя – асиметричне.		<p><i>САИ IV 1974, с.25, табл. 23.1;</i></p> <p><i>Кобылина 1967. с. 127, рис. 48,3</i></p>

23.	Напівфігура Кори	IV ст. до н.е.	Глина жовтувато-коричнева із домішками блискіток.		Розкопки 1937 р. Місто .	6,5	У підперезаному хітоні, який скріплено на плечах, Руки з браслетами опущені вздовж тіла. Голову втрачено.		<i>САИ IV 1974, с.25, табл. 23.2;</i> <i>Кобылина, 1961, табл. VII, 3.</i>
24.	Фрагмент протоми. Обличчя богині	Друга половина IV ст. до н. е.	Місцева. Фанагорія			7	Тонка робота: гра світлотіні навколо очей та на чолі. Брак виробництва.		<i>САИ IV 1974, с.25, табл. 23.3</i>
25.	Фрагмент статуетки	IV ст. до н. е.	Місцева. Фанагорія		Розкопки 1869 р. Земляна гробниця біля ст. Сінний	17	Протома Деметри в наїскосі. Біла обмазка		<i>САИ IV 1974, с.25-26, табл. 23.9;</i> <i>ОАК за 1882-1888, с. 83-84, табл VIII, 9.</i>

Таблиця А.2.2. Майська гора

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
---	--------------	-----------	----------	-------------	----------------	--------	------	------	------------

1– 3	Протоми– бюсти Іонійський тип	Кінець VI ст. до н.е. – початок V ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1959 р.	7,5	Зображена голова та верхня частина бюста. На голові невисокий полос, поверх якого накинуто покривало. Краї покривала обрамляють обличчя, приховують плечі, шию і верх грудей. Обличчя овальне.		<i>Ильина, 2008, с. 240, №, 262-264;</i> <i>Марченко, 1962, с. 123, табл. 1.7;</i> <i>САИ IV, 1974, с. 33, табл. 37.1.</i>
4– 10	Протоми– бюсти аттичний тип	Кінець VI ст. до н.е. – початок V ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1959 р.	5,5	Богиня зображена в низькому полосі, поверх якого накинуто покривало, що спускається з голови на плечі. Волосся у вигляді округлого валика Мигдалеподібні рельєфні очі дивляться прямо перед собою, повні губи, округле підборіддя.		<i>САИ IV, 1974, с. 33, табл. 37.3;</i> <i>Ильина, 2008, с. 240, №, 501– 508</i>
11	Протома – бюст	Кінець VI ст. до н.е. – початок V ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1959 р.	12	Зображена голова та верхня частина бюста. На голові невисокий полос, поверх якого накинуто покривало. Краї покривала обрамляють обличчя, приховують плечі, шию і верх грудей. Обличчя овальне. Волосся		<i>Марченко, 1962, с. 123, табл. 1.1;</i> <i>САИ IV, 1974, с. 33, табл. 37.2.</i>

							хвилясте, виглядає з-під полоса.		
12	Протома богині Аттичний тип	Початок V ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1958 р.	7	Фрагмент половини обличчя, над яким пасмо волосся		САИ IV, 1974, с. 33, табл. 37.5.
13–33	Фрагменти статуток Деметри на троні	Початок V ст. до н.е.		Фанагорія		4,5	Зберігся торс богині, яка сидить на троні. Одягнена у доричний пеплос, руки не відділені від торсу. Спинка трону має виступи.		САИ IV, 1974, с. 34-35.
34–40	Протома богині	Початок V ст. до н.е.		Фанагорія		10	Зображена голова та верхня частина бюста. На голові невисокий полос, поверх якого накинуто покривало. Краї покривала обрамляють обличчя, приховують плечі, шю і верх грудей. Обличчя овальне. Волосся розділено навпіл. У вухах сережки		САИ IV, 1974, с. 33, табл. 38.1.
41	Фрагмент статутки богині, що сидить на троні. (Деметра, або Кора)	Перша половина V ст. до н.е.		Фанагорія		5,5	Закутана у покривало. У руці тримає гранат.		САИ IV, 1974, с. 33, табл. 40.2.

42	Протома – бюст Іонійський тип	Середина V ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1959 р.	7,5	Зображена голова та верхня частина бюста. На голові невисокий полос, поверх якого накинуто покривало. Краї покривала обрамляють обличчя, приховують плечі, шию і верх грудей. Обличчя овальне.		<i>Ильина, 2008, с. 241, № 269</i>
43–72	Богиня на троні	Середина V ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1958 р. 1961 р.	16–4	Богиня сидить на троні з виступами. Одягнена в пеплос, на голові полос, з-під якого можна побачити волосся. Риси обличчя передані схематично. Руки притиснені до тіла, У деяких ліва рука піднята до грудей, складки плаща закривають всю верхню частину руки. Статуетки фрагментовані		<i>Марченко, 1962, табл. IV. 3;</i> <i>САИ IV, 1974, с. 34, табл. 40.1.;</i> <i>Ильина, 2008, с. 206, № 1–29, рис. 12. 13, 14;</i>
73	Деметра та Кора	Третя чверть V ст. до н.е.		Фанагорія	Інв. Ф–933. 1958 г., пл. 1/8.	9	Деметра зображена в тонкому іонійському хітоні, складки якого видно на спині богині; правою рукою вона обіймає юну Кору, що припала до її грудей, а лівою притримує		<i>Марченко, 1962, табл. IV. 2;</i> <i>САИ IV, 1974, с. 35, табл. 40. 3;</i>

							покривало. Збереглася верхня частина теракотової групи; склеєна з 2-х фрагментів, відколи.		<i>Ильина, 2008, с. 210, № 30, рис. 12.2.</i>
74	Кора	Друга половина V ст. до н.е.		Фанагорія	Інв. Ф–934. 1958 г., пл. 1/2.	20,5	Дівчина одягнена в довгий легкий високо підперезаний хітон, складки якого облягають груди, торс і ноги. На голові полос, прикрашений пальметами. Склеєна з 3 фрагментів; втрачена частина правої руки і фрагмент тильний лівого боку; відколи; потертості поверхні.		<i>Ильина, 2008, с. 210, № 31, рис. 12.1;</i> <i>Марченко, 1962, табл. IV. 7;</i> <i>САИ IV, 1974, с. 35, табл. 40.4.</i>
75–78	Протоми– бюсти Іонійський тип	Середина – третя чверть V ст. до н.е.		Фанагорія	1959 г., пл. I.	11,- 3,9	Зображена голова та верхня частина бюста. На голові невисокий полос, поверх якого накинута покривало. Краї покривала обрамляють обличчя, приховують плечі, шию і верх грудей. Обличчя овальне. Волосся хвилясте, виглядає з-під полоса. Великі очі, підкреслені рельєфними валиками,		<i>Ильина, 2008, с. 226, № 135–137, 139, 147, 149.</i>

							рот розтягнутий в «архаїчної усмішці». Маленьке підборіддя висунуте вперед; великі вуха з круглими сережками.		
79–88	Протоми–півфігури	V ст. до н.е.		Фанагорія		6	Богиня зображена у великому полісі та покривалі, яке спадає та закриває фігуру. Волосся показане об'ємним наліпом (коментар в тексті розділу) У вухах сережки. Руки на грудях.		<i>САІ IV, 1974, с. 33, табл. 37.4.</i>
89–106	Протома Деметри або Кори	Друга половина V – початок IV ст. до н.е.		Фанагорія		13,5	Руки на грудях, у лівій руці – яблуко. На голові покривало, яке спадає на плечі. Волосся пишне. Обличчя овальне, очі невеликі.		<i>САІ IV, 1974, с. 34, табл. 39.2; Марченко, 1962, с. 124, рис. 2.5;</i>
107–114	Протоми – бюсти	IV ст. до н.е.		Фанагорія		15	Має вигляд прямокутної пластини з заокругленим верхом; покривало виступає в якості фону для зображення голови. У богині пишне волосся, яке утримується ампексом (налобною		<i>Марченко, 1962, рис. 2.3; Ильина, 2008, с. 269, №510– 517.</i>

							стрічкою). Обличчя овальне, мигдалеподібні очі, прямий ніс та строгі, без посмішки, великі губи. Окремі елементи – очі і пасма волосся – на деяких теракота відрізняються тонким моделюванням.		
114–120	Протоми– бюсти беотійський тип	Середина IV ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1959 р.	10	Богиня у низькому полісті та покривалі. Волосся розділені навпіл. У вухах великі сережки. Обличчя видовжене. Очі та ніс не пророблені.		<i>Ильина, 2008, с.326, № 1018;</i>
121–126	Протоми– бюсти	Третя чверть IV ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1959 р.	8	Волосся зображене у вигляді косих паралельних смуг. Зачіску обрамляє плоский валик низького головного убору, поверх якого накинута покривало. У вухах плоскі круглі сережки.		<i>Марченко, 1962, рис. 3.3;</i> <i>САИ IV, 1974, с. 34, табл. 39.4.</i> <i>Ильина, 2008, с. 327, № 1025– 1029</i>
127–243	Протоми –бюсти беотійський тип	Друга половина		Фанагорія			Протома має форму пластини з округлим		<i>Ильина, 2008,</i>

		IV – перша чверть III ст. до н.е.				<p>верхом і паралельними, дещо розширеними донизу бічними сторонами. Богиня зображена на тлі покривала, спадаючого двома складками вниз. Голова дівчини плоска, тильна сторона має невелике заглиблення на рівні потилиці. Голова богині представлена в три чверті в легкому нахилі – пластина протому має легкий перегин на ділянці шиї. Затінені, глибоко посаджені великі очі, прямий ніс і прочинені соковиті губи чітко виділені на овальному, злегка подовженому особі. Волосся обрамляє трикутний лоб. Пасма передані узагальнено, у вигляді округлого валика, розділеного посередині. У вухах богині – плоскі круглі сережки. На грудях висить низка з дрібних круглих намистин</p>	<p><i>с. 270, № 518– 1024</i></p> <p><i>Марченко, 1962, рис. 3. 1;</i></p> <p><i>САИ IV, 1974, табл. 39. 1</i></p>
--	--	-----------------------------------	--	--	--	---	--

243– 257	Протоми богині із квіткою у руці	Остання чверть IV – перша чверть III ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1959 р.	7	Богиня зображена з перекинутим через ліву руку покривалом, край якого вона тримає у руці. В правій руці, що піднята до грудей – квітка. На голові дівчини невисокий полос, поверх якого накинута покривало. Волосся валиком обрамляє овальне обличчя. Тонкий ніс, губи у ледь помітній посмішці.		<i>Ильина, 2008, с. 347– 346, № 1166– 1179, рис 42; САИ IV, 1974, с. 34, табл. 38. 6</i>
258– 265	Протома богині, що тримає покривало	Кінець IV – перша половина III ст. до н.е		Фанагорія			Богиня зображена на тлі розгорнутого покривала. Її голова трохи нахилена вниз, волосся, розділене прямим проділом, пасмами спадає на плечі. На деяких протомах голова богині увінчана діадемою або стефаною, поверх якої накинута плащ. Права рука дівчини притиснута до грудей, ліва підтримує край покривала біля плеча, або праву руку богиня тримає на поясі, в лівій – край покривала.		<i>Ильина, 2008, с. 349– 350, № 1180– 1186, рис. 43</i>

266– 279	Фрагменти протом-півфігур, що зображують Кору	III– I ст. до н.е.		Фанагорія		7,8– 3,8	Богиня одягнена у хітон. На плечі богині накинута покривало. На аналогічних цілих статуетках волосся дівчини покладене на прямий проділ, на голові конусоподібний убір, поверх якого одягнений вінок з листя і плодів плюща, у вухах круглі сережки.		<i>Ильина, 2008, с. 210– 212, № 32– 45</i>
-------------	--	-----------------------	--	-----------	--	-------------	---	--	--

Таблиця А.2.3. Горгінія

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1– 3	Протоми богині	IV– III ст. до н.е.	Темно- рожева глина	Боспор	Випадкова знахідка на вул. Потапова, 1965 р.	11,5	Руки на грудях. Відтиск не чіткий, без обробки стекою.		<i>САИ IV, 1974, с. 46 Табл. 51.1; Цветаева, 1968, с. 142, рис. 4.</i>
4.	Протома богині	IV– III ст. до н.е.	Світло- коричнева глина із домішками блискіток слюди	Боспор	Випадкова знахідка на вул. Потапова, 1965 р.	9,5	Верхня частина протоми богині у полосі та з круглими сережками у вухах.		<i>САИ IV, 1974, с. 46 Табл. 51.2</i>

5.	Протома богині	IV– III ст. до н.е.	Світло-коричнева глина із домішками блискіток слюди	Боспор	Випадкова знахідка на вул. Потапова, 1965 р.	9,5	Верхня частина протоми богині у полосі та з круглими сережками у вухах.		<i>САИ IV, 1974, с. 46 Табл. 51.3</i>
6.	Протома Деметри	IV– III ст. до н.е.	Світло-коричнева глина із домішками блискіток слюди	Боспор	Випадкова знахідка на вул. Потапова, 1965 р.	15,4	На голові богині – полос та покривало, що спускається на плечі, у вухах круглі сережки		<i>САИ IV, 1974, с. 46 Табл. 51.4; Цветаева, 1968, с. 145, рис. 7.</i>
7–81	Протоми Деметри та Кори	IV– III ст. до н.е.		Боспор	вул. Потапова		Протоми з руками на грудях та з опущеними руками.		<i>Алексеева, 1987, с. 20</i>
82.	Протома Деметри	IV– III ст. до н.е.	Світло-коричнева, добре відмучена глина	Боспор	вул. Потапова, Розкопки 1965 р.	29	На голові богині – полос та покривало, що спускається на плечі, у вухах сережки. На руках браслети. Руки притиснуті до грудей.		<i>САИ IV, 1974, с. 46 Табл. 51.5; Цветаева, 1968, с. 142, рис. 4.</i>
83.	Протома богині	III ст. до н.е.	Світло-коричнева глина із домішками блискіток	Боспор	вул. Потапова, Розкопки 1965 р.	14	На голові богині – полос та покривало, що спускається на плечі, на вухах та чолі круглі наліпи.		<i>САИ IV, 1974, с. 46 Табл. 51.6</i>

84.	Статуетка богині	III ст. до н.е.	Глина рожева із домішками блискіток	Боспор	Некрополь, поховання 4 Розкопки 1954 р	15,3	Поясна статуетка. Богиня у полосі, у вухах сережки. На волоссі залишки червоно-коричневої фарби. Аналогічну статуетку було знайдено у кургані Велика Близниця		<i>САИ IV, 1974, с. 46 Табл. 52.2</i>
85–89	Протоми богині	II ст. до н.е.		Боспор	У житловому будинку		Богиня одягнена у хітон. Руки опущені вздовж тіла.		<i>Алексеева, 1987, с. 26, рис. 1,3,4</i>
90–91	Деметра Куротрофос	II– I ст. до н.е.		Боспор	У житловому будинку		Зображення богині з дитиною на руках		<i>Алексеева, 2009, с. 33–34 Алексеева, 1987, с. 26</i>

Таблиця А.2.4. Гермонаса

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Протома богині	VI– V ст. до н.е.	Глина рожево–жовта із домішками блискіток	Фанагорія	Розкопки 1971 р.	4,5	Збереглася права частина. Волосся передане у вигляді хвилястих рельєфних ліній. На голові покривало.		<i>САИ IV, 1974, с. 40 Табл. 46.1</i>

2.	Протома богині	VI– V ст. до н.е.	Глина фанагорійська жовтувато–коричнева із дрібними домішками білих і чорних часток	Місцева.	Розкопки 1968 р.	4,6	Обличчя іонійського типу – великі овальні очі, подовжений тонкий ніс. На голові стефана. Риси обличчя змазані		<i>САИ IV, 1974, с. 40 Табл. 46.2</i>
3.	Протома богині	V ст. до н.е.	Глина фанагорійська жовтувато–коричнева із дрібними домішками білих і чорних часток	Місцева	Знайдено в морі Розкопка 1971	9,2	Частина поясного зображення в плащі. У руці квітка.		<i>САИ IV, 1974, с. 40 Табл. 46.3</i>

Таблиця А.2.5. Кепи

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Фрагмент протоми Деметри	IV– III у до н.е.	Місцева.	Фанагорія	Розкопки в центрі городища, 1961, Шар IV– III ст. до н.е.	6,3	Збереглось обличчя. Великий ніс, губи показано паралельними валиками. Повіки не позначені.		<i>САИ IV, 1974, с. 13 Табл. 7.2</i>

2.	Голова богині у низькому полі	IV– III до н.е.	Глина світло-коричнева, добре відмучена з домішками блискіток	Привізна	У центрі городища Р. 1959	3,8	М'який ніжний овал обличчя. Мигдалеподібні очі. В поглибленнях сліди пурпурової фарби. Невеликі відколи на шиї, носі, полі.		<i>САИ IV, 1974, с. 13 Табл. 7.3</i>
----	-------------------------------	-----------------	---	----------	---------------------------	-----	---	---	--

Таблиця А.2.6. Танаїс

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Фрагмент протоми	Початок III ст. до н.е.		Боспор	Центральна частина західної частини міста		Протома з предметом у руці		<i>Суворова, 2013, с. 451, рис. 3.3.</i>
2.	Фрагмент протоми	III ст. до н.е.	Глина світло-коричнева з домішками блискіток	Фанагорія	Північно-східний розкоп, елліністичний шар III– I ст. до н.е. Розкоп III, 1957	6	Фрагмент протоми. Округле обличчя з м'яким овалом, пишне волосся обрамляє низьке чоло, над ним пов'язка й полос на який накинута покривало. Деталі обличчя й волосся ймовірно були показані фарбою		<i>САИ III, 1974 с. 8, табл. 3.1 Шеллов, 1965, с. 58, мал 3; 1970, с. 167– 168 рис с. 173; Суворова, 2013, с. 451, рис. 3.1.</i>

3.	Протома Деметри	III ст. до н.е.		Боспор	Закритий комплекс підвал ІО у центрі західної частини міста		Богиня у полосі та гіматії із руками на грудях		<i>Суворова, 2013, с. 451, рис. 2.1</i>
3–6	Протоми Деметри	III ст. до н.е.		Боспор	Закритий комплекс підвал ІО у центрі західній частини міста		Богиня у стефані та гіматії із руками на грудях		<i>Суворова, 2013, с. 451, рис. 2.2–5</i>
7.	Фрагмент протоми Деметри	III– I ст. до н.е.		Пантікапей	Центральна частина міста		Богиня у стефані та гіматії з руками на грудях		<i>Суворова, 2013, с. 451, рис. 3.2</i>

Таблиця А.2.7. Берегове– 4

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Парна статуетка напівголих богинь	V ст. до н.е.		Атика			Богині напівголені. Аналогія фанагорійської парної статуетки		<i>Завойкин, 2002, с. 262</i> <i>Завойкин, 2003 с.106</i> <i>рис. 1.2;</i> <i>III.1;</i> <i>Петерс, 1996 рис. 7</i>

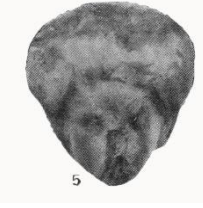

2.	Протома богині	V ст. до н.е.					Фрагмент. Богиня зображена у полосі.		<i>Завойкин, 2009 с. 182</i>
3.	Протома Деметри	V ст. до н.е.					Фрагмент. Частина обличчя.		<i>Завойкин, 2009 с. 182</i>
4.	Деметра на троні	кінець V –IV ст. до н.е.					Богиня зображена на троні. Спинка трону із виступами, На голові Деметри – полос.		<i>Завойкин 2002 с. 262; Завойкин, 2003 с.106, рис. III.2. Завойкин, 2009 с. 176</i>

5.	Кора на троні	кінець V –IV ст. до н.е.					Богиня зображена на троні, закутаною у покривало		<i>Завойкин 2002 с. 262; Завойкин, 2003 с.106, рис. III.2; Завойкин, 2009 с. 176</i>
6.	Протома Деметри	IV ст. до н.е.			Есхара 4.1.		У високій стефані та покривалі. На покривалі залишки червоної фарби		<i>Завойкин, 2007,с. 120, рис.1. Завойкин, 2009 с. 175</i>
7.	Парна статуетка Мати та Дочка	III– I ст. до н.е.			Знайдено у 2002 р.		Розколото на три частини. Втрачено голову матері. Матір у довгих одежах, права рука зігнута у лікті та притиснена до тіла трішки нижче грудей. Лівою рукою обіймає маленьку фігуру дочки. Дочка одягнена у довгий одяг.		<i>Завойкин, 2003 с.106, рис. III.3; Завойкин, 2009 с. 180</i>

Таблиця А.2.8. Єлизаветівське городище

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
---	--------------	-----------	----------	-------------	----------------	--------	------	------	------------

1.	Богиня на троні	Кінець V–початок IV в. до н.е.	Глина світло-коричнева, щільна	Мала Азія	В 1971 р.	10	Сидить строго фронтально. Ноги на простій, високій лавочці. Одягнена в хітон і гіматій. На ослоні паралельні червоні смужки. Місцями біла обмазка. Відбиті голова, руки від ліктя. Зворотна сторона із прямокутним отвором (висота 0,045, ширина 0,035)		<i>САИ IV, 1974, с. 7 Табл. 2.5</i>
2.	Протома богині у полосі й покривалі	IV– III ст. до н.е.	Цегляно-червоного кольору глина		В 1968 р.	14,5	Однобічна. Склеєна із трьох фрагментів. Руки підтримують груди.		<i>САИ IV, 1974, с. 6 Табл. 1.1</i>
3.	Протома богині у стефані та гіматії	IV– III ст. до н.е.	Глина цегляно-червона з домішками блискіток і рідкими включеннями вапняку	Боспор	В 1968 р. Нижня частина торса Знайдено в 1971 р.	12	Краї гіматія опускаються на плечі. Права рука біля грудей, ліва також біля грудей підтримує край гіматія.		<i>САИ IV, 1974, с. 6 Табл. 1.2</i>

4.	Протома богині у гіматії	IV– III ст. до н.е.		Боспор	В 1967 Права частина торса– Голова в 1971 р.	16,5	Кінці гіматія спускаються на плечі. Руки біля грудей. Склеєна із двох шматків.		<i>САИ IV, 1974, с. 7 Табл. 1.3</i>
5.	Фрагмент протоми	IV– III ст. до н.е.	Глина цеглово-червона	Боспор	В 1968, Инст.62	7	Голова протоми богині в полосі. Загублений торс		<i>САИ IV, 1974, с. 7 Табл. 1.5</i>
6.	Протома Деметри типу sans buste	IV– III ст. до н.е.			Розкоп XXXVII в 2000г	9,5			<i>Язовских С. 94 мал 1, 10 Язовских 2005 Рис. 1.1. звіт Копылова, 2000, рис. 53</i>

7.	Фрагмент протми	Друга половина IV ст. до н.е.	Глина цеглово-червона з домішками	Боспор	В 1971 Инв 6– 327	7,5	Протома богині в пов'язці, стефані й гіматії Загублений торс		<i>САИ IV, 1974, с. 7 Табл. 1.6</i>
8.	Фрагмент протоми богині у хітоні	Друга половина IV ст. до н.е.	Глина зовні цеглянисто-червона, усередині – темно-сіра	Боспор	В 1971 Инв 6– 275	6	Хітон скріплений на плечах. Втрачена голова і ліва частина протоми.		<i>САИ IV, 1974, с. 7 Табл. 2.1</i>
9. 24.	Протоми з предметом у руці	IV– III ст. до н.е.	Глина рудо-коричнева без видимих включень, на зламі черепка – тришарова, із чорно-сірим кольором			12- 13	Волосся високо підібране й пишним валиком обрамляє обличчя. На голові – стефана, поверх якої накинутий гіматій. Він спускається вниз, огортаючи плечі й спину. Права частина грудей оголена. Ліве плече й груди закриті гіматієм, ліва рука притримує його край. Права рука піднята до грудей і її пальці складені так, немов вони тримають якийсь дуже тонкий предмет.		<i>Язовских, 2002 Рис. 1.9 Язовских 2005 Рис 1. 2– 3</i>
25. 31.	Протоми з руками на	IV– III ст. до	Глина різноманіт			2– 2,4	Деякі з них покриті ангобом. У		<i>Язовских, 2002</i>

	грудях	н.е.	на: від червонясто – коричневої до темно–коричневої.				технологічному виконанні вони більш досконалі, немає недбалої, сумарної передачі зображень. Матриці були високої якості. На деяких протомах у правій руці божества перебуває плід: яблуко або гранат. Одна із протом має з тильної сторони козирок для підвішування або кріплення		
32.	Богиня Куротрофос	IV– III ст. до н.е.		Коринф			Богиня зображена сидячи. На руках біля грудей тримає дитину.		<i>САИ, IV, 1974, с. 7 табл. 2.4</i>
33.	Верхня частина протоми Деметри	кінець IV– перша тритина III ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	7,8	Зберіглась частина головного убору, частина обличчя та шия. Великі очі та ніс, маленький рот. Волосся густе. На голові – полос та покривало.		<i>Суворова 2020 с. 208-209 рис. 4</i>

34.	Верхня частина протоми Деметри	кінець IV–перша тритина III ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	5,1	Зберіглась права частина На голові богині полос та покривало. Густе волосся. Обличчя недеталізоване. Ніс великий, рот маленький.		<i>Суворова 2020 с. 209-210, рис. 7</i>
35.	Фрагмент протоми Деметри з руками на грудях	кінець IV–перша тритина III ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	9,3	Зберіглась ліва частина голови богині у полосі та покривалі. Обличчя вузьке, ніс великий, округле підборіддя. Руки на грудях.		<i>Суворова 2020 с. 210, рис. 8</i>
36.	Верхня частина протоми Деметри	кінець IV–перша тритина III ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	4,9	Зберіглась ліва частина голови богині у полосі та покривалі. Обличчя вузьке, округле підборіддя. На поверхні залишки сітлого ангобу.		<i>Суворова 2020 с. 210, рис. 9</i>
37.	Фрагмент протоми Деметри з руками на грудях	кінець IV–перша тритина III ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	5,1	Зберіглась частина правої руки, що лежить під грудью, частина хітона з драпіруванням.		<i>Суворова 2020 с. 212, рис. 16</i>

38.	Фрагмент протоми Деметри з руками на грудях	кінець IV–перша тритина III ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	6,4	Зберіглась частина тулова з руками на грудях. Богиня одягнена у хітоні із драпіруванням.		<i>Суворова 2020 с. 212, рис. 17</i>
39.	Фрагмент протоми Деметри з руками на грудях	кінець IV–перша тритина III ст. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	5,1	Зберіглась частина тулова та правої руки, що лежить під грудью, ліва тримає покривавло.		<i>Суворова 2020 с. 212-213, рис. 18</i>
40.	Верхня частина протоми Деметри	300-270 рр. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	5,2	На голові богині полос з великими підвісками та покривало. Обличчя недеталізоване. Ніс великий. На поверхні залишки білого ангобу.		<i>Суворова 2020 с. 209, рис. 5</i>
41.	Верхня частина протоми Деметри	300-270 рр. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	6,7	На голові богині полос та покривало. Густе волосся. Обличчя недеталізоване. Ніс великий, рот маленький.		<i>Суворова 2020 с. 209, рис. 6</i>

42.	Верхня частина протоми Деметри	300-270 рр. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	5,8	Зберіглась голова богині у стефані з прикрасою посередині та покривалі. Обличчя вузьке, недеталізоване, ніс великий прямий, рот маленький, підборіддя округле.		<i>Суворова 2020 с. 210-211, рис. 11</i>
43.	Верхня частина протоми Деметри	300-270 рр. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	4,4	Зберіглась голова богині у стефані та покривалі. Обличчя вузьке, недеталізоване, ніс невеликий, виступаючий, підборіддя округле.		<i>Суворова 2020 с. 211, рис. 12</i>
44.	Верхня частина протоми Деметри	300-270 рр. до н.е.	Глина коричнева з білими домішками	Боспор	Розкопки 2015 р.	2,8	Зберіглась нижня частина голови богині у покривалі. Обличчя вузьке, недеталізоване, ніс великий, підборіддя округле. Волосся густе.		<i>Суворова 2020 с. 211, рис. 13</i>

Таблиця А.2.9. Хора

№	Найменування	Датування	Матеріал	Виробництво	Місце знахідки	h (см)	Опис	Фото	Публікації
1.	Богиня на троні	Кінець VI ст. до н.е			Поселення Західне-Зеленське	4	Богиня сидить на троні. Одягнена у хітон та гіматій. Руки на колінах, ноги на лавочці. Спинка трону без виступу.		<i>САИ, IV, 1974, с. 41, табл. 49.1;</i> <i>Архив ИА РАН Р- 1/472 Блаватский, 1951, с.5</i>
2.	Богиня на троні	Початок V ст. до н.е.	Глина жовта, світла	Імпорт	Дитяче поховання Біля хутора Кротенко, між мисами Тузла та Панагія	10,1	Сидить на троні у хітоні та гіматії. На голові – полос.		<i>САИ, IV, 1974, с. 41, табл. 48.1</i>
3.	Богиня на троні	Перша половина V ст. до н.е.		Фанагорія	Розкопки 1949– 1951 Семибратн є городище. Північно-східна ділянка стін фортеці.	7,5	На голові невисокий полос, покривало спадає із голови на плечі, одягнена у хітон.		<i>САИ, IV, 1974, с. 43, табл. 49.4</i>

4.	Деметра з Корою	IV ст. до н.е.	Глина червона	Місцева	Розкопки 1949–1951 Семибратн є городище у зольній ямі із великою кількістю зерен ячменю, проса, пшениці	11	Одягнена у хітон та гіматій. Лівою рукою підтримує дитину на плечі, правою рукою тримає руку дитини над головою.		<i>САИ, IV, 1974, с. 43, табл. 49.5</i>
5–6	Протоми	IV – III ст. до н.е.			Розкопки 1950 р. Семибратн є городище		Зображення Деметри або Кори. Пошкоджена		<i>САИ, IV, 1974, с. 43</i>

ДОДАТОК Б

Б.1. СХЕМА-ТИПОЛОГІЯ БОСПОРСЬКИХ ОБ'ЄМНИХ СТАТУЕТОК ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНІ VI-I СТ. ДО Н.Е.

Г Р У П А Т И П В А Р І А Н Т	I. Об'ємні зображення			
	A. богиня, що стоїть		B. богиня на троні	
	1.одиночні	2. багатофігурні композиції	1.одиночні	2. багатофігурні композиції
				

Б.2.СХЕМА-ТИПОЛОГІЯ БОСПОРСЬКИХ ПРОТОМ-БЮСТІВ ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНІ VI-I СТ. ДО Н.Е.

Г Р У П А	II. Протоми бюсти			
	A. <i>архаїчний</i>		B. <i>класичний</i>	C. <i>елліністичний</i>
	1.іонійські	2.атичні		
В А Р І А Н Т				

Б.3.СХЕМА-ТИПОЛОГІЯ БОСПОРСЬКИХ ПРОТОМ-ПІВФІГУР ДЕМЕТРИ ТА КОРИ-ПЕРСЕФОНИ VI-I СТ. ДО Н.Е.

Г Р У П А	III. Протоми-півфігури		
Т И П	<i>А. богиня з предметом у руці</i>	<i>В. богиня з руками на грудях</i>	<i>С. богиня з опущеними руками</i>
			

ДОДАТОК Г

БОСПОРСЬКІ МОНЕТИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ДЕМЕТРИ АБО КОЛОСУ

№	Зображення	Аверс	Реверс	Датування	Центр карбування	Матеріал	Номінал	Публікація
1.		Голова Деметри у покривалі, ліворуч	Колос, ліворуч. Монограма ΘΕΥΔΟ.	IV ст. до н.е.	Феодосія	срібло	діобол	Мельников, 2000, с. 217, № 15.
2.		Голова сатира, ліворуч	ΠΑΝ Грифон зі списом, ліворуч. Колос	IV ст. до н.е.	Пантікапей	золото	статер	Анохин, 1986, № 91; MacDonald, 1901, № 31
3.		Голова сатира, ліворуч	ΠΑΝ Крилатий лев, ліворуч. Колос	IV ст. до н.е.	Пантікапей	золото	гекта	Анохин, 1986, № 92; MacDonald, 1901, № 32

4.		Голова сатира, на $\frac{3}{4}$ ліворуч	ПАН Грифон зі списом, ліворуч. Колос	IV ст. до н.е.	Пантікапей	золото	статер	Анохин, 1986, № 97; MacDonald, 1901, № 39
5.		Голова сатира у вінку, ліворуч	ПАН Грифон зі списом, ліворуч. Колос	IV ст. до н.е.	Пантікапей	золото	статер	Анохин, 1986, № 109; MacDonald, 1901, № 54
6.		Голова сатира у вінку, ліворуч	ПАН Грифон зі списом, ліворуч. Колос	IV ст. до н.е.	Пантікапей	золото	статер	Анохин, 1986, № 102; MacDonald, 1901, № 48
7.		Голова сатира у вінку, ліворуч	ПАН Грифон зі списом, ліворуч. Колос	IV ст. до н.е.	Пантікапей	золото	статер	Анохин, 1986, № 115; MacDonald, 1901, № 63

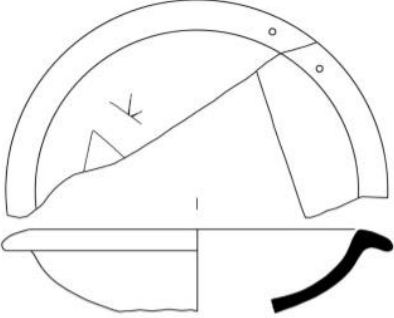
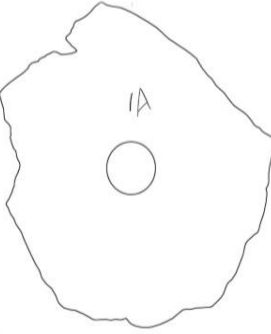
8.		Голова сатира у вінку, ліворуч	ΠΑΝ Грифон зі списом, ліворуч. Колос	IV – III ст. до н.е.	Пантікапей	золото	статер	Анохин, 1986, № 116; MacDonald, 1901, № 63
9.		Голова Аполлона у вінку, праворуч	ΠΑΝ Колос, ліворуч	II ст. до н.е.	Пантікапей	мідь	тетрахалк	Бурачков, 1884, таб. XXII, рис. 146-147
10.		Голова Аполлона у вінку, праворуч	ΠΑΝ Колос, праворуч	II ст. до н.е.	Пантікапей	мідь	тетрахалк	Монеты Боспора [Электр. рес.] http://bosporan-kingdom.com/
11.		Голова Аполлона у вінку, праворуч	ΠΑΝ Гріфон Колос, ліворуч	II ст. до н.е.	Пантікапей	срібло	пентобол	Анохин, 1986, № 162; MacDonald, 1901, № 129

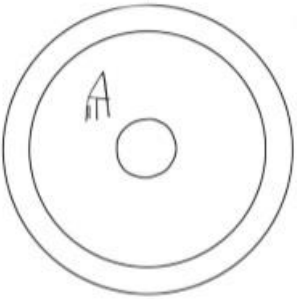
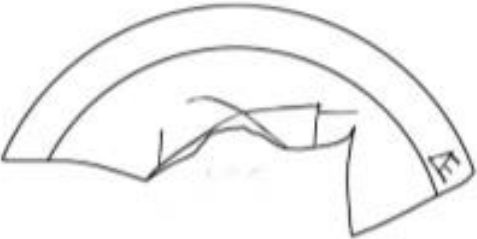
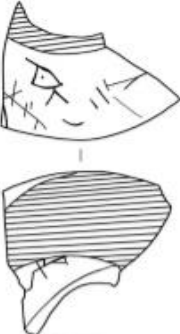
12.		Голова Аполлона, праворуч	Колос вертикально	II ст. до н.е.	Пантікапей	срібло	тріобол	Анохин, 1986, № 163; MacDonald, 1901, № 131
13.		Голова бика три чверті праворуч	ΠΑΝ. Колос ліворуч, плуг	II ст. до н.е.	Пантікапей	мідь	тетрахалк	Анохин, 1986, № 165; MacDonald, 1901, № 140
14.		Голова Афіни праворуч. В обрамлені	ΠΑΝ. Колос, ліворуч, монограма	II ст. до н.е.	Пантікапей	срібло	діобол	Анохин, 1986, №181 ; MacDonald, 1901, № 154
15.		Голова Артеміди праворуч, ліворуч лук і сагайдак. Поверх надкарбування колос	ΠΑΝΤΙΚΑΠΕΙΩΝ. Лань	I ст. до н.е.	Пантікапей	мідь	тетрахалк	Анохин, 1986, №192

16.		Голова Діоніса у вінку праворуч. Поверх надкарбування колос	ΠΑΝΤΙΚΑΠ ΑΙΤΩΝ. Треножник і тирс, праворуч і ліворуч монограми	I ст. до н.е.	Пантікапей	мідь	тетрахалк	Анохин, 1986, № 202а
17.		Голова Деметри в полі, праворуч. Зображення обрамлено вінком	Голова бика, праворуч. Ліворуч монограма ΒΑΕ	I ст. до н.е.- I ст. н.е.	Пантікапей	мідь	4 унції	Анохин, 1986, № 272; Фролова, 2010, с. 255; MacDonald, 1901, № 235

ДОДАТОК Г

БОСПОРСЬКІ ГРАФІТИ З ПРИСВЯТАМИ ЕЛЕВСІНСЬКИМ БОЖЕСТВАМ

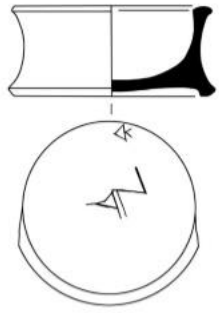
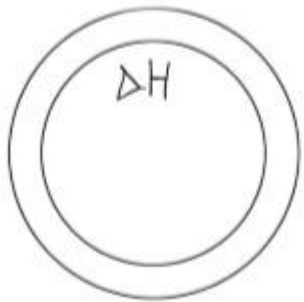

№	Зображення	Графіті	Інтерпретація	Місце знахідки	Датування	Публікація
1.		Фрагмент тарілочки з поясами чорно-бурого лаку. Іонія. Графіті на зовнішньому боці «ΔΚ»	Скорочення імен Деметри та Кори	Німфей святилище Деметри	Друга половина VI ст. до н.е	Намойлик 2018, В11, рис. П.40
2.		Денце сіроглиняної посудини. Графіті на зовнішньому боці «ΙΑ»	Присвята Іакху	Німфей святилище Деметри	VI – V ст. до н.е.	Намойлик 2018, В13, рис. П.40.

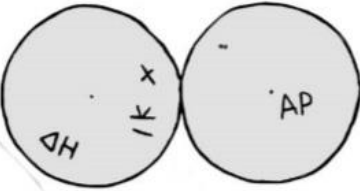
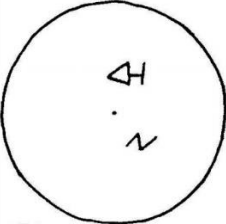

3.		<p>Фрагмент підставки чорнолакового килика. Аттика. Графіті «ΔΕ»</p>	<p>Присвята Деметрі? скорочення імені</p>	<p>Німфей</p>	<p>Кінець VI – перша половина V ст. до н.е.</p>	<p>Намойлик 2018, А85, рис. II.8; Горская, 2002. с. 115, № 5.</p>
4.		<p>Фрагмент підставки чорнолакового килика. Аттика. Графіті «ΔΕ»</p>	<p>Присвята Деметрі? скорочення імені</p>	<p>Німфей</p>	<p>Кінець VI – перша половина V ст. до н.е.</p>	<p>Намойлик 2018, А86, рис. II.8; Горская, 2002. с. 115, № 7.</p>
5.		<p>Фрагмент підставки чорнолакового килика. Аттика. Графіті «ΔΚ» та рисочки</p>	<p>Скорочення імен Деметри та Кори</p>	<p>Німфей Святилище Деметри</p>	<p>Перша половина V ст. до н.е.</p>	<p>Намойлик 2018, В10, рис. II.40</p>

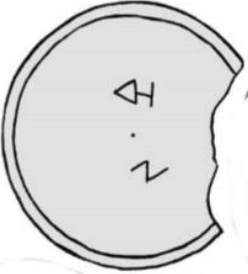

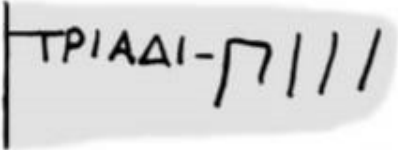
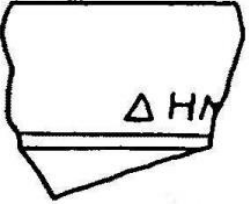
6.		<p>Фрагмент денця чорнолакового килика з різьбленим орнаментом, що складається з пелюсток. Аттика. Графіті на зовнішньому боці «RI»</p>	«Деметрі»	Німфей святилище Деметри	Третя чверть V ст. до н. е.	Намойлик 2018, В7, рис. П.39; Толстой, 1953. № 116
7.		<p>Фрагмент денця чорнолакового килика. Аттика. Графіті на зовнішньому боці (по колу) «DHMH»</p>	«Деметрі» або «Деметри»	Німфей святилище Деметри	Остання чверть V ст. до н. е.	Намойлик 2018, В4, рис. П.39; Толстой, 1953. № 110
8.		<p>Фрагмент килика. Графіті «K»</p>	Скорочення імені Кори	святилище Майська гора	V ст. до н.е.	Ильина 2008, с. 29, рис 14.11б
9.		<p>Фрагмент килика. Графіті «KO»</p>	Скорочення імені Кори	святилище Майська гора	V ст. до н.е.	Ильина 2008, с. 29

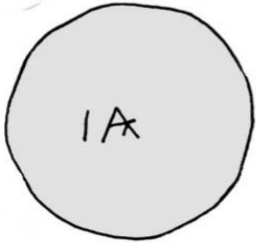
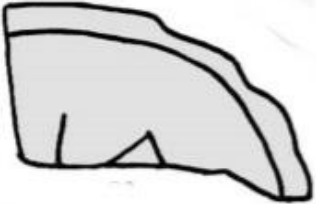
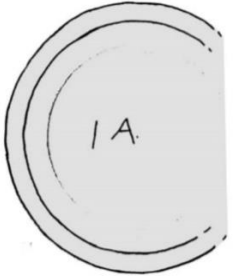
10.		Напис на фрагменті посудини	Про первинки зерном та іменами. Із 9 імен читається 7: Таргелій Афес Фіат Німфагор Спаропад Наокл Анганф	святилище мис Зюк	кінець V ст. до н.е.	Масленников 2007, с 339, рис 148.6
11.		Фрагмент денця чорнолакового килика. Аттика. Графіті «ΔΕ»	Присвята Деметрі? скорочення імені	Німфей	V-IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, А87, рис. II.8; Горская, 2002. с. 115, № 6.
12.		Фрагмент стінки чорнолакової чаші. Аттика. Графіті на зовнішньому боці «H Δ E»	«Деметрі присвячений цей килик».	Німфей	V-IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, В65, рис. II.44; Толстой, 1953. № 128.
13.		Фрагмент вінець чорнолакової чаші. Лак сіро-коричневий з золотистим відливом. Аттика. Графіті на	«Деметрі» або «Деметри»	Німфей Святилище Деметри	V-IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, В3, рис. II.39; Толстой, 1953. № 117

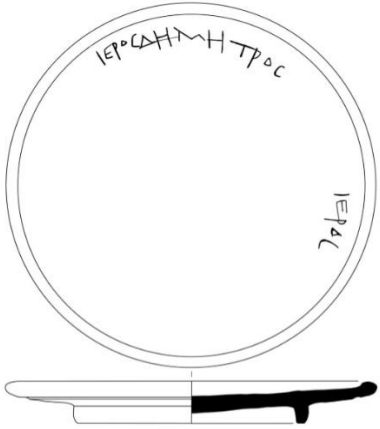
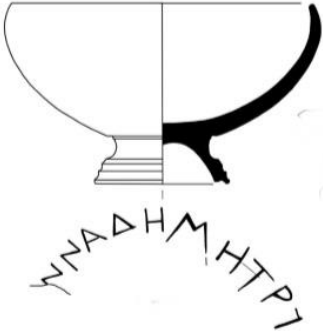
		зовнішньому боці «ДНМНТ»				
14.		Фрагмент стінки чорнолакової чаші. Аттика. Графіті на зовнішньому боці «МНТ»	«Деметрі» або «Деметри»	Німфей Святилище Деметри	V-IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, В6, рис. П.39; Толстой, 1953. № 120
15.		Фрагмент денця чорнолакової чаші на кільцевому піддоні зі штампованим орнаментом, що складається з чотирьох пальметок та поясу в концентричних колах. Аттика. Графіті на зовнішньому боці «[ΔН]МНТΡΙΟ»	присвята Деметрі або (килик) Деметрія	Німфей	V-IV ст. до н. е.	Намойлик 2018, А93, рис. П.8; Горская, 2002. с. 116, № 10.
16.		Денце з частиною стінок чорнолакової чаші на кільцевому піддоні зі штампованим орнаментом, що складається з чотирьох пальметок на дугах і двох поясів у концентричних колах. Аттика. Графіті на зовнішньому	присвята Деметрі або скорочення імені	Німфей	Кінець V - перша чверть IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, А89, рис. П.8; Горская, 2002. с. 115. № 3

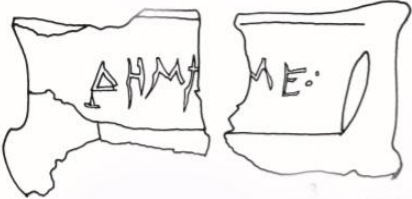
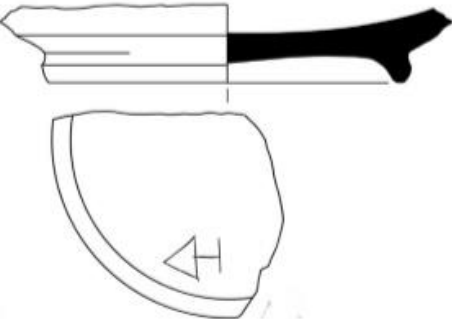
		боці «ΔН»				
17.		Чорнолакова сільничка. Аттика. Графіті на денці «ΔΚ» або «ΑΝ»	Скорочення імен Деметри та Кори, або «присвятив/ла», або як початок імені	Німфей Святилище Деметри	Остання чверть V - третя чверть IV ст. до н. е.	Намойлик 2018, В9, рис. II.40
18.		Денце з частиною стінок чорнолакової чаші на кільцевому піддоні зі штапованим орнаментом, що складається з чотирьох пальметок, поясів у концентричних колах та пальметок на дугах. Аттика. Графіті на зовнішньому боці «ΔН»	присвята Деметрі або скорочення імені	Німфей	IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, А90, рис. II.8; Горская, 2002. с. 115. № 4
19.		Фрагмент шийки посудини. Аттика. Графіті на внутрішній стороні «НМН»	«Деметрі» або «Деметри»	Німфей Святилище Деметри	IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, В5, рис. II.39; Толстой, 1953. № 122

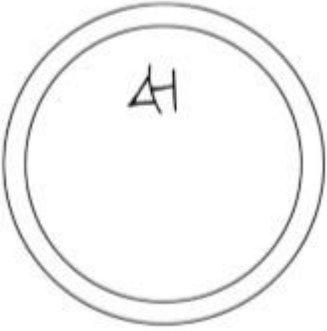
20.		Фрагмент чорнолакового рибного блюда з написами «Н» і «ІКХ»	присвята Діонісу-Іакху та Деметрі	Кітей	IV ст. до н.е.	Молев, Молева 2003, с. 253
21.		Фрагмент чорнолакового рибного блюда з написами на внутрішньому боці «ΑΡ», та на зовнішньому боці – «ΔΗ» і «ΙΚΧ»	присвята Іакху та Деметрі та Артеміді, можливо «ΑΡ» - ім'я власника	Кітей	IV ст. до н.е.	Молев 2010а, III.19
22.		Графіті на денці сільнички «ΔΗ» та окремо «Ν»	присвята Деметрі окрема «Ν» - ім'я власника	Кітей	IV ст. до н.е.	Молев 2002, с. 149, рис. 1.4.
23.		Графіті на денці пеліки «ΙΑ»	присвята Іакху	Кітей	IV ст. до н.е.	Молев 2010а, III.72
24.		Графіті на денці сільнички «ΙΑ»	присвята Іакху	Кітей	IV ст. до н.е.	Молев 2010а, III.102

25.		Графіті на денці сільнички «ΔН» та окремо «N»	присвята Деметрі, окрема «N» - ім'я власника	Кітей	IV ст. до н.е.	Молев 2010а, III.58
26.		Фрагмент дна тонкостінної посудини з графіті «ΔΣ» або «ΔΜ»	присвята Деметрі скорочення імені Деметрій або Демарх ціна посудини 1 драхма	Мис Зюк	Перша половина IV ст. до н.е.	Масленников Сапрыкин 2007, с. 131, 659.4.
27.		Графіті на горлі хіоської амфори – «ΤΡΙΑΔΙ» «ΠΙΙΙ»	присвята елевсінській тріаді (Деметра, Кора-Персефона та Іакх)?	Кітей	Перша половина IV ст. до н.е.	Молев 2010а, III.199; Молева 2015, с. 106
28.		Фрагмент чорнолакового килика. Графіті на вінцях «ΔΗΜ»	присвята Деметрі	Кітей	Перша половина IV ст. до н.е.	Молев 2002, с. 147, рис. 1.3.; Молев 2010а, III.29

29.		Графіті на денці пеліки «ІА»	присвята Іакху	Кітей	Перша половина IV ст. до н.е.	Молев 2002, с. 150 Молев 2010а, III.79
30.		Денце килика з частиною графіті «ІА»	присвята Іакху	Кітей	Перша половина IV ст. до н.е.	Молев 2010а, III.83
31.		Графіті на денці пеліки «ІА»	присвята Іакху	Кітей	Друга половина IV ст. до н.е.	Молев 2002, с. 150 Молев 2010а, III.74
32.		Графіті на денці сільнички «ІА»	присвята Іакху	Кітей	Друга половина IV ст. до н.е.	Молев 2002, с. 150

33.		<p>Чорнолаковий таріль зі штапованим орнаментом, що складається з шести пальметок вписаних у концентричні кола. Аттика. Графіті на внутрішньому боці стінок (по колу вздовж вінець) «ΙΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΙΕΡΟΣ»</p>	«Священный (таріль) Деметри»	Німфей Святилище Деметри.	Друга половина IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, В1, рис. П.39; Толстой, 1953. № 123
34.		<p>Фрагментований чорнолаковий канфар зі штапованим орнаментом, що складається з чотирьох пальметок вписаних у концентричні кола. Графіті на зовнішньому боці стінок «ΝΝΑ ΔΗΜΗΤΡΙ»</p>	«така-то Деметрі (присвятила)».	Німфей Святилище Деметри.	Друга половина IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, В2, рис. П.39; Толстой, 1953. № 125; Емец, 2005. с. 109

35.		<p>Фрагмент чорнолакової чаші зі штампованим орнаментом у вигляді чотирьох пальметок в чотирьох колах (денце з частиною стінок) Аттика. Графіті на денці «\ \ »</p>	<p>графіті у вигляді трьох рисок є позначенням поняття «тріада», (Деметра, Кора та Іакх)</p>	Німфей	Друга половина IV ст. до н.е.	Намойлик 2018, F26, рис. П.53
36.		<p>Два фрагмента канфару із написом «ΔΗΜΗ..ΜΕ»</p>	<p>«Деметрі (такий-то посвятил) мене» або «Деметрій (присвятив) мене».</p>	Андріївка Південна	Друга половина IV ст. до н.е.	Кругликова 1975, с. 239, рис. 95; Масленников Сапрыкин 2007, с. 22, 3.2.; Зинько 2007, с 222
37.		<p>Денце з частиною стінок чорнолакового тареля зі штампованим орнаментом, що складається з пальметок та рисунок. Аттика. Графіті на зовнішньому боці «ΔΗ»</p>	<p>присвята Деметрі?</p>	Німфей	Остання чверть IV – перша чверть III ст. до н.е.	Намойлик 2018, А91, рис. П.8; Горська, 2002. с. 115. № 1

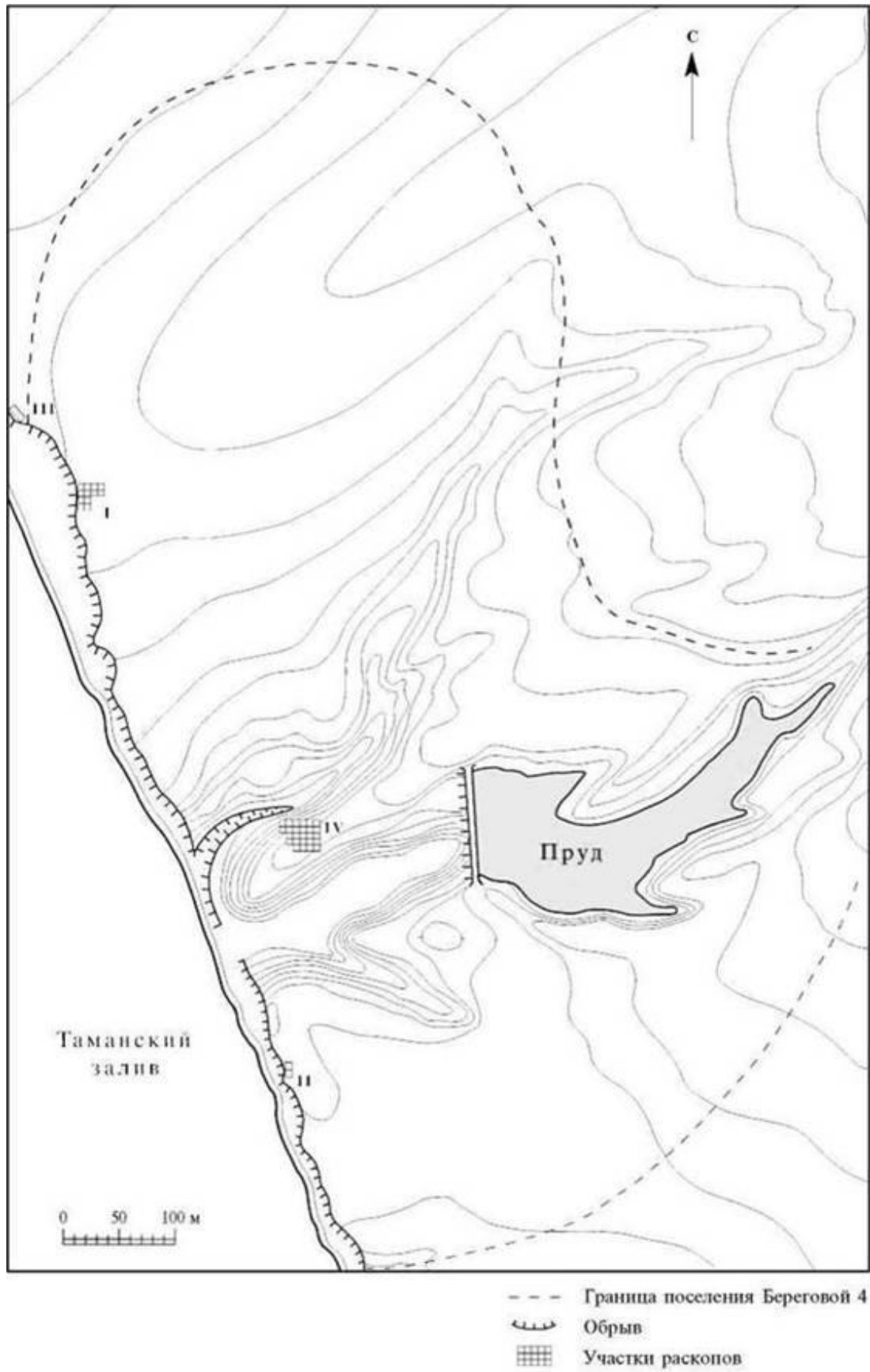
38.		<p>Денце чорнолакової чаші на кільцевому піддоні. Аттика. III в. до н. е. Графіті на зовнішньому боці «ΔН»</p>	<p>присвята Деметрі?</p>	<p>Німфей</p>	<p>III ст. до н.е.</p>	<p>Намойлик 2018, А92, рис. II.8; Горська, 2002. с. 115. № 2</p>
39.		<p>Фрагмент вінець та шийки чорнолакової чаші. Аттика. Графіті на зовнішньому боці «ΙΟΝΔ»</p>	<p>«Іон Деметрі» - ім'я того хто присвячує написано з помилкою «Хрісіон Деметрі » «в храм Деметри (присвятив цю чашу)»</p>	<p>Німфей Святилище Деметри.</p>	<p>III ст. до н.е</p>	<p>Намойлик 2018, В8, рис. II.39; Толстой, 1953, № 126</p>
40.		<p>Чотири фрагменти стінок чорнолакової посудини з шаховим орнаментом. Аттика. Графіті на зовнішньому боці «ΟCCTPATΩNΔHMHTPI PAK THI»</p>	<p>«Стратон за обітницею (присвятив цю посудину) Деметрі, ..., Гераклові, ... (?), Афродіті» або «Стратон,</p>	<p>Німфей</p>	<p>III–II ст. до н.е.</p>	<p>Горская, 2002. с. 116. № 11.; Намойлик 2018, В103, рис. II.47</p>

			виконуючий / виконав жрецькі обов'язки, (присвятив цю посудину) Деметрі, ..., Гераклові, ... (?), Афродіті».			
--	--	--	--	--	--	--

ДОДАТОК Д
ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис.1. Залишки архаїчного святилища Деметри. Вигляд з заходу. (Античные государства...1984, таб. СХХІІ.1)

Топографический план поселения «Береговой 4».

Рис. 2. Топографічний план поселення Берегове 4 (Завойкин 2009, с. 175)

Рис.3. Рельєф із Деметрою та Корою-Персефоною із Пантікапея. V ст. до н.е.
(ДЕ Інв № ПАН.-160)

Рис. 4. Герма Деметри. Пантікапей IV ст. до н.е. (Храми и святилища...)

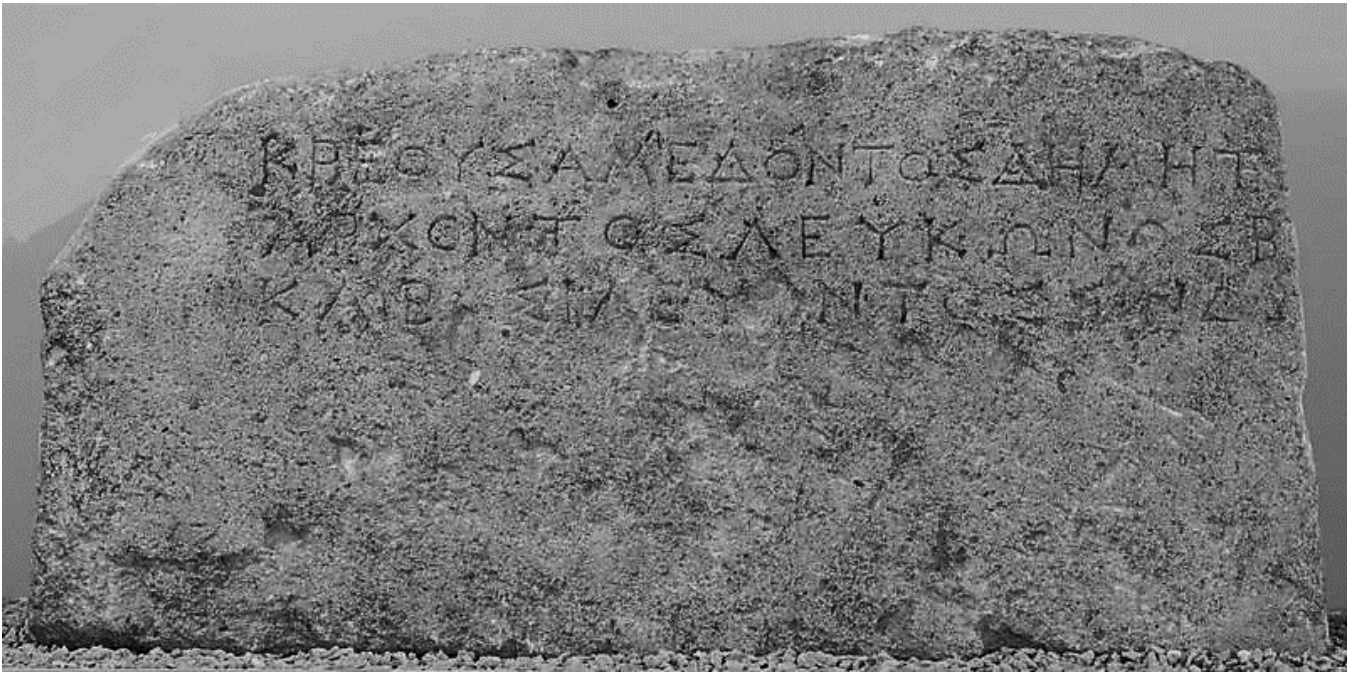

Рис. 5. Постамент із посвяченням жриці Креуси. Пантікапей.

Перша половина IV ст. до н.е.

«Креуса, дочка Медонта, Деметрі присвятила, будучи жрицею при Левконі – архонті Боспору і Феодосії та базилевсі синдів і всіх маїтів» (КБН. 8)

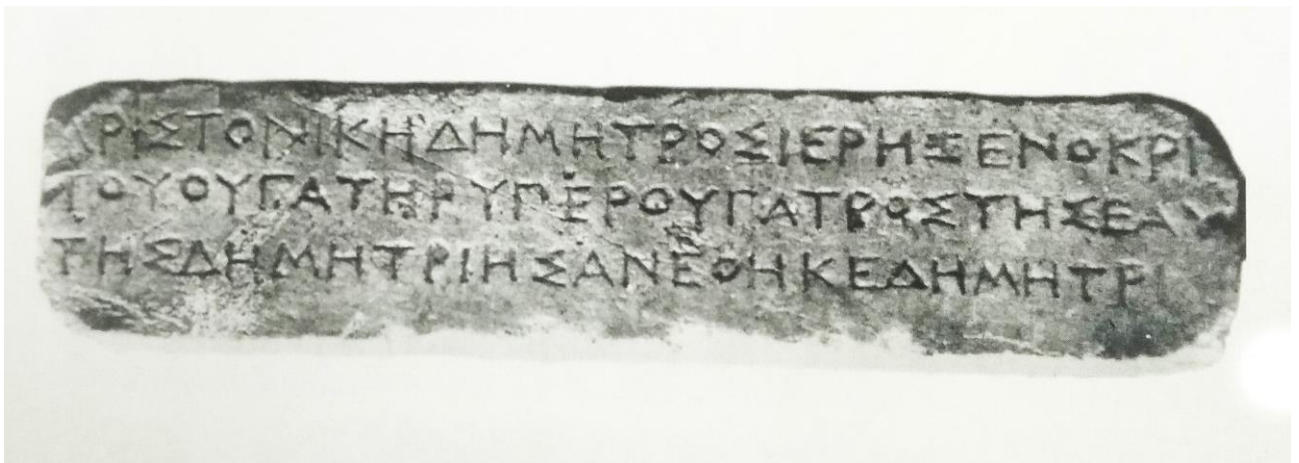

Рис. 6. Мармуровий постамент від статуї з присвятою жриці Деметри Арістоніки, Пантікапей. Друга половина IV ст. до н.е.

«Арістоніка, жриця Деметри, дочка Ксенокрита, присвятила Деметрі за свою дочку Деметрію» (КБН. 14)

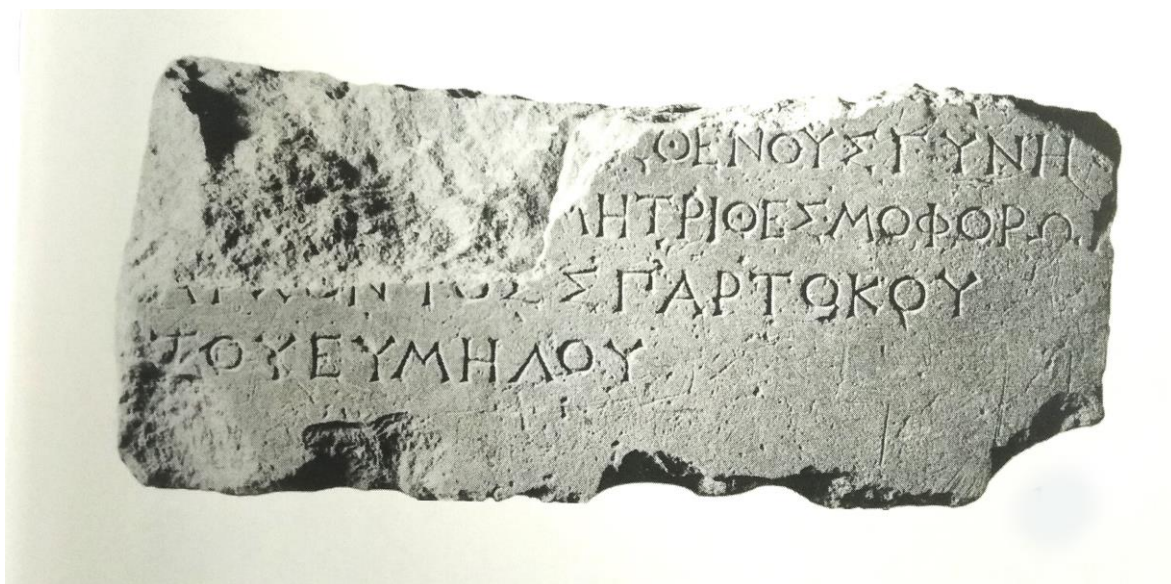

Рис. 7. Фрагмент постаменту із написом. Пантікапей. Друга половина IV ст. до н.е. «Така-то дружина ...сфена, присвятила Деметрі Тесмофорі при архонті Спартоку, сині Евмела» (КБН 18)

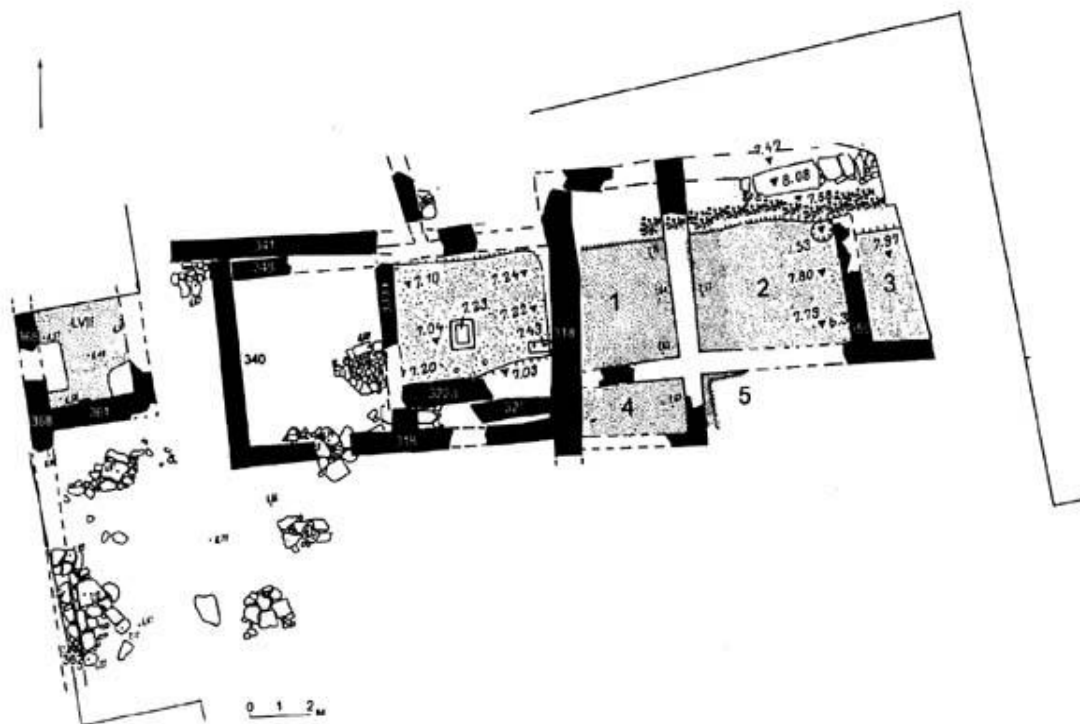

Рис. 8. Залишки святилища Деметри у Мірмекії (Чистов 2004 рис.1)

Рис. 9. Розкопки поселення Завітне V (НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2010/260)

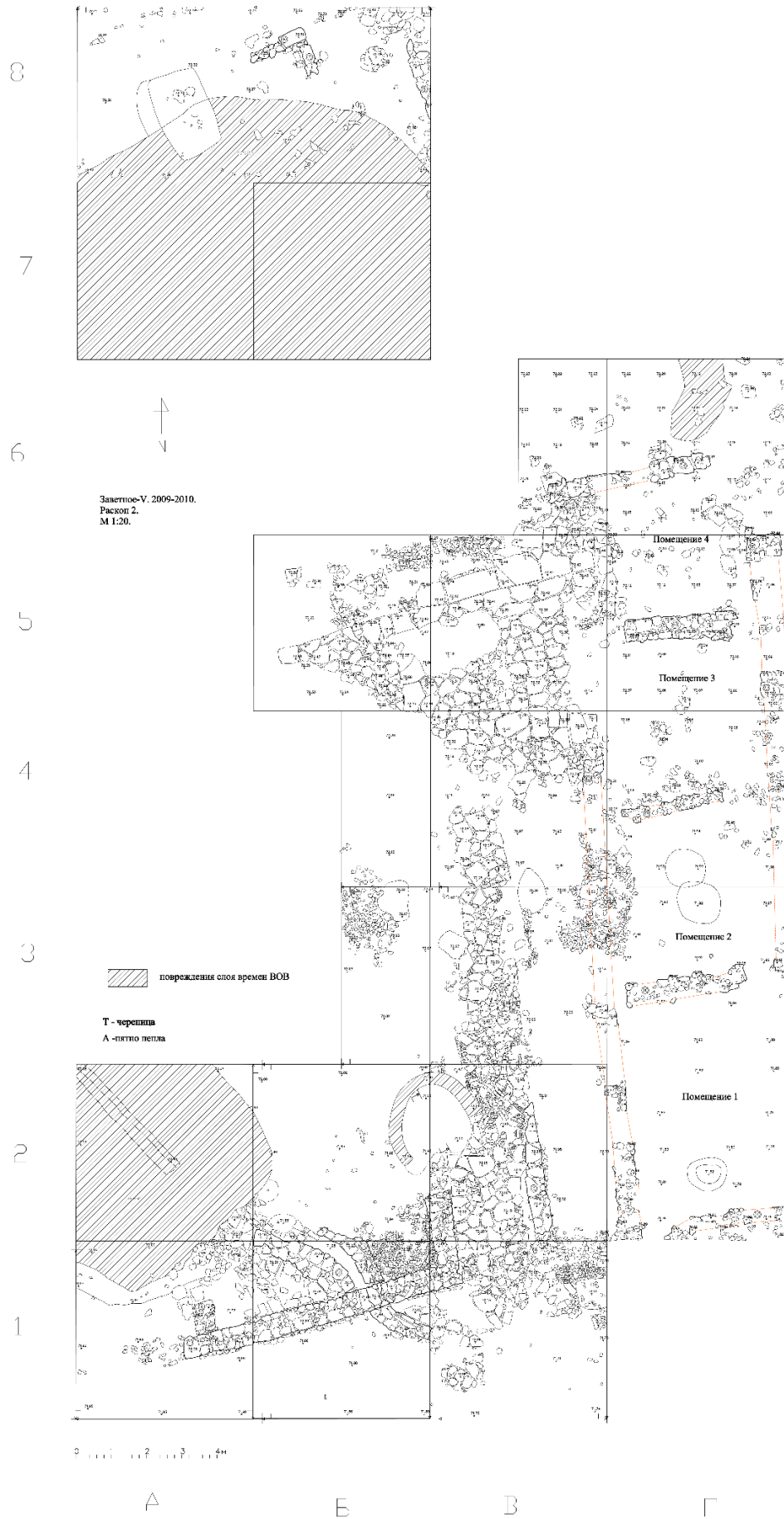

Рис. 10. Розкопки поселення Завітне V (НА ІА НАНУ, Ф. 64, Спр. 2010/260)

Рис. 11. Зображення Деметри Велика Близниця. IV ст. до н.е.
(Фото М. С. Рубанчика, 1907 г.; ретуш М. В. Фармаковського)

Рис. 12. Посвячення в Елевсінські містерії. Червонофігурна пеліка з Павловського кургану поблизу Керчі. IV ст. до н. е. (Скржинская 2010, рис. 28)

Рис. 13. Елевсінські містерії. Червонофігурна пеліка з Павловського кургану поблизу Керчі. IV ст. до н. е. (Скржинская 2010, рис.29)